This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Livy

v.1

1. No subject

1. No subject

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBRI SUPERSTITES,

CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS.

TOMUS I.

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBRI SUPERSTITES,

CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS, AB ANTIQUO SCRIPTORE CONFECTIS.

EX EDITIONE

ARNOLDI DRAKENBORCH,

SEDULO RECENSITÂ.

TOMUS I.

ASTOR LIBRARY NEW-YORK.

LONDINI:

SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN;
J. BOOKER; BALDWIN, CRADOCK, ET JOY;
G. ET W. B. WHITTAKER; J. WALKER; E. EDWARDS;
J. ROBINSON; ET B. REYNOLDS:

EXCUDIT S. HAMILTON.

1819.

Livy

BWBD
v.1

1. No subject

Liv
~~1150 H~~

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBRI SUPERSTITES,

CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS.

TOMUS I.

T. LIVII PATAVINI HISTORIARUM

LIBRI SUPERSTITES,

CUM DEPERDITORUM VOLUMINUM COMPENDIIS,

AB ANTIQUO SCRIPTORE CONFECTIS.

EX EDITIONE

ARNOLDI DRAKENBORCH,

SEDULO RECENSITÂ.

TOMUS I.

ASTOR LIBRARY NEW-YORK.

LONDINI:

SUMTIBUS RODWELL ET MARTIN;
J. BOOKER; BALDWIN, CRADOCK, ET JOY;
G. ET W. B. WHITTAKER; J. WALKER; E. EDWARDS;
J. ROBINSON; ET B. REYNOLDS:

EXCUDIT S. HAMILTON.

1819.

T. LIVII PATAVINI
HISTORIARUM
AB URBE CONDITÂ
LIBRI.

EPITOME LIBRI PRIMI.

Adventus Æneæ in Italiam, et ejus res gestæ referuntur. Ascanii regnum Albæ, et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa: nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus. Urbs a Romulo condita. Senatus lectus. Cum Sabinis bellatum. Opima spolia Jovi Feretrio lata. In curias populus divisus. Fidenates et Veientes victi. Romulus consecratus. Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit; Jano templum constituit; ejusque portam, pacatis omnibus circa populis, primus clausit. Cum Deâ Egeriâ sibi congressus nocturnos esse simulans, feroces populi animos ad religionem perpulit. Tullus Hostilius Albanos bello petiit. Post hæc trigeminorum pugna. Horatius absolutus. Metti Fuffetii supplicium. Alba diruta; Albani in civitatem recepti. Sabinis bellum indictum. Ad postremum fulmine Tullus absumtus. Ancus Marcius cærimonias, a Numâ institutas, renovavit. Latinis victis, et ad civitatem adscitis, montem Aventinum assignavit. Politorium, urbem Latinorum, bello repetitam, quam prisci Latini occupaverant, diruit: pontem sublicium in Tiberim fecit. Janiculum collem urbi addidit. Fines imperii protulit. Ostiam condidit. Regnavit annos viginti quatuor. Eo regnante, Lucumo, Damarati Corinthii filius, a Tarquiniis, Etruriæ civitate, Romam venit; et, in amicitiam Anci receptus, Tarquinii nomen ferre cœpit; et, post mortem Anci,

regnum excepit. Centum additis, Patrum numerum auxit. Latinos subegit; circum designavit; ludos edidit. Sabinorum bello petitus equitum centurias ampliavit. Tentandæ scientiæ causâ Atti Navii auguris, consuluisse fertur, an id, de quo cogitaret, effici posset: quod cum ille fieri posse respondisset, jussisse eum novaculâ cotem præcidere; idque protinus ab Atto factum. Sabinos præterea acie vicit; urbem muro circumdedit; cloacas fecit. Occisus est ab Anci filiis, cum regnâsset annos triginta octo. Successit ei Ser. Tullius, natus ex captivâ nobili Corniculanâ; cui puero, adhuc in cunis posito, caput arsisse traditum est. Veientes atque Etruscos prœlio fudit. Censum primus egit. Lustrum condidit, quo civium capita censa octoginta millia esse dicuntur. Classes centuriasque descripsit. Pomœrium protulit. Colles urbi, Quirinalem, Viminalem, Esquilinumque adjecit. Templum Dianæ cum Latinis in Aventino fecit. Interfectus est a L. Tarquinio, Prisci filio, consilio filiæ suæ Tulliæ, cum regnâsset annos quadraginta quatuor. Post hunc L. Tarquinius Superbus, neque Patrum neque populi jussu, regnum invasit: quo die scelerata Tullia per patris jacentis corpus carpentum egit. Armatos circa se ad custodiam corporis sui habuit. Turnum Herdonium fraude interemit. Bellum cum Volscis gessit; et ex eorum prædâ templum Jovi in Capitolio fecit. Terminus et Juventas non addixêre; quorum aræ moveri non potuerunt. Filii Sexti Tarquinii dolo Gabios in potestatem suam redigit. Hujus filiis Delphos profectis, et consulentibus, quis eorum regnaturus esset Romæ, dictum est, eum regnaturum, qui primus matrem osculatus esset. Quod responsum cum ipsi aliter interpretarentur, Junius Brutus, qui cum iis profectus erat, prolapsum se simulavit, et terram osculatus est: idque factum ejus eventus rei comprobavit. Nam cum, impotenter se gerendo, Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset; ad ultimum, propter

expugnatam nocturnâ vi a Sexto filio ejus Lucretiæ pudicitiam (quæ, vocato patre ad se Tricipitino et viro Collatino, obtestata, ne inulta mors ejus esset, cultro se interemit), Bruti operâ maxime expulsus est, cum regnâsset annos viginti quinque. Tunc consules primum creati sunt L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

T. LIVII PRÆFATIO.

Facturusne operæ pretium sim, si a primordio Urbis res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam, dicere ausim; quippe qui, cum veterem, tum vulgatam esse rem, videam, dum novi semper scriptores, aut in rebus certius aliquid allaturos se, aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos, credunt. Utcumque erit, juvabit tamen, rerum gestarum memoriæ principis terrarum populi pro virili parte et me ipsum consuluisse; et, si in tantâ scriptorum turbâ mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum, meo qui nomini officient, me consoler. Res est præterea et immensi operis, ut quæ supra septingentesimum annum repetatur; et quæ, ab exiguis profecta initiis, eo creverit, ut jam magnitudine laboret suâ: et legentium plerisque, haud dubito, quin primæ origines proximaque originibus minus præbitura voluptatis sint, festinantibus ad hæc nova, quibus jam pridem prævalentis populi vires se ipsæ conficiunt. Ego, contra, hoc quoque laboris præmium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot per annos vidit ætas, tantisper certe dum prisca illa totâ mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scribentis animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere possit. Quæ ante conditam condendamve Urbem, poëticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monimentis, traduntur, ea nec affir-

mare nec refellere in animo est. Datur hæc venia antiquitati, ut, miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. Et, si cui populo licere oportet consecrare origines suas, et ad Deos referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut, cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanæ patiantur æquo animo, quam imperium patiuntur. Sed hæc et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine. Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui mores fuerint; per quos viros, quibusque artibus, domi militiæque, et partum et auctum imperium sit: labente deinde paulatim disciplinâ, velut desidentes primo mores sequatur animo; deinde ut magis magisque lapsi sint; tum ire cœperint præcipites; donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præcipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monimento intueri: inde tibi tuæque reipublicæ, quod imitere, capias: inde, fœdum inceptu, fœdum exitu, quod vites. Cæterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam respublica nec major, nec sanctior, nec bonis exemplis ditior fuit; nec in quam civitatem tam seræ avaritia luxuriaque immigraverint; nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parcimoniæ honos fuerit: adeo, quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat. Nuper divitiis avaritiam, et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexêre. Sed querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, cum forsitan et necessariæ erunt, ab initio certe tantæ ordiendæ rei absint. Cum bonis potius ominibus votisque ac precationibus Deorum Dearumque (si, ut poëtis, nobis quoque mos esset) libentius inciperemus, ut orsis tanti operis successus prosperos darent.

T. LIVII PATAVINI

LIBER PRIMUS.

I. Jam primum omnium satis constat, Trojâ captâ, in cæteros sævitum esse Trojanos; duobus, Æneâ Antenoreque, et vetusti jure hospitii, et quia pacis reddendæque Helenæ semper auctores fuerant, omne jus belli Achivos abstinuisse. Casibus deinde variis Antenorem cum multitudine Henetûm, qui, seditione ex Paphlagoniâ pulsi, et sedes et ducem, rege Pylæmene ad Trojam amisso, quærebant, venisse in intimum maris Adriatici sinum; Euganeisque, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis, Henetos Trojanosque eas tenuisse terras: et in quem primum egressi sunt locum, Troja vocatur, pagoque inde Trojano nomen est; gens universa Veneti appellati. Ænean, ab simili clade domo profugum, sed ad majora initia rerum ducentibus fatis, primo in Macedoniam venisse; inde in Siciliam quærentem sedes delatum; ab Siciliâ classe Laurentem agrum tenuisse. Trojæ et huic loco nomen est. Ibi egressi Trojani, ut quibus ab immenso prope errore nihil, præter arma et naves, superesset, cum prædam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii prœlio victum Latinum pacem cum Æneâ, deinde affinitatem junxisse tradunt: alii, cum instructæ acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores, ducemque

advenarum evocâsse ad colloquium; percontatum deinde, qui mortales essent, unde, aut quo casu profecti domo, quidve quærentes in agrum Laurentem exîssent? postquam audierit, multitudinem Trojanos esse; ducem Ænean, filium Anchisæ et Veneris; crematâ patriâ et domo profugos sedem condendæque urbi locum quærere, et nobilitatem admiratum gentis virique, et animum vel bello vel paci paratum, dexterâ datâ fidem futuræ amicitiæ sanxisse: inde fœdus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam: Ænean apud Latinum fuisse in hospitio: ibi Latinum apud Penates Deos domesticum publico adjunxisse fœdus, filiâ Æneæ in matrimonium datâ. Ea res utique Trojanis spem affirmat tandem stabili certâque sede finiendi erroris. Oppidum condunt. Æneas ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis ex novo matrimonio fuit; cui Ascanium parentes dixêre nomen.

II. Bello deinde Aborigines Trojanique simul petiti. Turnus, rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, prælatum sibi advenam ægre patiens, simul Æneæ Latinoque bellum intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit: victi Rutuli: victores Aborigines Trojanique ducem Latinum amisêre. Inde Turnus Rutulique, diffisi rebus, ad florentes Etruscorum opes Mezentiumque, eorum regem, confugiunt; qui, Cære opulento tum oppido imperitans, jam inde ab initio minime lætus novæ origine urbis, et tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem Trojanam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis junxit. Æneas, adversus tanti belli terrorem, ut animos Aboriginum sibi conciliaret, ne sub eodem jure solum, sed etiam nomine, omnes essent, Latinos utramque gentem appellavit. Nec deinde Aborigines Trojanis studio ac fide erga regem Ænean cessêre: fretusque his animis coalescentium in dies magis duorum populorum Æneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut jam

non terras solum, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem, ab Alpibus ad fretum Siculum, famâ nominis sui implêsset, tamen, cum mœnibus bellum propulsare posset, in aciem copias eduxit. Secundum inde prœlium Latinis; Æneæ etiam ultimum operum mortalium fuit: situs est, quemcumque eum dici jus fasque est, super Numicium flumen. Jovem Indigetem appellant.

III. Nondum maturus imperio Ascanius, Æneæ filius, erat: tamen id imperium ei ad puberem ætatem incolume mansit: tantisper tutelâ muliebri (tanta indoles in Laviniâ erat) res Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud nihil ambigam, (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?) hiccine fuerit Ascanius, an major quam hic, Creüsâ matre Ilio incolumi natus, comesque inde paternæ fugæ, quem Iulum eumdem Julia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Ascanius, ubicumque et quâcumque matre genitus, (certe natum Æneâ constat) abundante Lavinii multitudine, florentem jam (ut tum res erant) atque opulentam urbem matri, seu novercæ, reliquit: novam ipse aliam sub Albano monte condidit; quæ, ab situ porrectæ in dorso urbis, Longa Alba appellata. Inter Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme interfuêre anni: tantum tamen opes creverant, maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Æneæ, nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni, movere arma aut Mezentius Etruscique, aut ulli alii accolæ ausi sint. Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula (quem nunc Tiberim vocant) finis esset. Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in silvis natus. Is Æneam Silvium creat: is deinde Latinum Silvium. Ab eo coloniæ aliquot deductæ, Prisci Latini appellati. Mansit Silviis postea omnibus cognomen, qui Albæ regnârunt. Latino Alba ortus, Albâ Atys, Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus; qui,

in trajectu Albulæ amnis submersus, celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa inde, Tiberini filius; post Agrippam Romulus Silvius, a patre accepto imperio, regnat. Aventino, fulmine ipse ictus, regnum per manus tradidit: is, sepultus in eo colle, qui nunc est pars Romanæ urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat: is Numitorem atque Amulium procreat. Numitori, qui stirpis maximus erat, regnum vetustum Silviæ gentis legat. Plus tamen vis potuit, quam voluntas patris, aut verecundia ætatis. Pulso fratre, Amulius regnat: addit sceleri scelus: stirpem fratris virilem interimit: fratris filiæ, Rheæ Silviæ, per speciem honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetuâ virginitate spem partûs adimit.

IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantæ origo urbis, maximique secundum Deorum opes imperii principium. Vi compressa Vestalis, cum geminum partum edidisset, seu ita rata, seu quia Deus auctor culpæ honestior erat, Martem incertæ stirpis patrem nuncupat. Sed nec Dii, nec homines, aut ipsam aut stirpem a crudelitate regiâ vindicant: sacerdos vincta in custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti jubet. Forte quâdam divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus stagnis, nec adiri usquam ad justi cursum poterat amnis; et, posse quamvis languidâ mergi aquâ infantes, spem ferentibus dabat: ita, velut defuncti regis imperio, in proximâ alluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est, (Romularem vocatam ferunt) pueros exponunt. Vastæ tum in iis locis solitudines erant. Tenet fama, cum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destitisset, lupam sitientem, ex montibus qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse: eam submissas infantibus adeo mitem præbuisse mammas, ut linguâ lambentem pueros magister regii pecoris invenerit. Faustulo fuisse nomen ferunt: ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos latos. Sunt, qui Larentiam,

vulgato corpore, lupam inter pastores vocatam putent: inde locum fabulæ ac miraculo datum. Ita geniti, itaque educati, cum primum adolevit ætas, nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare circa saltus. Hinc, robore corporibus animisque sumto, jam non feras tantum subsistere, sed in latrones, prædâ onustos, impetus facere, pastoribusque rapta dividere; et cum his, crescente in dies grege juvenum, seria ac jocos celebrare.

V. Jam tum in Palatino monte Lupercal hoc fuisse ludicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadicâ, Pallantium, dein Palatium, montem appellatum. Ibi Euandrum, qui ex eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerat loca, sollenne allatum ex Arcadiâ instituisse, ut nudi juvenes, Lyceum Pana venerantes, per lusum atque lasciviam currerent; quem Romani deinde vocârunt Inuum. Huic deditis ludicro, cum sollenne notum esset, insidiatos ob iram prædæ amissæ latrones, cum Romulus vi se defendisset, Remum cepisse; captum regi Amulio tradidisse, ultro accusantes. Crimini maxime dabant, in Numitoris agros ab his impetum fieri; inde eos, collectâ juvenum manu, hostilem in modum prædas agere: sic Numitori ad supplicium Remus deditur. Jam inde ab initio Faustulo spes fuerat, regiam stirpem apud se educari; nam et expositos jussu regis infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum congruere; sed rem immaturam, nisi aut per occasionem aut per necessitatem, aperiri noluerat. Necessitas prior venit: ita, metu subactus, Romulo rem aperit. Forte et Numitori, cum in custodiâ Remum haberet, audissetque geminos esse fratres, comparando et ætatem eorum, et ipsam minime servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum: sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum agnosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus, non cum globo juvenum, (nec enim erat ad vim apertam par)

sed aliis alio itinere jussis certo tempore ad regiam venire pastoribus, ad regem impetum facit: et a domo Numitoris aliâ comparatâ manu adjuvat Remus: ita regem obtruncant.

VI. Numitor, inter primum tumultum hostes invasisse urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Albanam in arcem præsidio armisque obtinendam avocâsset; postquam juvenes, perpetratâ cæde, pergere ad se gratulantes vidit, extemplo advocato concilio, scelera in se fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti essent, cædem deinceps tyranni, seque ejus auctorem ostendit. Juvenes, per mediam concionem agmine ingressi, cum avum regem salutâssent, secuta ex omni multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi effecit. Ita Numitori Albanâ permissâ re, Romulum Remumque cupido cepit, in iis locis, ubi expositi, ubique educati erant, urbis condendæ: et supererat multitudo Albanorum Latinorumque. Ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium, præ eâ urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido; atque inde fœdum certamen coortum a satis miti principio. Quoniam gemini essent, nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut Dii, quorum tutelæ ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus Aventinum, ad inaugurandum, templa capiunt.

VII. Priori Remo augurium venisse fertur, sex vultures: jamque, nuntiato augurio, cum duplex numerus Romulo se ostendisset, utrumque regem sua multitudo consalutaverat: tempore illi præcepto, at hi numero avium, regnum trahebant. Inde, cum altercatione congressi, certamine irarum ad cædem vertuntur: ibi in turbâ ictus Remus cecidit. Vulgatior fama est, ludibrio fratris Remum novos transiluisse muros: inde ab irato Romulo (cum verbis

quoque increpitans adjecisset, "Sic deinde, quicumque alius transiliet mœnia mea") interfectum. Ita solus potitus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata. Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit: sacra Diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Euandro instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone interemto, boves mirâ specie abegisse memorant, ac prope Tiberim fluvium, quâ, præ se armentum agens, nando trajecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo læto reficeret boves, et ipsum fessum viâ procubuisse: ibi cum eum, cibo vinoque gravatum, sopor oppressisset, pastor accola ejus loci, nomine Cacus, ferox viribus, captus pulchritudine boum, cum avertere eam prædam vellet; quia, si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa vestigia quærentem dominum eo deductura erant; aversos boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam traxit. Hercules, ad primam auroram somno excitus, cum gregem perlustrâsset oculis, et partem abesse numero sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent: quæ ubi omnia foras versa vidit, nec in partem aliam ferre, confusus atque incertus animi, ex loco infesto agere porro armentum occœpit. Inde cum actæ boves quædam ad desiderium (ut fit) relictarum mugissent, reddita inclusarum ex speluncâ boum vox Herculem convertit: quem cum vadentem ad speluncam Cacus vi prohibere conatus esset; ictus clavâ, fidem pastorum nequidquam invocans, morte occubuit. Euander tum ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis quam imperio, regebat loca: venerabilis vir miraculo literarum, rei novæ inter rudes artium homines; venerabilior divinitate creditâ Carmentæ matris, quam fatiloquam, ante Sibyllæ in Italiam adventum, miratæ hæ gentes fuerant. Is tum Euander, concursu pastorum, trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis, excitus, postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum for-

mamque viri aliquantum ampliorem augustioremque humanâ intuens, rogitat, qui vir esset? Ubi nomen patremque ac patriam accepit; "Jove nate, Hercules, salve," inquit; "te mihi mater, veridica interpres Deûm, aucturum cœlestium numerum cecinit: tibique aram hîc dicatum iri, quam opulentissima olim in terris gens Maximam vocet, tuoque ritu colat." Dextrâ Hercules datâ, accipere se omen, impleturumque fata, arâ conditâ atque dicatâ, ait. Ibi tum primum bove eximiâ captâ de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclytæ ea loca incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus præsto essent, iisque exta apponerentur; Pinarii, extis adesis, ad cæteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec Pinarium genus fuit, ne extis sollennium vescerentur. Potitii, ab Euandro edocti, antistites sacri ejus per multas ætates fuerunt; donec, tradito servis publicis sollenni familiæ ministerio, genus omne Potitiorum interiit. Hæc tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit; jam tum immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

VIII. Rebus divinis rite perpetratis, vocatâque ad concilium multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nullâ re, præterquam legibus, poterat, jura dedit; quæ ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cætero habitu se augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim sumtis, fecit. Alii ab numero avium, quæ augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant: me haud pœnitet eorum sententiæ esse, quibus et apparitores et hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga prætexta sumta est, numerum quoque ipsum ductum placet; et ita habuisse Etruscos, quod, ex duodecim populis communiter creato rege, singulos singuli populi lictores dederint. Crescebat interim urbs, mu-

nitionibus alia atque alia appetendo loca, cum in spem magis futuræ multitudinis, quam ad id quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis magnitudo esset, adjiciendæ multitudinis causâ, vetere consilio condentium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terrâ sibi prolem ementiebantur; locum, qui nunc septus descendentibus Inter Duos Lucos est, Asylum aperit: eo ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit: idque primum ad cœptam magnitudinem roboris fuit. Cum jam virium haud pœniteret, consilium deinde viribus parat: centum creat senatores; sive quia is numerus satis erat; sive quia soli centum erant, qui creari Patres possent. Patres certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

IX. Jam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum civitatium bello par esset; sed, penuriâ mulierum, hominis ætatem duratura magnitudo erat; quippe quibus nec domi spes prolis, nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio Patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui societatem connubiumque novo populo peterent: "Urbes quoque, ut cætera, ex infimo nasci: deinde, quas sua virtus ac Dii juvent, magnas opes sibi magnumque nomen facere. Satis scire, origini Romanæ et Deos adfuisse, et non defuturam virtutem: proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem et genus miscere." Nusquam benigne legatio audita est: adeo simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem sibi ac posteris suis metuebant. A pleriaque rogitantibus dimissi, "Ecquod feminis quoque asylum aperuissent? id enim demum compar connubium fore." Ægre id Romana pubes passa; et haud dubie ad vim spectare res cœpit: cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans, ludos ex industriâ parat, Neptuno Equestri sollennes: Consualia vocat. Indici

deinde finitimis spectaculum jubet: quantoque apparatu tum sciebant, aut poterant, concelebrant; ut rem claram exspectatamque facerent. Multi mortales convenêre, studio etiam videndæ novæ urbis; maxime proximi quique, Cæninenses, Crustumini, Antemnates. Jam Sabinorum omnis multitudo, cum liberis ac conjugibus, venit: invitati hospitaliter per domos, cum situm mœniaque et frequentem tectis urbem vidissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi spectaculi tempus venit, deditseque eo mentes cum oculis erant, tum ex composito orta vis: signoque dato, juventus Romana ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, ut in quem quæque inciderat, raptæ; quasdam formâ excellente, primoribus Patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant. Unam, longe ante alias specie ac pulchritudine insignem, a globo Talassii cujusdam raptam ferunt: multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam. Turbato per metum ludicro, mœsti parentes virginum profugiunt, incusantes violati hospitii fœdus, Deumque invocantes, cujus ad sollenne ludosque, per fas ac fidem decepti, venissent. Nec raptis aut spes de se melior, aut indignatio est minor: sed ipse Romulus circuibat, docebatque: "Patrum id superbiâ factum, qui connubium finitimis negâssent: illas tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civitatisque, et, quo nihil carius humano generi sit, liberûm fore. Mollirent modo iras; et, quibus fors corpora dedisset, darent animos. Sæpe ex injuriâ postmodum gratiam ortam: eoque melioribus usuras viris, quod adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam vicem functus officio sit, parentum etiam patriæque expleat desiderium." Accedebant blanditiæ virorum, factum purgantium cupiditate atque amore; quæ maxime ad muliebre ingenium efficaces preces sunt.

X. Jam admodum mitigati animi raptis erant: at raptarum parentes tum maxime sordidâ veste lacrymisque et querelis civitates concitabant: nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum: et legationes eo, quod maximum Tatii nomen in his regionibus erat, conveniebant. Cæninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos ejus injuriæ pars pertinebat. Lente agere iis Tatius Sabinique visi sunt. Ipsi inter se tres populi communiter bellum parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates, pro ardore irâque Cæninensium, satis se impigre movent: ita per se ipsum nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit. Sed effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique certamine docet, vanam sine viribus iram esse: exercitum fundit fugatque: fusum persequitur: regem in prœlio obtruncat, et spoliat: duce hostium occiso, urbem primo impetu capit. Inde exercitu victore reducto, ipse, cum factis vir magnificus, tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium cæsi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens, in Capitolium adscendit: ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Jovis fines, cognomenque addidit Deo: "Jupiter Feretri," inquit, "hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero; templumque iis regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem opimis spoliis, quæ, regibus ducibusque hostium cæsis, me auctorem sequentes, posteri ferent." Hæc templi est origo, quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde Diis visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, quâ laturos ea spolia posteros nuncupavit; nec, multitudine compotum, ejus doni vulgari laudem. Bina postea, inter tot annos, tot bella, opima parta sunt spolia: adeo rara ejus fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium

exercitus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit: raptim et ad hos Romana legio ducta palatos in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes: oppidum captum: duplicique victoriâ ovantem Romulum Hersilia conjux, precibus raptarum fatigata, orat, ut parentibus earum det veniam, et in civitatem accipiat: ita rem coalescere concordiâ posse. Facile impetratum. Inde contra Crustuminos profectus, bellum inferentes. Ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Utroque coloniæ missæ: plures inventi, qui, propter ubertatem terræ, in Crustuminum nomina darent: et Romam inde frequenter migratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum. Novissimum ab Sabinis bellum ortum; multoque id maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum est; nec ostenderunt bellum prius, quam intulerunt. Consilio etiam additus dolus. Sp. Tarpeius Romanæ præerat arci. Hujus filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem accipiat: aquam forte ea tum sacris extra mœnia petitum ierat. Accepti obrutam armis necavêre; seu ut vi capta potius arx videretur, seu prodendi exempli causâ, ne quid usquam fidum proditori esset. Additur fabulæ, quod vulgo Sabini aureas armillas magni ponderis brachio lævo, gemmatosque magnâ specie annulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris manibus haberent; eo scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, qui eam ex pacto tradendi, quod in sinistris manibus esset, directo arma petîsse dicant; et, fraude visam agere, suâ ipsam peremtam mercede.

XII. Tenuêre tamen arcem Sabini: atque inde postero die, cum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capitolinumque collem campi est, complêsset, non prius descenderunt in æquum, quam, irâ et cupiditate recuperandæ arcis stimulante animos, in adversum Romani subiêre. Principes utrim-

que pugnam ciebant; ab Sabinis Mettus Curtius, ab Romanis Hostus Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque audaciâ sustinebat. Ut Hostus cecidit, confestim Romana inclinatur acies; fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus, et ipse turbâ fugientium actus, arma ad cœlum tollens, "Jupiter, tuis," inquit, "jussus avibus hîc in Palatio prima urbi fundamenta jeci. Arcem jam, scelere emtam, Sabini habent: inde huc armati, superatâ mediâ valle, tendunt. At tu, Pater Deûm hominumque, hinc saltem arce hostes: deme terrorem Romanis; fugamque fœdam siste. Hîc ego tibi templum Statori Jovi, quod monimentum sit posteris, tuâ præsenti ope servatam urbem esse, voveo." Hæc precatus, veluti si sensisset auditas preces, "Hinc," inquit, "Romani, Jupiter Optimus Maximus resistere atque iterare pugnam jubet." Restitêre Romani, tamquam cœlesti voce jussi: ipse ad primores Romulus provolat. Mettus Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat, et effusos egerat Romanos, toto quantum foro spatium est: nec procul jam a portâ Palatii erat, clamitans, "Vicimus perfidos hospites, imbelles hostes. Jam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris." In eum, hæc gloriantem, cum globo ferocissimorum juvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte Mettus pugnabat: eo pelli facilius fuit: pulsum Romani persequuntur: et alia Romana acies, audaciâ regis accensa, fundit Sabinos. Mettus in paludem sese, strepitu sequentium trepidante equo, conjecit: adverteratque ea res etiam Sabinos tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus suis, favore multorum addito animo, evadit. Romani Sabinique in mediâ convalle duorum montium redintegrant prœlium: sed res Romana erat superior.

XIII. Tum Sabinæ mulieres, quarum ex injuriâ bellum ortum erat, crinibus passis sciissâque veste,

victo malis muliebri pavore, ausæ se inter tela volantia inferre, ex transverso impetu facto, dirimere infestas acies, dirimere iras; hinc patres, hinc viros orantes, "Ne se sanguine nefando soceri generique respergerent: ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, liberûm hi progeniem. Si affinitatis inter vos, si connubii piget, in nos vertite iras: nos causa belli, nos vulnerum ac cædium viris ac parentibus sumus: melius peribimus, quam sine alteris vestrûm viduæ aut orbæ vivemus." Movet res tum multitudinem, tum duces. Silentium et repentina fit quies: inde ad fœdus faciendum duces prodeunt: nec pacem modo, sed et civitatem unam ex duabus faciunt: regnum consociant; imperium omne conferunt Romam. Ita geminatâ urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati. Monimentum ejus pugnæ, ubi primum ex profundâ emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellârunt. Ex bello tam tristi læta repente pax cariores Sabinas viris ac parentibus, et ante omnes Romulo ipsi, fecit. Itaque, cum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis imposuit. Id non traditur, (cum haud dubie aliquanto numerus major hoc mulierum fuerit) ætate, an dignitatibus suis virorumve, an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eodem tempore et centuriæ tres equitum conscriptæ sunt: Ramnenses ab Romulo, ab Tito Tatio Titienses appellati: Lucerum nominis et originis causa incerta est. Inde non modo commune, sed concors etiam, regnum duobus regibus fuit.

XIV. Post aliquot annos, propinqui regis Tatii legatos Laurentium pulsant: cumque Laurentes jure gentium agérent, apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. Igitur illorum pœnam in se vertit: nam Lavinii, cum ad sollenne sacrificium eo venisset, concursu facto, interficitur. Eam rem minus ægre, quam dignum erat, tulisse Romulum fe-

runt; seu ob infidam societatem regni, seu quia haud injuriâ cæsum credebat. Itaque bello quidem abstinuit: ut tamen expiarentur legatorum injuriæ regisque cædes, fœdus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est. Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo propius, atque in ipsis prope portis, bellum ortum. Fidenates, nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. Juventute armatâ immissâ, vastatur agri quod inter Urbem ac Fidenas est. Inde ad lævam versi, quia dextrâ Tiberis arcebat, cum magnâ trepidatione agrestium populantur: tumultusque repens, ex agris in Urbem illatus, pro nuntio fuit. Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum bellum poterat) exercitum educit: castra a Fidenis mille passuum locat: ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus copiis, partem militum locis circa densa obsita virgulta obscuris subsidere in insidiis jussit; cum parte majore atque omni equitatu profectus, (id quod quærebat) tumultuoso et minaci genere pugnæ, adequitando ipsis prope portis, hostem excivit: fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit: et cum, velut inter pugnæ fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsâ Romanâ acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum insidiarum. Inde subito exorti Romani transversam invadunt hostium aciem. Addunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in præsidio relicti fuerant: ita multiplici terrore perculsi Fidenates, prius pæne quam Romulus, quique cum eo equis ierant, circumagerent frenis equos, terga vertunt; multoque effusius, (quippe vera fuga) qui simulantes paulo ante secuti erant, oppidum repetebant: non tamen eripuêre se hosti: hærens in terga Romanus, prius quam fores portarum objicerentur, velut agmine uno irrumpit.

XV. Belli Fidenatis contagione irritati Veientium animi et consanguinitate, (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt) et quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in fines Romanos excucurrerunt, populabundi magis, quam justi more belli. Itaque non castris positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris prædam portantes, Veios redière: Romanus contra, postquam hostem in agris non invenit, dimicationi ultimæ instructus intentusque, Tiberim transit: quem postquam castra ponere, et ad urbem accessurum Veientes audivêre; obviam egressi, ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis mœnibusque dimicarent. Ibi, viribus nullâ arte adjutis, tantum veterani robore exercitûs rex Romanus vicit: persecutusque fusos ad mœnia hostes, urbe, validâ muris ac situ ipso munitâ, abstinuit: agros rediens vastat, ulciscendi magis, quam prædæ, studio. Eâque clade, haud minus quam adversâ pugnâ, subacti Veientes pacem petitum oratores Romam mittunt. Agri parte multatis in centum annos induciæ datæ. Hæc ferme, Romulo regnante, domi militiæque gesta: quorum nihil absonum fidei divinæ originis divinitatisque post mortem creditæ fuit; non animus in regno avito recuperando, non condendæ urbis consilium, non bello ac pace firmandæ: ab illo enim profectu viribus datis tantum valuit, ut in quadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini tamen gratior fuit, quam Patribus; longe ante alios acceptissimus militum animis: trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Celeres appellavit, non in bello solum, sed etiam in pace, habuit.

XVI. His immortalibus editis operibus, cum ad exercitum recensendum concionem in campo ad Capræ paludem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut conspectum ejus concioni abstulerit: nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, sedato tandem

pavore, postquam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat Patribus, qui proximi steterant, sublimem raptum procellâ; tamen, velut orbitatis metu icta, mœstum aliquamdiu silentium obtinuit. Deinde, a paucis initio facto, Deum Deo natum, regem, parentemque urbis Romanæ salvere universi Romulum jubent: pacem precibus exposcunt, uti volens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem Patrum manibus taciti arguerent: manavit enim hæc quoque, sed perobscura, fama. Illam alteram admiratio viri et pavor præsens nobilitavit. Consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides: namque Proculus Julius, sollicitâ civitate desiderio regis, et infensâ Patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnæ rei auctor, in concionem prodit. "Romulus," inquit, "Quirites, parens urbis hujus, primâ hodiernâ luce cœlo repente delapsus, se mihi obvium dedit: cum, perfusus horrore venerabundusque, adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset; 'Abi, nuntia,' inquit, 'Romanis, cœlestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem colant: sciantque, et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Romanis resistere posse.' Hæc," inquit, "locutus, sublimis abiit." Mirum, quantum illi viro, nuntianti hæc, fidei fuerit; quamque desiderium Romuli apud plebem exercitumque, factâ fide immortalitatis, lenitum sit.

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cupido versabat: nec dum a singulis, quia nemo magnopere eminebat in novo populo, pervenerant factiones: inter ordines certabatur. Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab suâ parte non erat regnatum, in societate æquâ possessionem imperii amitterent, sui corporis creari regem volebant. Romani veteres peregrinum regem adspernabantur. In variis voluntatibus, regnari tamen omnes volebant, libertatis

dulcedine nondum expertâ. Timor deinde Patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum sine duce, multarum circa civitatium irritatis animis, vis aliqua externa adoriretur: et esse igitur aliquod caput placebat; et nemo alteri concedere in animum inducebat. Ita rem inter se centum Patres, decem decuriis factis, singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum præessent, consociant: decem imperitabant; unus cum insignibus imperii et lictoribus erat: quinque dierum spatio finiebatur imperium, ac per omnes in orbem ibat: annuumque intervallum regni fuit. Id ab re (quod nunc quoque tenet nomen) interregnum appellatum. Fremere deinde plebs; multiplicatam servitutem, centum pro uno dominos factos: nec ultra nisi regem, et ab ipsis creatum, videbantur passuri. Cum sensissent ea moveri Patres, offerendum ultro rati, quod amissuri erant, ita gratiam ineunt, summâ potestate populo permissâ, ut non plus darent juris, quam detinerent: decreverunt enim, ut, cum populus regem jussisset, id sic ratum esset, si Patres auctores fierent: hodieque, in legibus magistratibusque rogandis, usurpatur idem jus, vi ademtâ: priusquam populus suffragium ineat, in incertum comitiorum eventum Patres auctores fiunt. Tum interrex, concione advocatâ; "Quod bonum, faustum, felixque sit," inquit, "Quirites, regem create; ita Patribus visum est. Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romulo numeretur, creâritis, auctores fient." Adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio viderentur, id modo sciscerent juberentque, ut senatus decerneret, qui Romæ regnaret.

XVIII. Inclyta justitia religioque eâ tempestate Numæ Pompilii erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut in illâ quisquam ætate esse poterat, omnis divini atque humani juris. Auctorem doctrinæ ejus, quia non exstat alius, falso Samium Pythagoran edunt; quem, Servio Tullio regnante Romæ, centum amplius post annos, in ultimâ Italiæ

cità, circa Metapontum Heracleamque et Crotona, juvenum æmulantium studia cœtus habuisse constat. Ex quibus locis, etsi ejusdem ætatis fuisset, quæ fama in Sabinos, aut quo linguæ commercio, quemquam ad cupiditatem discendi excivisset? quove præsidio unus per tot gentes, dissonas sermone moribusque, pervenisset? Suopte igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opinor magis; instructumque non tam peregrinis artibus, quam disciplinâ tetricâ ac tristi veterum Sabinorum; quo genere nullum quondam incorruptius fuit. Audito nomine Numæ, Patres Romani, quamquam inclinari opes ad Sabinos, rege inde sumto, videbantur, tamen, neque se quisquam, nec factionis suæ alium, nec denique Patrum aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad unum omnes Numæ Pompilio regnum deferendum decernunt. Accitus, sicut Romulus augurato urbe condendâ regnum adeptus est, de se quoque Deos consuli jussit: inde ab augure (cui deinde, honoris ergo, publicum id perpetuumque sacerdotium fuit) deductus in arcem, in lapide ad meridiem versus consedit. Augur ad lævam ejus, capite velato, sedem cepit, dextrâ manu baculum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appellaverunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumque capto, Deos precatus, regiones ab oriente ad occasum determinavit; dextras ad meridiem partes, lævas ad septentrionem esse dixit. Signum contra, quo longissime conspectum oculi ferebant, animo finivit. Tum, lituo in lævam manum translato, dextrâ in caput Numæ impositâ, precatus est ita: "Jupiter pater, si est fas, hunc Numam Pompilium, cujus ego caput teneo, regem Romæ esse, uti tu signa nobis certa adclarâssis inter eos fines, quos feci." Tum peregit verbis auspicia, quæ mitti vellet; quibus missis, declaratus rex Numa de templo descendit.

XIX. Qui, regno ita potitus, urbem novam, conditam vi et armis, jure eam legibusque ac moribus de integro condere parat: quibus cum inter bella assue-

scere videret non posse, quippe efferatos militiâ, animos; mitigandum ferocem populum armorum desuetudine ratus, Janum ad infimum Argiletum, indicem pacis bellique, fecit: apertus ut in armis esse civitatem, clausus pacatos circa omnes populos, significaret. Bis deinde post Numæ regnum clausus fuit: semel T. Manlio consule, post Punicum primum perfectum bellum; iterum (quod nostræ ætati Dii dederunt ut videremus) post bellum Actiacum, ab imperatore Cæsare Augusto, pace terrâ marique partâ. Clauso eo, cum omnium circa finitimorum societate ac fœderibus junxisset animos, positis externorum periculorum curis, ne luxuriarentur otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris continuerat; omnium primum, rem ad multitudinem imperitam, et illis sæculis rudem, efficacissimam, Deorum metum injiciendum ratus est: qui cum descendere ad animos sine aliquo commento miraculi non posset, simulat sibi cum Deâ Egeriâ congressus nocturnos esse; ejus se monitu, quæ acceptissima Diis essent, sacra instituere; sacerdotes suos cuique Deorum præficere. Atque omnium primum, ad cursum lunæ, in duodecim menses describit annum: quem (quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe) intercalaribus mensibus interponendis, ita dispensavit, ut quarto et vigesimo anno ad metam eamdem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile futurum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adjecit, quamquam ipse plurima sacra obibat, ea maxime, quæ nunc ad Dialem flaminem pertinent. Sed, quia in civitate bellicosâ plures Romuli, quam Numæ, similes reges putabat fore, iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiæ vicis desererentur, flaminem Jovi assiduum sacerdotem creavit, insignique eum veste et curuli regiâ sellâ adornavit: huic duos flamines adjecit;

Marti unum, alterum Quirino. Virgineaque Vestæ legit, Albâ oriundum sacerdotium, et genti conditoris haud alienum. His, ut assiduæ templi antistites essent, stipendium de publico statuit: virginitate aliisque cærimoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti Gradivo legit; tunicæque pictæ insigne dedit, et super tunicam æneum pectori tegimen; cœlestiaque arma, quæ Ancilia appellantur, ferre, ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollennique saltatu jussit. Pontificem deinde Numam Marcium, Marci filium, ex Patribus legit; eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit; quibus hostiis, quibus diebus, ad quæ templa, sacra fierent, atque unde in eos sumtus pecunia erogaretur. Cætera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis subjecit; ut esset, quo consultum plebes veniret; ne quid divini juris, negligendo patrios ritus, peregrinosque adsciscendo, turbaretur. Nec cœlestes modo cærimonias, sed justa quoque funebria, placandosque Manes, ut idem pontifex edoceret; quæque prodigia, fulminibus aliove quo visu missa, susciperentur atque curarentur: ad ea elicienda ex mentibus divinis, Jovi Elicio aram in Aventino dicavit; Deumque consuluit auguriis, quæ suscipienda essent.

XXI. Ad hæc consultanda procurandaque, multitudine omni a vi et armis conversâ, et animi aliquid agendo occupati erant, et Deorum assidua insidens cura, cum interesse rebus humanis cœleste Numen videretur, eâ pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac jusjurandum, proximo legum ac pœnarum metu, civitatem regerent: et cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores formarent; tum finitimi etiam populi, qui ante, castra, non urbem, positam in medio ad sollicitandam omnium pacem, crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civitatem, totam in cultum versam Deorum, violari ducerent nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons perenni rigabat aquâ: quo quia se persæpe Numa

sine arbitris, velut ad congressum Deæ, inferebat, Camœnis eum lucum sacravit; quod earum ibi concilia cum conjuge suâ Egeriâ essent. Et [soli] Fidei sollenne instituit: ad id sacrarium flamines bigis, curru arcuato, vehi jussit, manuque ad digitos usque involutâ rem divinam facere; significantes fidem tutandam, sedemque ejus etiam in dextris sacratam esse. Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quæ Argeos pontifices vocant, dedicavit. Omnium tamen maximum ejus operum fuit tutela, per omne regni tempus, haud minor pacis, quam regni. Ita duo deinceps reges, alius aliâ viâ, ille bello, hic pace, civitatem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos; Numa tres et quadraginta. Tum valida, tum temperata et belli et pacis artibus, erat civitas.

XXII. Numæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum Hostilium, nepotem Hostilii, cujus in infimâ arce clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus jussit: Patres auctores facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior etiam Romulo fuit: tum ætas viresque, tum avita quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem otio ratus, undique materiam excitandi belli quærebat. Forte evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Romano, prædas in vicem agerent. Imperitabat tum C. Cluilius Albæ. Utrimque legati fere sub idem tempus ad res repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius, quam mandata, agerent: satis sciebat, negaturum Albanum; ita pie bellum indici posse. Ab Albanis socordius res acta: excepti hospitio ab Tullo blande ac benigne, comiter regis convivium celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores, et neganti Albano bellum in trigesimum diem indixerant. Hæc renuntiant Tullo: tum legatis Tullus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. Illi, omnium ignari, primum purgando terunt tempus: Se invitos quidquam, quod minus placeat Tullo, dicturos; sed imperio subigi:

res repetitum se venisse. Ni reddantur, bellum indicere jussos. Ad hæc Tullus, "Nuntiate," inquit, "regi vestro, regem Romanum Deos facere testes, uter prius populus res repetentes legatos adspernatus dimiserit, ut in eum omnes expetant hujusce clades belli."

XXIII. Hæc nuntiant domum Albani. Et bellum utrimque summâ ope parabatur, civili simillimum bello, prope inter parentes natosque; Trojanam utramque prolem, cum Lavinium ab Trojâ, ab Lavinio Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent. Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit; quod nec acie certatum est; et, tectis modo dirutis alterius urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum impetum fecêre: castra ab Urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossâ circumdant: fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est, donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris Cluilius Albanus rex moritur; dictatorem Albani Mettum Fuffetium creant. Interim Tullus ferox, præcipue morte regis, magnumque Deorum numen, ab ipso capite orsum, in omne nomen Albanum expetiturum pœnas ob bellum impium dictitans, nocte, præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettum: ducit, quam proxime ad hostem potest; inde legatum præmissum nuntiare Tullo jubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio: si secum congressus sit, satis scire, ea se allaturum, quæ nihilo minus ad rem Romanam, quam ad Albanam, pertineant. Haud adspernatus Tullus, tametsi vana afferebantur, in aciem educit. Exeunt contra et Albani. Postquam instructi utrimque stabant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi infit Albanus: "Injurias, et non redditas res ex fœdere, quæ repetitæ sint, et ego regem nostrum Cluilium, causam hujusce esse belli, audîsse videor;

nec te dubito, Tulle, eadem præ te ferre: sed, si vera potius, quam dictu speciosa, dicenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma stimulat. Neque, recte an perperam, interpretor: fuerit ista ejus deliberatio, qui bellum suscepit: me Albani gerendo bello ducem creavêre. Illud te, Tulle, monitum velim: Etrusca res, quanta circa nos teque maxime sit, quo propiores vos, hoc magis scis. Multum illi terrâ, plurimum mari pollent. Memor esto, jam, cum signum pugnæ dabis, has duas acies spectaculo fore; ut fessos confectosque, simul victorem ac victum, aggrediantur. Itaque, si nos Dii amant, quoniam, non contenti libertate certâ, in dubiam imperii servitiique aleam imus, ineamus aliquam viam, quâ utri utris imperent, sine magnâ clade, sine multo sanguine utriusque populi, decerni possit." Haud displicet res Tullo, quamquam, tum indole animi, tum spe victoriæ, ferocior erat. Quærentibus utrimque ratio initur, cui et fortuna ipsa præbuit materiam.

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec ætate nec viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse, satis constat; nec ferme res antiqua alia est nobilior: tamen in re tam clarâ nominum error manet; utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. Auctores utroque trahunt: plures tamen invenio, qui Romanos Horatios vocent: hos ut sequar, inclinat animus. Cum trigeminis agunt reges, ut pro suâ quisque patriâ dimicent ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil recusatur: tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent, fœdus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut, cujusque populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum bonâ pace imperitaret. Fœdera alia aliis legibus, cæterum eodem modo omnia, fiunt. Tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior fœderis memoria est. Fecialis regem Tullum ita rogavit: "Jubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani fœdus ferire?" Jubente rege, "Sagmina," inquit,

"te, rex, posco." Rex ait, "Puram tollito." Fecialis ex arce graminis herbam puram attulit: postea regem ita rogavit: "Rex, facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium? vasa, comitesque meos?" Rex respondit: "Quod sine fraude meâ populique Romani Quiritium fiat, facio." Fecialis erat M. Valerius: patrem patratum Sp. Fusium fecit, verbenâ caput capillosque tangens. Pater patratus ad jusjurandum patrandum, id est, sanciendum fit fœdus; multisque id verbis, quæ longo effata carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde recitatis: "Audi," inquit, "Jupiter; audi, pater patrate populi Albani; audi tu, populus Albanus; ut illa palam prima postrema ex illis tabulis cerâve recitata sunt sine dolo malo, utique ea hîc hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico consilio, dolo malo; tu illo die, Jupiter, populum Romanum sic ferito, ut ego hunc porcum hîc hodie feriam: tantoque magis ferito, quanto magis potes pollesque." Id ubi dixit, porcum saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque jusjurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes peregerunt.

XXV. Fœdere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. Cum sui utrosque adhortarentur, "Deos patrios patriam ac parentes, quidquid civium domi, quidquid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri manus;" feroces et suopte ingenio, et pleni adhortantium vocibus, in medium inter duas acies procedunt. Consederant utrimque pro castris duo exercitus, periculi magis præsentis, quam curæ, expertes: quippe imperium agebatur, in tam paucorum virtute atque fortunâ positum: itaque ergo erecti suspensique in minime gratum spectaculum animo intenduntur. Datur signum: infestisque armis, velut acies, terni juvenes, magnorum exercituum animos gerentes, concurrunt: nec his nec illis periculum suum; publicum imperium servitiumque obversatur

animo, futuraque ea deinde patriæ fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim concursu increpuêre arma, micantesque fulsêre gladii, horror ingens spectantes perstringit; et, neutro inclinatâ spe, torpebat vox spiritusque. Consertis deinde manibus, cum jam non motus tantum corporum, agitatioque anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent; duo Romani, super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspirantes corruerunt: ad quorum casum cum conclamâsset gaudio Albanus exercitus, Romanas legiones jam spes tota, nondum tamen cura, deseruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus nequâquam par, sic adversus singulos ferox: ergo, ut segregaret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut quemque vulnere affectum corpus sineret. Jam aliquantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, cum respiciens videt magnis intervallis sequentes: unum haud procul ab sese abesse: in eum magno impetu rediit: et, dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, jam Horatius, cæso hoste victor, secundam pugnam petebat. Tum clamore, qualis ex insperato faventium solet, Romani adjuvant militem suum; et ille defungi prœlio festinat. Prius itaque, quam alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curiatium conficit. Jamque, æquato Marte, singuli supererant; sed nec spe nec viribus pares: alterum intactum ferro corpus, et geminata victoria, ferocem in certamen tertium dabant; alter, fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus, victusque fratrum antè se strage, victori objicitur hosti: nec illud prœlium fuit. Romanus exsultans, "Duos," inquit, "fratrum Manibus dedi: tertium causæ belli hujusce, ut Romanus Albano imperet, dabo." Male sustinenti arma gladium superne jugulo defigit: jacentem spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt; eo majore cum gaudio, quo prope

metum res fuerat. Ad sepulturam inde suorum nequâquam paribus animis vertuntur; quippe imperio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit: duo Romana uno loco propius Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia locis, et ut pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Metto, ex fœdere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti juventutem in armis habeat: usurum se eorum operâ, si bellum cum Veientibus foret: ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius ibat, trigemina spolia præ se gerens: cui soror virgo, quæ desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam fuit: cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, solvit crines, et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat. Movet feroci juveni animum comploratio sororis in victoriâ suâ tantoque gaudio publico. Stricto itaque gladio, simul verbis increpans, transfigit puellam. "Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum," inquit, "oblita fratrum mortuorum vivique, oblita patriæ. Sic eat, quæcumque Romana lugebit hostem." Atrox visum id facinus Patribus plebique: sed recens meritum facto obstabat: tamen raptus in jus ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vulgus judicii, aut, secundum judicium, supplicii auctor esset, concilio populi advocato, "Duumviros," inquit, "qui Horatio perduellionem judicent, secundum legem facio." Lex horrendi carminis erat: "Duumviri perduellionem judicent. Si a duumviris provocârit, provocatione certato: si vincent, caput obnubito: infelici arbori reste suspendito: verberato vel intra pomœrium, vel extra pomœrium." Hac lege duumviri creati (qui se absolvere non rebantur eâ lege, ne innoxium quidem, posse) cum condemnâssent; tum alter ex his, "P. Horati, tibi perduellionem judico," inquit, "I, lictor; colliga manus." Accesserat lictor, injiciebatque laqueum. Tum Horatius, auctore Tullo, cle-

mente legis interprete, "Provocó," inquit: ita de provocatione certatum ad populum est. Moti homines sunt in eo judicio, maxime P. Horatio patre proclamante, se filiam jure cæsam judicare: ni ita esset, patrio jure in filium animadversurum fuisse. Orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregiâ stirpe conspexissent, orbum liberis facerent. Inter hæc senex, juvenem amplexus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc Pila Horatia appellatur, ostentans, "Hunccine," aiebat, "quem modo decoratum ovantemque victoriâ incedentem vidistis, Quirites, eum sub furcâ vinctum inter verbera et cruciatus videre potestis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum ferre possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulo ante armatæ imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube liberatoris urbis hujus: arbori infelici suspende: verbera, vel intra pomœrium; modo inter illa pila et spolia hostium; vel extra pomœrium, modo intra sepulcra Curiatiorum. Quo enim ducere hunc juvenem potestis, ubi non sua decora eum a tantâ fœditate supplicii vindicent?" Non tulit populus nec patris lacrymas, nec ipsius parem in omni periculo animum: absolveruntque, admiratione magis virtutis, quam jure causæ. Itaque, ut cædes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pecuniâ publicâ. Is, quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto, velut sub jugum misit juvenem. Id hodie quoque publice semper refectum manet. Sororium tigillum vocant. Horatiæ sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

XXVII. Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi, quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit; et, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos cœpit. Igitur, ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ

civitati animorum plus quam virium cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto gerendum alios concitat populos; suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia Romana, Veientibus sociis consilii assumtis, pacto transitionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Cum Fidenæ aperte descissent, Tullus Metto, exercituque ejus ab Albâ accito, contra hostes ducit: ubi Anienem transiit, ad confluentes collocat castra. Inter eum locum et Fidenas, Veientium exercitus Tiberim transierat. Hi et in acie prope flumen tenuêre dextrum cornu: in sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem dirigit suos: Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat, quam fidei: nec manere ergo, nec transire aperte ausus, sensim ad montes succedit. Inde, ubi satis subisse sese ratus est, erigit totam aciem: fluctuansque animo, ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, quâ fortuna rem daret, eâ inclinare vires. Miraculo primo esse Romanis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt: inde eques citato equo nuntiat regi, abire Albanos. Tullus in re trepidâ duodecim vovit Salios, fanaque Pallori ac Pavori: equitem, clarâ increpans voce, ut hostes exaudirent, redire in prœlium jubet: "Nihil trepidatione opus esse: suo jussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant." Idem imperat, ut hastas equites erigere jubeat. Id factum magnæ parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitûs intersepsit: qui viderant, id, quod ab rege auditum erat, rati, eo acrius pugnant. Terror ad hostes transit: et audiverant clarâ voce dictum; et magna pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine sciebant. Itaque, ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fusoque Fidenatium cornu, in Veientem, alieno pavore perculsum, ferocior redit. Nec illi tulêre impetum;

sed ab effusâ fugâ flumen objectum a tergo arcebat. Quo postquam fuga inclinavit; alii, arma fœde jactantes, in aquam cæci ruebant; alii, dum cunctantur in ripis, inter fugæ pugnæque consilium oppressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in campos. Mettus Tullo devictos hostes gratulatur: contra Tullus Mettum benigne alloquitur. Quod bene vertat, castra Albanos Romanis castris jungere jubet: sacrificium lustrale in diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, vocari ad concionem utrumque exercitum jubet. Præcones, ab extremo orsi, primos excivêre Albanos: hi, novitate etiam rei moti, ut regem Romanum concionantem audirent, proximi constitêre. Ex composito armata circumdatur Romana legio: centurionibus datum negotium erat, ut sine morâ imperia exsequerentur. Tum ita Tullus infit: "Romani, si unquam ante alias ullo in bello fuit, quod primum Diis immortalibus gratias ageretis, deinde vestræ ipsorum virtuti, hesternum id prœlium fuit. Dimicatum est enim, non magis cum hostibus, quam (quæ dimicatio major atque periculosior est) cum proditione ac perfidiâ sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, injussu meo Albani subiêre ad montes: nec imperium illud meum, sed consilium et imperii simulatio fuit; ut nec, vobis ignorantibus deseri vos, averteretur a certamine animus; et hostibus, circumveniri se a tergo ratis, terror ac fuga injiceretur. Nec ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est: ducem secuti sunt; ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettus ille est ductor itineris hujus, Mettus idem hujus machinator belli, Mettus fœderis Romani Albanique ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne jam documentum mortalibus dedero." Centuriones armati Mettum circumsistunt: rex cætera, ut orsus erat, peragit. "Quod bonum, faustum, felixque sit populo Romano

ac mihi, vobisque, Albani; populum omnem Albanum Romam traducere in animo est; civitatem dare plebi; primores in Patres legere; unam urbem, unam rempublicam facere. Ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat." Ad hæc Albana pubes, inermis ab armatis septa, in variis voluntatibus, communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum Tullus: "Mette Fuffeti," inquit, "si ipse discere posses fidem ac fœdera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset. Nunc, quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a te violata sunt. Ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem Romanamque rem ancipitem gessisti, ita jam corpus passim distrahendum dabis." Exinde, duabus admotis quadrigis, in currus earum distentum illigat Mettum: deinde in diversum iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, quâ inhæserant vinculis membra, portantes. Avertere omnes a tantâ fœditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit: in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse pœnas.

XXIX. Inter hæc jam præmissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ ad diruendam urbem. Quæ ubi intravêre portas, non quidem fuit tumultus ille, nec pavor, qualis captarum esse urbium solet; cum, effractis portis, stratisve ariete muris, aut arce vi captâ, clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro flammâque miscet: sed silentium triste ac tacita mœstitia ita defixit omnium animos, ut, præ metu obliti, quid relinquerent, quid secum ferrent, deficiente consilio, rogitantesque alii alios, nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum illud visuri, pervagarentur. Ut verò jam equitum clamor exire jubentium instabat, jam fragor tectorum, quæ diruebantur, ultimis urbis partibus audiebatur;

pulvisque, ex distantibus locis ortus, velut nube inductâ omnia impleverat; raptim, quibus quisque poterat, elatis, cum larem ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent; jam continens agmen migrantium impleverat vias; et conspectus aliorum mutuâ miseratione integrabat lacrymas: vocesque etiam miserabiles exaudiebantur; mulierum præcipue, cum obsessa ab armatis templa augusta præterirent, ac velut captos relinquerent Deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica privataque omnia tecta adæquat solo; unâque horâ quadringentorum annorum opus, quibus Alba steterat, exscidio ac ruinis dedit. Templis tamen Deûm (ita enim edictum ab rege fuerat) temperatum est.

XXX. Roma interim crescit Albæ ruinis: duplicatur civium numerus. Cœlius additur urbi mons; et, quo frequentius habitaretur, eam sedem Tullus regiæ capit, ibique habitavit. Principes Albanorum in Patres, ut ea quoque pars reipublicæ cresceret, legit Tullios, Servilios, Quintios, Geganios, Curiatios, Clœlios; templumque ordini ab se aucto curiam fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem appellata est: et, ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adjiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit. Legiones et veteres eodem supplemento explevit, et novas scripsit. Hac fiduciâ virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti eâ tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris armisque. Utrimque injuriæ factæ, ac res nequidquam erant repetitæ. Tullus ad Feroniæ fanum mercatu frequenti negotiatores Romanos comprehensos querebatur. Sabini suos prius in lucum confugisse, ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur. Sabini, haud parum memores, et suarum virium partem Romæ ab Tatio locatam, et Romanam rem nuper etiam adjectione populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes. Inde, ob residuas bellorum iras

maxime sollicitatis ad defectionem animis, voluntarios traxêre; et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit. Publico auxilio nullo adjuti sunt: valuitque apud Veientes (nam de cæteris minus mirum est) pacta cum Romulo induciarum fides. Cum bellum utrimque summâ ope pararent, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit; ubi et peditum quidem robore, cæterum equitatu aucto nuper, plurimum Romana acies valuit. Ab equitibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum: nec pugna deinde illis constare, nec fuga explicari, sine magnâ cæde potuit.

XXXI. Devictis Sabinis, cum in magnâ gloriâ magnisque opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi Patribusque est, in monte Albano lapidibus pluisse. Quod cum credi vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu, haud aliter quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri cecidêre cœlo lapides. Visi etiam audire vocem ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quæ (velut Diis quoque simul cum patriâ relictis) oblivioni dederant; et aut Romana sacra susceperant, aut, fortunæ, ut fit, obirati, cultum reliquerant Deûm. Romanis quoque ab eodem prodigio novemdiale sacrum publice susceptum est; seu voce cœlesti ex Albano monte missâ (nam id quoque traditur), seu aruspicum monitu. Mansit certe sollenne, ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem dies agerentur. Haud ita multo post pestilentiâ laboratum est: unde cum pigritia militandi oriretur; nulla tamen ab armis quies dabatur ab bellicoso rege, salubriora etiam credente militiæ, quam domi, juvenum corpora esse; donec ipse quoque longinquo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset minus regium, quam sacris dedere animum, repente omnibus magnis par-

visque superstitionibus obnoxius degeret, religionibusque etiam populum impleret. Vulgo jam homines, eum statum rerum, qui sub Numâ rege fuerat, sequirentes, unam opem ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab Diis impetrata esset, credebant. Ipsum regem, tradunt, volventem commentarios Numæ, cum ibi quædam occulta sollennia sacrificia Jovi Elicio facta invenisset, operatum his sacris se abdidisse; sed non rite initum aut curatum id sacrum esse; nec solum nullam ei oblatam cœlestium speciem, sed, irâ Jovis sollicitati pravâ religione, fulmine ictum cum domo conflagrâsse. Tullus magnâ gloriâ belli regnavit annos duos et triginta.

XXXII. Mortuo Tullo, res, ut institutum jam inde ab initio erat, ad Patres redierat: hique interregem nominaverant: quo comitia habente, Ancum Marcium regem populus creavit: Patres fuêre auctores. Numæ Pompilii regis nepos, filiâ ortus, Ancus Marcius erat: qui, ut regnare cœpit, et avitæ gloriæ memor, et quia proximum regnum, cæterum egregium, ab unâ parte haud satis prosperum fuerat, aut neglectis religionibus, aut prave cultis; longe antiquissimum ratus, sacra publica, ut ab Numâ instituta erant, facere; omnia ea ex commentariis regis pontificem, in album relata, proponere in publico jubet: inde et civibus otii cupidis, et finitimis civitatibus, facta spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. Igitur Latini, cum quibus, Tullo regnante, ictum fœdus erat, sustulerant animos: et cum incursionem in agrum Romanum fecissent, repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt; desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, et Numæ et Romuli memor: et, præterquam quod avi regno magis necessariam fuisse pacem credebat, cum in novo, tum feroci populo; etiam, quod illi contigisset otium, sine injuriâ id se haud facile habiturum: tentari patientiam, et tentatam contemni: temporaque esse Tullo regi aptio-

ra, quam Numæ. Ut tamen, quoniam Numa in pace religiones instituisset, a se bellicæ cærimoniæ proderentur; nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella aliquo ritu; jus ab antiquâ gente Æquicolis, quod nunc feciales habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus, ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo (lanæ velamen est) "Audi, Jupiter," inquit; "audite, fines;" (cujuscumque gentis sunt, nominat) "audiat fas. Ego sum publicus nuntius populi Romani: juste pieque legatus venio, verbisque meis fides sit." Peragit deinde postulata. Inde Jovem testem facit: "Si ego injuste impieque illos homines illasque res dedier nuntio populi Romani mihi exposco, tum patriæ compotem me nunquam siris esse." Hæc, cum fines suprascandit, hæc, quicumque ei primus vir obvius fuerit, hæc, portam ingrediens, hæc, forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique jurisjurandi mutatis, peragit. Si non deduntur, quos exposcit, diebus tribus et triginta (tot enim sollennes sunt) peractis, bellum ita indicit: "Audi, Jupiter, et tu, Juno, Quirine, Diique omnes cœlestes, vosque terrestres, vosque inferni, audite. Ego vos testor, populum illum" (quicumque est, nominat) "injustum esse, neque jus persolvere. Sed de istis rebus in patriâ majores natu consulemus, quo pacto jus nostrum adipiscamur." Cum his nuntius Romam ad consulendum redit. Confestim rex his ferme verbis Patres consulebat: "Quarum rerum, litium, causarum condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri patrato priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis, quas res dari, fieri, solvi oportuit, quas res nec dederunt, nec fecerunt, nec solverunt, dic," inquit ei, quem primum sententiam rogabat, "quid censes?" Tum ille: "Puro pioque duello quærendas censeo, itaque consentio, conscisco-que." Inde ordine alii rogabantur: quandoque pars major eorum, qui aderant, in eandem sententiam ibat, bellum erat consensu. Fieri solitum, ut fecialis hastam

ferratam aut sanguineam præustam ad fines eorum ferret, et, non minus tribus puberibus præsentibus, diceret: "Quod populi priscorum Latinorum hominesque prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt, deliquerunt; quod populus Romanus Quiritium bellum cum priscis Latinis jussit esse; senatusque populi Romani Quiritium censuit, consensit, conscivit, ut bellum cum priscis Latinis fieret; ob eam rem ego populusque Romanus populis priscorum Latinorum hominibusque priscis Latinis bellum indico facioque." Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab Latinis repetitæ res, ac bellum indictum: moremque eum posteri acceperunt.

XXXIII. Ancus, demandatâ curâ sacrorum flaminibus sacerdotibusque aliis, exercitu novo conscripto, profectus, Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit: et, cum circa Palatium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cœlium montem Albani implêssent; Aventinum novæ multitudini datum: additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanâque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum, quod vacuum occupaverant prisci Latini: eaque causa diruendæ urbis ejus fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo, omni bello Latino Medulliam compulso, aliquamdiu ibi marte incerto, variâ victoriâ, pugnatum est: nam et urbs tuta munitionibus, præsidioque firmata valido erat; et, castris in aperto positis, aliquoties exercitus Latinus comminus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum, omnibus copiis connisus, Ancus acie primum vincit: inde, ingenti prædâ potitus, Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis; quibus, ut jungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes. Janiculum quoque adjectum; non inopiâ loci, sed ne quando ea arx hostium esset. Id non

muro solum, sed etiam, ob commoditatem itineris, ponte sublicio, tum primum in Tiberi facto, conjungi urbi placuit. Quiritium quoque fossa, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis, Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, cum in tantâ multitudine hominum, discrimine recte an perperam facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem increscentis audaciæ mediâ urbe, imminens foro, ædificatur. Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque. Silva Mæsia Veientibus ademta; usque ad mare imperium prolatum; et in ore Tiberis Ostia urbs condita: salinæ circa factæ, egregieque rebus bello gestis, ædis Jovis Feretrii amplificata.

XXXIV. Anco regnante, Lucumo, vir impiger ac divitiis potens, Romam commigravit, cupidine maxime ac spe magni honoris, cujus adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrinâ stirpe oriundus erat) facultas non fuerat. Damarati Corinthii filius erat; qui, ob seditiones domo profugus, cum Tarquiniis forte consedisset, uxore ibi ductâ, duos filios genuit. Nomina his Lucumo atque Aruns fuerunt. Lucumo superfuit patri, bonorum omnium hæres: Aruns prior, quam pater, moritur, uxore gravidâ relictâ. Nec diu manet superstes filio pater: qui cum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando nepotis decessisset, puero, post avi mortem in nullam sortem bonorum nato, ab inopiâ Egerio inditum nomen. Lucumoni contra, omnium hæredi bonorum, cum divitiæ jam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco nata, et quæ haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora sineret ea, quæ innupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem, exsule advenâ ortum, ferre indignitatem non potuit; oblitaque ingenitæ erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est ad id potissima visa: in novo populo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas

sit, futurum locum forti ac strenuo viro: regnâsse Tatium Sabinum: arcessitum in regnum Numam a Curibus: et Ancum Sabinâ matre ortum, nobilemque unâ imagine Numæ esse. Facile persuadet, ut cupido honorum, et cui Tarquinii materna tantum patria esset. Sublatis itaque rebus, commigrant Romam. Ad Janiculum forte ventum erat: ibi ei, carpento sedenti cum uxore, aquila, suspensis demissa leniter alis, pileum aufert; superque carpentum cum magno clangore volitans, rursus, velut ministerio divinitus missa, capiti apte reponit: inde sublimis abiit. Accepisse id augurium læta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, cœlestium prodigiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum jubet: "eam alitem eâ regione cœli et ejus Dei nuntiam venisse: circa summum culmen hominis auspicium fecisse: levâsse humano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet." Has spes cogitationesque secum portantes, urbem ingressi sunt; domicilioque ibi comparato, L. Tarquinium Priscum edidêre nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiæque faciebant: et ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi, beneficiisque, quos poterat, sibi conciliando, adjuvabat; donec in regiam quoque de eo fama perlata est: notitiamque eam brevi, apud regem liberaliter dextreque obeundo officia, in familiaris amicitiæ adduxerat jura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello domique interesset; et, per omnia expertus, postremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

XXXV. Regnavit Ancus annos quatuor et viginti, cuilibet superiorum regum belli pacisque et artibus et gloriâ par. Jam filii prope puberem ætatem erant: eo magis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi creando fierent. Quibus indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit: isque primus et petîsse ambitiose regnum, et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis animos compositam: cum, "se non rem novam petere; quippe qui non primus

(quod quisquam indignari mirarive posset), sed tertius Romæ peregrinus regnum affectet: et Tatium non ex peregrino solum, sed etiam ex hoste, regem factum: et Numam, ignarum urbis, non petentem, in regnum ultro accitum. Se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum conjuge ac fortunis omnibus commigrâsse: majorem partem ætatis ejus, quâ civilibus officiis fungantur homines, Romæ se, quam in vetere patriâ, vixisse: domi militiæque sub haud pœnitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se jura, Romanos ritus didicisse. Obsequio et observantiâ in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso, certâsse." Hæc eum haud falsa memorantem ingenti consensu populus Romanus regnare jussit. Ergo virum, cætera egregium, secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio est: nec minus regni sui firmandi, quam augendæ reipublicæ, memor, centum in Patres legit; qui deinde minorum gentium sunt appellati; factio haud dubia regis, cujus beneficio in curiam venerant. Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas vi cepit: prædâque inde majore, quam quanta belli fama fuerat, revectâ, ludos opulentius instructiusque, quam priores reges, fecit. Tum primum circo, qui nunc Maximus dicitur, designatus locus est: loca divisa Patribus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent; fori appellati. Spectavêre, furcis duodenos ab terrâ spectacula alta sustinentibus pedes. Ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruriâ maxime acciti. Sollennes deinde annui mansêre ludi, Romani Magnique varie appellati. Ab eodem rege et circa forum privatis ædificanda divisa sunt loca; porticus tabernæque factæ.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem parabat, cum Sabinum bellum cœptis intervenit. Adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset. Itaque trepidatum Romæ est: et

primo dubiâ victoriâ, magnâ utrimque cæde, pugnatum est. Reductis deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis ad comparandum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime suis deesse viribus ratus, ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, suoque insignes relinquere nomine. Id quia inaugurato Romulus fecerat, negare Attus Navius, inclytus eâ tempestate augur, neque mutari, neque novum constitui, nisi aves addixissent, posse. Ex eo ira regi mota; eludensque artem, (ut ferunt) "Agedum," inquit, "divine tu, inaugura, fierine possit, quod nunc ego mente concipio." Cum ille, in augurio rem expertus, profecto futuram dixisset; "Atqui hoc animo agitavi," inquit, "te novaculâ cotem discissurum. Cape hæc, et perage, quod aves tuæ fieri posse portendunt." Tum illum haud cunctanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, quo in loco res acta est, in comitio, in gradibus ipsis, ad lævam curiæ fuit: cotem quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad posteros miraculi ejus monimentum. Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicato, gereretur; concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum centuriis quidquam mutavit: numero alterum tantum adjecit, ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. Posteriores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati sunt: quas nunc, quia geminatæ sunt, sex vocant centurias.

XXXVII. Hac parte copiarum auctâ, iterum cum Sabinis confligitur. Sed, præterquam quod viribus creverat Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lignorum, in Anienis ripâ jacentem, ardentem in flumen conjicerent: ventoque juvante accensa ligna, et pleraque, in ratibus impacta, sublicis cum hærerent, pontem incendunt.

Ea quoque res in pugnâ terrorem attulit Sabinis. Effusis eadem fugam impediit; multique mortales, cum hostem effugissent, in flumine ipso perière: quorum fluitantia arma, ad Urbem cognita in Tiberi, prius pæne, quam nuntiari posset, insignem victoriam fecêre. Eo prœlio præcipua equitum gloria fuit: utrimque ab cornibus positos, cum jam pelleretur media peditum suorum acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent modo Sabinas legiones, ferociter instantes cedentibus, sed subito in fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, et pauci tenuêre; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, prædâ captivisque Romam missis, spoliis hostium (votum id Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum Sabinum exercitum inducere: et, quamquam male gesta res erat, nec gesturos melius sperare poterant; tamen, quia consulendi res non dabat spatium, ière obviam Sabini tumultuario milite; iterumque ibi fusi, perditis jam prope rebus, pacem petière.

XXXVIII. Collatia, et quidquid circa Collatiam agri erat, Sabinis ademtum. Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiæ in præsidio relictus: deditosque Collatinos ita accipio, eamque deditionis formulam esse. Rex interrogavit: "Estisne vos legati oratoresque, missi a populo Collatino, ut vos populumque Collatinum dederetis?" "Sumus." "Estne populus Collatinus in suâ potestate?" "Est." "Deditisne vos, populumque Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra, utensilia, divina, humanaque omnia, in meam populique Romani ditionem?" "Dedimus." "At ego recipio." Bello Sabino perfecto, Tarquinius triumphans Romam rediit: inde priscis Latinis bellum fecit: ubi nusquam ad universæ rei dimicationem ventum est, ad singula oppida circumferendo arma, omne nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ame-

riola, Medullia, Nomentum, hæc de priscis Latinis, aut qui ad Latinos defecerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Majore inde animo pacis opera inchoata, quam quantâ mole gesserat bella; ut non quietior populus domi esset, quam militiæ fuisset: nam et muro lapideo, cujus exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, quâ nondum munierat, cingere parat; et infimas urbis loca circa forum, aliasque interjectas collibus convalles, (quia ex planis locis haud facile evehebant aquas) cloacis e fastigio in Tiberim ductis siccat; et aream ad ædem in Capitolio Jovis, quam voverat bello Sabino, jam præsagiente animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

XXXIX. Eo tempore in regiâ prodigium visu eventuque mirabile fuit. Puero dormienti, cui Servio Tullio nomen fuit, caput arsisse ferunt multorum in conspectu: plurimo igitur clamore inde ad tantæ rei miraculum orto excitos reges: et cum quidam familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab reginâ retentum: sedatoque eam tumultu, moveri vetuisse puerum; donec suâ sponte experrectus esset: mox cum somno et flammam abiisse. Tum abducto in secretum viro Tanaquil, "Vide'n' tu puerum hunc," inquit, "quem tam humili cultu educamus? Scire licet, hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum, præsidiumque regiæ afflictæ. Proinde materiem ingentis publice privatimque decoris omni indulgentiâ nostrâ nutriamus." Inde puerum liberûm loco cœptum haberi, erudirique artibus, quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit facile, quod Diis cordi esset. Juvenis evasit vere indolis regiæ: nec, cum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ juventutis ullâ arte conferri potuit: filiamque ei suam rex despondit. Hic, quâcumque de causâ, tantus illi honos habitus, credere prohibet, servâ natum eum, parvumque ipsum servisse. Eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Servii Tullii, qui princeps in illâ urbe fuerat, gravidam viro

occiso uxorem, cum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobilitatem ab reginâ Romanâ prohibitam ferunt servitio partum Romæ edidisse, Prisci Tarquinii domo. Inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem auctam, et puerum, ut in domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse: fortunam matris, quod captâ patriâ in hostium manus venerit, ut servâ natus crederetur, fecisse.

XL. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare cœperat Tarquinius, non apud regem modo, sed apud Patres plebemque, longe maximo honore Servius Tullius erat. Tum Anci filii duo etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam, non modo civicæ, sed ne Italicæ quidem stirpis; tum impensius his indignitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed præceps inde porro ad servitia caderet; ut in eâdem civitate, post centesimum fere annum, quam Romulus, Deo prognatus, Deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id servus servâ natus possideat: tum commune Romani nominis, tum præcipue id domûs suæ, dedecus fore, si, Anci regis virili stirpe salvâ, non modo advenis, sed servis etiam, regnum Romæ pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt. Sed et injuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis, quam in Servium, eos stimulabat: et quia gravior ultor cædis, si superesset, rex futurus erat, quam privatus: tum, Servio occiso, quemcumque alium generum delegisset, eumdem regni hæredem facturus videbatur. Ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiæ, quam potuêre tumultuosissime, specie rixæ in se omnes apparitores regios convertunt; inde, cum ambo regem appellarent, clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt. Primo uterque vociferari, et certatim alter alteri obstrepere, coërciti ab lictore, et jus-

si in vicem dicere, tandem obloqui desistunt. Unus rem ex composito orditur. Cum intentus in eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput dejecit: relictoque in vulnere telo, ambo se foras ejiciunt.

XLI. Tarquinium moribundum cum, qui circa erant, excepissent, illos fugientes lictores comprehendunt. Clamor inde, concursusque populi, mirantium quid rei esset. Tanaquil inter tumultum claudi regiam jubet, arbitros ejecit: simul, quæ curando vulneri opus sunt, tamquam spes subesset, sedulo comparat: simul, si destituat spes, alia præsidia molitur. Servio propere accito cum pæne exsanguem virum ostendisset; dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse sinat. "Tuum est," inquit, "Servi, si vir es, regnum; non eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecêre. Erige te, Deosque duces sequere, qui clarum hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt. Nunc te illa cœlestis excitet flamma: nunc expergiscere vere. Et nos peregrini regnavimus. Qui sis, non unde natus sis, reputa. Si tua re subitâ consilia torpent, at tu mea sequere." Cum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex superiore parte sedium per fenestras, in Novam viam versas, (habitabat enim rex ad Jovis Statoris) populum Tanaquil alloquitur: Jubet "bono animo esse; sopitum fuisse regem subito ictu: ferrum haud alte in corpus descendisse: jam ad se redisse. Inspectum vulnus, absterso cruore. Omnia salubria esse: confidere, prope diem ipsum eos visuros. Interim Servio Tullio jubere populum dicto audientem esse. Eum jura redditurum, obiturumque alia regis munia esse." Servius cum trabeâ et lictoribus prodit; ac, sede regiâ sedens, alia decernit, de aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque, per aliquot dies (cum jam exspirâsset Tarquinius) celatâ morte, per speciem aliense fungendæ vicis suas opes firmavit: tum demum palam facto,

et comploratione in regiâ ortâ, Servius, præsidio firmo munitus, primus injussu populi, voluntate Patrum regnavit. Anci liberi, jam tum comprehensis sceleris ministris, ut vivere regem, et tantas esse opes Servii nuntiatum est, Suessam Pometiam exsulatum ierant.

XLII. Nec jam publicis magis consiliis Servius, quam privatis, munire opes: et ne, qualis Anci liberûm animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquinii liberûm esset, duas filias juvenibus regiis, Lucio atque Arunti Tarquiniis, jungit. Nec rupit tamen fati necessitatem humanis consiliis, quin invidia regni, etiam inter domesticos, infida omnia atque infesta faceret. Peropportune ad præsentis quietem statûs bellum cum Veientibus (jam enim induciæ exierant) aliisque Etruscis sumtum. In eo bello et virtus et fortuna enituit Tullii: fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu Patrum seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Aggrediturque inde ad pacis longe maximum opus: ut, quemadmodum Numa divini auctor juris fuisset, ita Servium conditorem omnis in civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis fortunæque aliquid interlucet, posteri famâ ferrent. Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio; ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent. Tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu descripsit, vel paci decorum, vel bello.

XLIII. Ex iis, qui centum millium æris, aut majorem, censum haberent, octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac juniorum. Prima classis omnes appellati. Seniores, ad urbis custodiam ut præsto essent; juvenes, ut foris bella gererent: arma his imperata, galea, clypeum, ocreæ, lorica; omnia ex ære: hæc ut tegimenta corporis essent: tela in hostem, hastaque et gladius. Additæ huic classi duæ fabrûm centuriæ, quæ sine armis stipendia facerent: datum munus, ut machinas in bello ferrent. Secun-

da classis intra centum usque ad quinque et septuaginta millium censum instituta; et ex his, senioribus junioribusque, viginti conscriptæ centuriæ: arma imperata, scutum pro clypeo, et, præter loricam, omnia eadem. Tertiæ classis in quinquaginta millium censum esse voluit: totidem centuriæ et hæ, eodemque discrimine ætatium, factæ: nec de armis quidquam mutatum; ocreæ tantum ademtæ. In quartâ classe census quinque et viginti millium; totidem centuriæ factæ: arma mutata; nihil præter hastam et verutum datum. Quinta classis aucta, centuriæ triginta factæ: fundas lapidesque missiles hi secum gerebant: in his accensi, cornicines, tubicinesque, in tres centurias distributi. Undecim millibus hæc classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit: inde una centuria facta est, immunis militiâ. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. Sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant, nominibus fecit. Ad equos emendos dena millia æris ex publico data; et, quî equos alerent, viduæ attributæ, quæ bina millia æris in annos singulos penderent. Hæc omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est bonos additus: non enim (ut ab Romulo traditum cæteri servaverant reges) viritim suffragium eâdem vi eodemque jure promiscue omnibus datum est: sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur, et vis omnis penes primores civitatis esset. Equites enim vocabantur primi; octoginta inde primæ classis centuriæ: ibi si variaret, quod raro incidebat, ut secundæ classis vocarentur: nec fere unquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui nunc est, post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero, centuriis juniorum seniorumque, ad institutam ab Servio Tullio summam non convenire: quadrifariam enim urbe divisâ regionibus collibusque, quæ

habitabantur partes, Tribus eas appellavit; ut ego arbitror, ab tributo; nam ejus quoque æqualiter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est. Neque hæ tribus ad centuriarum distributionem numerumque quidquam pertinuêre.

XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis latæ cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in Campo Martio primâ luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem suo vetaurilibus lustravit: idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis factus est. Millia octoginta eo lustro civium censa dicuntur. Adjicit scriptorum antiquissimus, Fabius Pictor, eorum, qui ferre arma possent, eum numerum fuisse. Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque: inde deinceps auget Esquilias: ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. Aggere et fossis et muro circumdat urbem: ita pomœrium profert. Pomœrium, verbi vim solam intuentes, postmœrium interpretantur esse. Est autem magis circa murum locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, quâ murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant; ut neque interiore parte ædificia mœnibus continuarentur, quæ nunc vulgo etiam conjungunt; et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque habitari neque arari fas erat, non magis quod post murum esset, quam quod murus post id, pomœrium Romani appellârunt: et in urbis incremento, semper, quantum mœnia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XLV. Auctâ civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquirerentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliquod addere urbi decus. Jam tum erat inclytum Dianæ Ephesiæ fanum: id communiter a civitatibus Asiæ factum fama ferebat. Cum

consensum Deosque consociatos laudaret mire Servius inter proceres Latinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amicitiasque de industriâ junxerat; sæpe iterando eadem, perpulit tandem, ut Romæ fanum Dianæ populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat confessio, caput rerum Romam esse; de quo toties armis certatum fuerat. Id quamquam omissum jam ex omnium curâ Latinorum, ob rem toties infeliciter tentatam armis, videbatur; uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii recuperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patrifamiliæ dicitur, mirandâ magnitudine ac specie. Fixa per multas ætates cornua in vestibulo templi Dianæ monimentum ei fuêre miraculo. Habita, ut erat, res prodigii loco est: et cecinêre vates, cujus civitatis eam civis Dianæ immolâsset, ibi fore imperium; idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinus, ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad fanum Dianæ, et ante aram statuit. Ibi antistes Romanus, cum eum magnitudo victimæ celebrata famâ movisset, memor responsi, Sabinum ita alloquitur: "Quidnam tu, hospes, paras?" inquit, "inceste sacrificium Dianæ facere? Quin tu ante vivo perfunderis flumine? Infimâ valle præfluit Tiberis." Religione tactus hospes, qui omnia, ut prodigio responderet eventus, cuperet rite facta, ex templo descendit ad Tiberim. Interea Romanus immolat Dianæ bovem: id mire gratum regi atque civitati fuit.

XLVI. Servius, quamquam jam usu haud dubium regnum possederat, tamen, quia interdum jactari voces a juvene Tarquinio audiebat, se injussu populi regnare, conciliatâ prius voluntate plebis, agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre ad populum, vellent, juberentne, se regnare? tantoque consensu, quanto haud quisquam alius ante, rex est declaratus. Neque ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit: immo eo impensius, quia de agro plebis adversâ Patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud

Patres, crescendique in curiâ sibi occasionem datam ratus est, et ipse juvenis ardentis animi, et domi uxore Tulliâ inquietum animum stimulante. Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut tædio regum maturior veniret libertas; ultimumque regnum esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus tamen auctoribus, filium ediderim) fratrem habuerat Aruntem Tarquinium, mitis ingenii juvenem. His duobus, ut ante dictum est, duæ Tulliæ, regis filiæ, nupserant, et ipsæ longe dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia matrimonio jungerentur, fortunâ, credo, populi Romani, quo diuturnius Servii regnum esset, constituique civitatis mores possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiæ in viro neque ad cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum versa Tarquinium, eum mirari, eum virum dicere, ac regio sanguine ortum: spernere sororem, quod, virum nacta, muliebri cessaret audaciâ. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit malum malo aptissimum: sed initium turbandi omnia a feminâ ortum est. Ea, secretis viri alieni assuefacta sermonibus, nullis verborum contumeliis parcere, de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rectius viduam, et illum cœlibem futurum fuisse contendere, quam cum impari jungi, ut elanguescendum alienâ ignaviâ esset. Si sibi eum, quo digna esset, Dii dedissent virum, domi se propediem visuram regnum fuisse, quod apud patrem videat. Celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Aruns Tarquinius et Tullia minor prope continuatis funeribus cum domos vacuas novo matrimonio fecissent, junguntur nuptiis, magis non prohibente Servio, quam approbante.

XLVII. Tum vero in dies infestior Tullii senectus, infestius cœpit regnum esse: jam enim ab scelere ad aliud spectare mulier scelus; nec nocte, nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præterita parricidia essent. "Non sibi defuisse, cui nupta diceretur,

nec cum quo tacita serviret: defuisse, qui se regno dignum putaret: qui meminisset, se esse Prisci Tarquinii filium; qui habere, quam sperare, regnum mallet. Si tu is es, cui nuptam esse me arbitror, et virum et regem appello: sin minus, eo nunc pejus mutata est res, quod istîc cum ignaviâ est scelus. Quin accingeris? Non tibi ab Corintho, nec ab Tarquiniis, ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est. Dii te Penates patriique, et patris imago, et domus regia, et in domo regale solium, et nomen Tarquinium creat vocatque regem. Aut si ad hæc parum est animi, quid frustraris civitatem? quid te ut regium juvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios, aut Corinthum. Devolvere retro ad stirpem, fratri similior, quam patri." His aliisque increpando juvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest; si (cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro, ac deinceps genero, dedisset) ipsa, regio semine orta, nullum momentum in dando adimendoque regno faceret. His muliebribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare, minorum maxime gentium, Patres; admonere paterni beneficii, ac pro eo gratiam repetere; allicere donis juvenes: tum de se ingentia pollicendo, tum regis criminibus, omnibus locis crescere: postremo, ut jam agendæ rei tempus visum est, stipatus agmine armatorum, in forum irrupit: inde, omnibus perculsis pavore, in regiâ sede pro curiâ sedens, Patres in curiam per præconem ad regem Tarquinium citari jussit. Convenêre extemplo, alii jam ante ad hoc præparati, alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo attoniti, et jam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius, maledicta ab stirpe ultimâ orsus; "Servum, servâque natum, post mortem indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium populi, non auctoribus Patribus, muliebri dono regnum occupâsse. Ita natum, ita creatum regem, fautorem infimi generis hominum, ex quo ipse

sit, odio alienæ honestatis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse: omnia onera, quæ communia quondam fuerint, inclinâsse in primores civitatis: instituisse censum, ut insignis ad invidiam locupletiorum fortuna esset, et parata, unde, ubi vellet, egentissimis largiretur."

XLVIII. Huic orationi Servius cum intervenisset, trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiæ magnâ voce, "Quid hoc," inquit, "Tarquini, rei est? quâ tu audaciâ, me vivo, vocare ausus es Patres, aut in sede considere meâ?" Cum ille ferociter ad hæc, "Se patris sui tenere sedem, multo, quam servum, potiorem filium regis regni hæredem: satis illum diu per licentiam eludentem insultâsse dominis;" clamor ab utriusque fautoribus oritur, et concursus populi fiebat in curiam: apparebatque regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, necessitate jam ipsâ cogente ultima audere, multo et ætate et viribus validior, medium arripit Servium; elatumque e curiâ in inferiorem partem per gradus dejicit. Inde ad cogendum senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum, atque comitum. Ipse prope exsanguis, cum semianimi regio comitatu domum se reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non abhorret a cætero scelere, admonitu Tulliæ id factum: carpento certe (id quod satis constat) in forum invecta, nec reverita cœtum virorum, evocavit virum e curiâ; regemque prima appellavit: a quo facessere jussa ex tanto tumultu cum se domum reciperet, pervenissetque ad summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit; flectenti carpentum dextrâ in Virbium clivum, ut in collem Esquiliarium eveheretur, restitit pavidus, atque inhibuit frenos is, qui jumenta agebat; jacentemque dominæ Servium trucidatum ostendit. Fœdum inhumanumque inde traditur scelus, monimentoque locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitantibus Furiis sororis ac viri,

Tullia per patris corpus carpentum egisse fertur; partemque sanguinis ac cædis paternæ cruento vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos virique sui: quibus iratis, malo regni principio similes prope diem exitus sequerentur. Servius Tullius regnavit annos quatuor et quadraginta, ita ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis æmulatio esset. Cæterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul justa ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt; ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitanti intervenisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepulturâ prohibuit, "Romulum quoque insepultum perisse" dictitans. Primores Patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit: conscius deinde, male quærendi regni ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis corpus circumsepsit: neque enim ad jus regni quidquam præter vim habebat; ut qui neque populi jussu, neque auctoribus Patribus, regnaret. Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset; quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium rerum sine consiliis per se solus exercebat; perque eam causam occidere, in exsilium agere, bonis multare poterat, non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud, quam prædam, sperare posset. Ita Patrum præcipue numero imminuto, statuit nullos in Patres legere; quo contemtior paucitate ipsâ ordo esset, minusque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit: domesticis consiliis rempublicam administravit: bellum, pacem, fœdera, societates per se ipse, cum quibus voluit, injussu populi ac senatûs, fecit, diremitque. Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior

inter cives esset. Neque hospitia modo cum primoribus eorum, sed affinitates quoque, jungebat. Octavio Mamilio Tusculano, (is longe princeps Latini nominis erat, si famæ credimus, ab Ulysse Deâque Circe oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat; perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque ejus conciliat.

L. Jam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres erat; cum, in diem certam ut ad lucum Ferentinæ conveniant, indicit: esse, quæ agere de rebus communibus velit. Conveniunt frequentes primâ luce: ipse Tarquinius diem quidem servavit; sed paulo ante, quam sol occideret, venit. Multa ibi totâ die in concilio variis jactata sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Ariciâ ferociter in absentem Tarquinium erat invectus; "Haud mirum esse, Superbo inditum Romæ cognomen." (Jam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo tamen, eum appellabant.) "An quidquam superbius esse, quam ludificari sic omne nomen Latinum? principibus longe ab domo excitis, ipsum, qui concilium indixerit, non adesse? tentari profecto patientiam, ut, si jugum acceperint, obnoxios premat. Cui enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos? Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud, et non raptum parricidio, sit, credere et Latinos (quamquam ne sic quidem alienigenæ) debere. Sin suos ejus pœniteat, (quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona amittant) quid spei melioris Latinis portendi? Si se audiant, domum suam quemque inde abituros: neque magis observaturos diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet." Hæc atque alia eodem pertinentia seditiosus facinorosusque homo, hisque artibus opes domi nactus, cum maxime dissereret, intervenit Tarquinius. Is finis orationi fuit. Aversi omnes ad Tarquinium salutandum: qui, silentio facto, monitus a proximis, ut purgaret se, quod id temporis venisset, "disceptatorem," ait, "se sumtum inter patrem et filium: curâ reconciliandi eos in gra-

tiam moratum esse: et, quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum, quæ constituisset." Ne id quidem ab Turno tulisse tacitum ferunt: dixisse enim, "Nullam breviorem esse cognitionem, quam inter patrem et filium, paucisque transigi verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse."

LI. Hæc Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. Quam rem Tarquinius aliquanto, quam videbatur, ægrius ferens, confestim Turno necem machinatur; ut eumdem terrorem, quo civium animos domi oppresserat, Latinis injiceret: et quia pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppressit. Per adversæ factionis quosdam Aricinos servum Turni auro corrupit, ut in diversorium ejus vim magnam gladiorum inferri clam sineret: ea cum unâ nocte perfecta essent, Tarquinius, paulo ante lucem accitis ad se principibus Latinorum, quasi re novâ perturbatus, "moram suam hesternam, velut Deorum quâdam providentiâ illatam," ait, "saluti sibi atque illis fuisse: ab Turno, dici, sibi et primoribus populorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat. Aggressurum fuisse hesterno die in concilio: dilatam rem esse, quod auctor concilii abfuerit, quem maxime peteret. Inde illam absentis insectationem esse natam, quod morando spem destituerit. Non dubitare, si vera deferantur, quin primâ luce, ubi ventum in concilium sit, instructus cum conjuratorum manu armatusque venturus sit. Dici, gladiorum ingentem numerum esse ad eum convectum: id vanum necne sit, extemplo sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant." Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox, et oratio hesterna, et mora Tarquinii; quod videbatur ob eam differri cædes potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen, nisi gladiis deprehensis, cætera vana existimaturi. Ubi est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt custodes: comprehensisque servis, qui caritate domini vim para-

bant, cum gladii abditi ex omnibus locis diverticuli protraherentur; enimvero manifesta res visa, injectæque Turno catenæ: et confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur. Ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut, indictâ causâ, novo genere leti, dejectus ad caput aquæ Ferentinæ, crate superne injectâ, saxisque congestis, mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis, Tarquinius, collaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio meritâ pœnâ affecissent, ita verba fecit: "Posse quidem se vetusto jure agere, quod, cum omnes Latini ab Albâ oriundi sint, in eo fœdere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana cum colonis suis in Romanum cesserit imperium. Cæterum se utilitatis id magis omnium causâ censere, ut renovetur id fœdus: secundâque potius fortunâ populi Romani ut participes Latini fruantur, quam urbium exscidia vastationesque agrorum, quas Anco prius, patre deinde suo regnante, perpessi sint, semper aut exspectent, aut patiantur." Haud difficulter persuasum Latinis, quamquam in eo fœdere superior Romana res erat. Cæterum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege videbant; et Turnus sui cuique periculi, si adversatus esset, recens erat documentum. Ita renovatum fœdus, indictumque juniioribus Latinorum, ut ex fœdere die certâ ad lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenêre; ne ducem suum, neve secretum imperium, propriave signa haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos faceret, binosque ex singulis: ita geminatis manipulis centuriones imposuit.

LIII. Nec, ut injustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit: quin eâ arte æquâsset superiores reges, ni degeneratum in aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Volscis bellum in ducentos amplius post suam ætatem annos movit; Suessamque Pometiam

ex his vi cepit: ubi cum dividendâ prædâ quadringenta talenta argenti aurique refecisset; concepit animo eam amplitudinem Jovis templi, quæ digna Deûm hominumque rege, quæ Romano imperio, quæ ipsius etiam loci majestate esset. Captivam pecuniam in ædificationem ejus templi seposuit. Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, propinquam urbem, nequidquam vi adortus, cum obsidendi quoque urbem spes pulso a mœnibus adenta esset, postremo minime arte Romanâ, fraude ac dolo, aggressus est; nam cum, velut posito bello, fundamentis templi jaciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse simularet, Sextus, filius ejus, qui minimus ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se sævitiam intolerabilem conquerens; "Jam ab alienis in suos vertisse superbiam; et liberorum quoque eum frequentiæ tædere; ut, quam in curiâ solitudinem fecerit, domi quoque faciat; ne quam stirpem, ne quem hæredem regni relinquat. Se quidem, inter tela et gladios patris elapsum, nihil usquam sibi tutum, nisi apud hostes L. Tarquinii, credidisse. Nam, ne errarent, manere his bellum, quod positum simuletur; et per occasionem eum incautos invasurum. Quod si apud eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne Latium: Volscosque se inde, et Æquos, et Hernicos petiturum; donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis tegere liberos sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus superbissimum regem ac ferocissimum populum inventurum." Cum, si nihil morarentur, infensus irâ porro inde abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur: vetant mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in liberos esset. In se ipsum postremo sæviturum, si alia desint. Sibi vero gratum adventum ejus esse; futurumque credere brevi, ut, illo adjuvante, ab portis Gabinis sub Romana mœnia bellum transferatur.

LIV. Inde in concilia publica adhiberi: ubi, cum

de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus hæ notiores essent, ipse identidem belli auctor esse, in eo sibi præcipuam prudentiam assumere, quod utriusque populi vires nôsset, sciretque invisam profecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent. Ita cum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promtissimis juvenum prædatum atque in expeditiones iret, et dictis factisque omnibus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. Ibi cum, insciâ multitudine quid ageretur, prœlia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset; tum certatim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium dono Deûm sibi missum ducem credere. Apud milites vero obeundo pericula ac labores, pariter prædam munifice largiendo, tantâ caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romæ, quam filius Gabiis esset. Itaque, postquam satis virium collectum ad omnes conatus videbat, tum e suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet? quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei Dii dedissent. Huic nuntio, quia (credo) dubiæ fidei videbatur, nihil voce responsum est: rex, velut deliberabundus, in hortum sedium transit, sequente nuntio filii: ibi, inambulans tacitus, summa papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re imperfectâ, redit Gabios; quæ dixerit ipse, quæque viderit, refert: seu irâ, seu odio, seu superbiâ insitâ ingenio, nullam eum vocem emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens, quidve præciperet tacitis ambagibus, patuit; primores civitatis, criminando alios apud populum, alios suâ ipsos invidiâ opportunos, interemit: multi palam; quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium acti sunt, absentiumque bona juxta atque interemtorum divisui fuêre. Largitiones inde prædæque; et dulcedine

privati commodi, sensus malorum publicorum adimi, donec, orba consilio auxilioque, Gabina res regi Romano sine ullâ dimicatione in manum traditur.

LV. Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente fecit; fœdus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit: quorum erat primum, ut Jovis templum in monte Tarpeio, monimentum regni sui nominisque, relinqueret: Tarquinios reges ambos, patrem vovisse, filium perfecisse. Et, ut libera a cæteris religionibus area esset tota Jovis, templique ejus, quod inædificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit; quæ aliquot ibi a Tatio rege, primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnæ vota, consecrata, inauguratæque postea fuerant. Inter principia condendi hujus operis, movisse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur Deos: nam, cum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves, in Termini fano non addixêre. Id omen auguriumque ita acceptum est; non motam Termini sedem, unumque eum Deorum non evocatum sacratis sibi finibus, firma stabiliaque cuncta portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud, magnitudinem imperii portendens, prodigium est. Caput humanum, integrâ facie, aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse: quæ visa species, haud per ambages, arcem eam imperii, caputque rerum, fore portendebat: idque ita cecinêre vates, quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam ex Etruriâ acciverant. Augebatur ad impensas regis animus. Itaque Pometinæ manubiæ, quæ perducendo ad culmen operi destinatæ erant, vix in fundamenta suppeditavêre. Eo magis Fabio, præterquam quod antiquior est, crediderim, quadringenta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadraginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, summam pecuniæ neque ex unius tum urbis prædâ sperandam, et nullius, ne horum quidem magnificentiæ operum, fundamenta non exsuperaturam.

LVI. Intentus perficiendo templo, fabris undique ex Etruriâ accitis, non pecuniâ solum ad id publicâ est usus, sed operis etiam ex plebe; qui cum haud parvus et ipse militiæ adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur, se templa Deûm exædificare manibus suis: quæ posthac et ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto majoris, traducebatur opera; foros in circo faciendos, cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terram agendam; quibus duobus operibus vix nova hæc magnificentia quidquam adæquare potuit. His laboribus exercitâ plebe, quia et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat; Signiam Circeiosque colonos misit, præsidia urbi futura terrâ marique. Hæc agenti portentum terribile visum: anguis, ex columnâ ligneâ elapsus, cum terrorem fugamque in regiam fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus, quam anxiis implevit curis. Itaque cum ad publica prodigia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu, Delphos ad maxime inclytum in terris oraculum mittere statuit: neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios per ignotas eâ tempestate terras, ignotiora maria, in Græciam misit. Titus et Aruns profecti; comes his additus L. Junius Brutus, Tarquiniâ sorore regis natus, juvenis longe alius ingenio, quam cujus simulationem induerat. Is, cum primores civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quidquam regi timendum, neque in fortunâ concupiscendum relinquere statuit, contemtuque tutus esse, ubi in jure parum præsidii esset. Ergo ex industriâ factus ad imitationem stultitiæ, cum se suaque prædæ esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen; ut, sub ejus obtentu cognominis, liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora sua. Is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius, quam

comes, aureum baculum, inclusum corneo cavato ad id baculo, tulisse donum Apollini dicitur, per ambages effigiem ingenii sui. Quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis, cupido incessit animos juvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. Ex infimo specu vocem redditam ferunt: "Imperium summum Romæ habebit, qui vestrûm primus, o juvenes, osculum matri tulerit." Tarquinii, ut Sextus, qui Romæ relictus fuerat, ignarus responsi expersque imperii esset, rem summâ ope taceri jubent; ipsi inter se, uter prior, cum Romam redissent, matri osculum daret, sorti permittunt. Brutus, alio ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit: scilicet, quod ea communis mater omnium mortalium esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summâ vi parabatur.

LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens (ut in eâ regione atque in eâ ætate) divitiis præpollens: eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus tum ipse ditari, exhaustus magnificentiâ publicorum operum, tum prædâ delenire popularium animos studebat; præter aliam superbiam regno infestos etiam, quod se in fabrorum ministeriis ac servili tamdiu habitos opere ab rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi Ardea posset: ubi id parum processit, obsidione munitionibusque cœpti premi hostes. In iis stativis, ut fit longo magis quam acri bello, satis liberi commeatus erant: primoribus tamen magis quam militibus. Regii quidem juvenes interdum otium conviviis comissationibusque inter se terebant: forte potantibus his apud Sextum Tarquinium, ubi et Collatinus cœnabat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio: suam quisque laudare miris modis: inde certamine accenso, Collatinus negat, "verbis opus esse: paucis id quidem horis posse sciri, quantum cæteris præstet Lucretia sua. Quin, si vigor juventæ inest, conscendimus equos, invisimusque præsentes nostrarum in-

genia? Id cuique spectatissimum sit, quod, neopinato viri adventu, occurrerit oculis." Incaluerant vino. "Age sane," omnes: citatis equis avolant Romam. Quo cum, primis se intendentibus tenebris, pervenissent, pergunt inde Collatiam; ubi Lucretiam, haudquâquam ut regias nurus, quas in convivio luxuque cum æqualibus viderant tempus terentes, sed nocte serâ deditam lanæ inter lucubrantes ancillas in medio ædium sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benigne: victor maritus comiter invitat regios juvenes. Ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit: tum forma, tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno juvenili ludo in castra redeunt.

LVIII. Paucis interjectis diebus, Sex. Tarquinius, inscio Collatino, cum comite uno Collatiam venit: ubi exceptus benigne ab ignaris consilii, cum post cœnam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa, sopitique omnes videbantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistrâque manu mulieris pectore oppresso, "Tace, Lucretia," inquit: "Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est: moriêre, si emiseris vocem." Cum pavida ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem, videret; tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi obstinatam videbat, et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus; cum mortuâ jugulatum servum nudum positurum, ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo terrore, cum vicisset obstinatam pudicitiam velut victrix libido, profectusque inde Tarquinius, ferox expugnato decore muliebri, esset; Lucretia, mœsta tanto malo, nuntium Romam eumdem ad patrem, Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem incidisse. Sp. Lucretius cum P. Valerio

Volesi filio, Collatinus cum L. Junio Bruto venit; cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem mœstam in cubiculo inveniunt: adventu suorum lacrymæ obortæ: quærentique viro, "Sati'n' salvæ?" "Minime," inquit; "quid enim salvi est mulieri, amissâ pudicitiâ? Vestigia viri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo. Cæterum corpus est tantum violatum, animus insons: mors testis erit. Sed date dextras fidemque, haud impune adultero fore. Sextus est Tarquinius, qui, hostis pro hospite, priore nocte vi, armatus, mihi (sibique, si vos viri estis) pestiferum hinc abstulit gaudium." Dant ordine omnes fidem: consolantur ægram animi, avertendo noxam ab coactâ in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus: et, unde consilium abfuerit, culpam abesse. "Vos," inquit, "videritis, quid illi debeatur: ego me, etsi peccato absolvo, supplicio non libero: nec ulla deinde impudica Lucretiæ exemplo vivet." Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in corde defigit: prolapsaque in vulnus, moribunda cecidit. Conclamant vir paterque.

LIX. Brutus, illis luctu occupatis, cultrum, ex vulnere Lucretiæ extractum, manantem cruore præ se tenens, "Per hunc," inquit, "castissimum ante regiam injuriam sanguinem juro, vosque, Dii, testes facio, me L. Tarquinium Superbum, cum sceleratâ conjuge et omni liberorum stirpe, ferro, igni, quâcumque dehinc vi possim, exsecuturum; nec illos, nec alium quemquam regnare Romæ passurum." Cultrum deinde Collatino tradit; inde Lucretio ac Valerio, stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præceptum erat, jurant: totique ab luctu versi in iram, Brutum, jam inde ad expugnandum regnum vocantem, sequuntur ducem. Elatum domo Lucretiæ corpus in forum deferunt, concientque miraculo (ut fit) rei novæ atque indignitate homines: pro se quisque scelus regium ac vim

queruntur. Movet tum patris mœstitia, tum Brutus, castigator lacrymarum atque inertium querelarum, auctorque (quod viros, quod Romanos deceret) arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque juvenum cum armis voluntarius adest: sequitur et cætera juventus. Inde, pari præsidio relicto Collatiæ ad portas, custodibusque datis ne quis eum motum regibus nuntiaret, cæteri armati, duce Bruto, Romam profecti. Ubi eo ventum est, quâcumque incedit, armata multitudo pavorem ac tumultum facit: rursus, ubi anteire primores civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur. Nec minorem motum animorum Romæ tam atrox res facit, quam Collatiæ fecerat. Ergo ex omnibus locis urbis in forum curritur. Quo simul ventum est, præco ad tribunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, populum advocavit. Ibi oratio habita, nequâquam ejus pectoris ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiæ, et miserabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis, miseriæque et labores plebis, in fossas cloacasque exhauriendas demersæ: Romanos homines, victores omnium circa populorum, opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser. Tullii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando vehiculo filia; invocatique ultores parentûm Dii. His atrocioribusque, credo, aliis (quæ præsens rerum indignitas, haudquâquam relatu scriptoribus facilia, subjicit) memoratis, incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret, exsulesque esse juberet L. Tarquinium cum conjuge ac liberis. Ipse, junioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque, ad concitandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra est profectus: imperium in Urbe Lucretio, præfecto Urbis jam ante ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia domo

profugit, exsecrantibus, quâcumque incedebat, invocantibusque parentûm Furias viris mulieribusque.

LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis, cum re novâ trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit viam Brutus, (senserat enim adventum) ne obvius fieret; eodemque fere tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, Tarquinius Romam, venerunt. Tarquinio clausæ portæ, exsiliumque indictum: liberatorem Urbis læta castra accepêre; exactique inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum Cære in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius, Gabios, tamquam in suum regnum, profectus, ab ultoribus veterum simultatum, quas sibi ipse cædibus rapinisque conciverat, est interfectus. L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. Regnatum Romæ, ab conditâ Urbe ad liberatam, annos ducentos quadraginta quatuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a præfecto Urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. Junius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

EPITOME LIBRI SECUNDI.

Brutus jurejurando populum adstrinxit, neminem regnare Romæ passuros: Tarquinium Collatinum, collegam suum, propter affinitatem Tarquiniorum suspectum, coëgit consulatu se abdicare, et civitate cedere: bona regum diripi jussit: agrum Marti consecravit, qui Campus Martius nominatus est: adolescentes nobiles, in quibus suos quoque et sororis filios, quia conjuraverant de recipiendis regibus, securi percussit: servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cujus nomine Vindicta est appellata. Cum adversus reges, qui, contractis Veientium et Tarquiniensium copiis, bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arunte, filio Superbi, commortuus est: eumque matronæ annum luxerunt. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsena, rex Clusinorum, bello pro Tarquiniis suscepto, cum ad Janiculum venisset, ne Tiberim transiret, virtute Coclitis Horatii prohibitus est; qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit; et, ponte rupto, armatus se in flumen misit, et ad suos tranavit. Alterum accessit virtutis exemplum a Mucio; qui, cum ad feriendum Porsenam castra hostium intrâsset, occiso scribâ, quem regem esse putabat, comprehensus, impositam altaribus manum, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est; dixitque, tales trecentos esse conjuratos in mortem ipsius regis: quorum admiratione coactus Porsena pacis conditiones ferre, bellum omisit, acceptis obsidibus: ex quibus virgo una, Cloelia, deceptis custodibus, per Tiberim ad suos tranavit; et, cum reddita esset, a Porsenâ honorifice remissa, equestri statuâ donata est. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit: ob hoc Claudia tribus adjecta est.

Numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. Adversus Tarquinium Superbum, cum Latinorum exercitu bellum inferentem, A. Postumius dictator prospere pugnavit apud lacum Regillum. Plebs, cum propter nexos ob æs alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Menenii Agrippæ a seditione revocata est. Idem Agrippa, cum decessisset, propter paupertatem publico impendio elatus est. Tribuni plebis quinque creati sunt. Oppidum Volscorum Corioli captum est virtute et operâ C. Marcii, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. Ti. Atinius, vir de plebe, cum in visu admonitus esset, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, et neglexisset, amisso filio, debilis factus, postquam, delatus ad senatum lecticâ, eadem illa indicaverat, usu pedum recepto, domum reversus est. Cum C. Marcius Coriolanus, qui in exsilium erat pulsus, dux Volscorum factus, exercitum hostium urbi Romæ admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes, frustra deprecati essent, ne bellum patriæ inferret; Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. Lex agraria primum lata est. Sp. Cassius consularis regni crimine damnatus est, necatusque. Oppia, virgo Vestalis, ob incestum viva defossa est. Cum vicini hostes Veientes incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit; misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram ad unum ab hostibus cæsi sunt, uno impubere domi relicto. Ap. Claudius consul, cum adversus Volscos contumaciâ exercitûs male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. Res præterea adversum Volscos, et Æquos, et Veientes, et seditiones inter Patres plebemque continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER SECUNDUS.

I. Liberi jam hinc populi Romani res, pace belloque gestas, annuos magistratus, imperiaque legum potentiora quam hominum, peragam. Quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat: nam priores ita regnârunt, ut haud immerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctæ multitudini addiderunt, numerentur: neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriæ, Superbo exacto rege, meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset. Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutelâ inviolati templi aut libertatem aut certe impunitatem adepta, soluta regio metu, agitari cœpta esset tribuniciis procellis; et in alienâ urbe cum Patribus serere certamina, priusquam pignora conjugum ac liberorum, caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, animos eorum consociâsset? Dissipatæ res nondum adultæ discordiâ forent; quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis jam viribus ferre possent. Libertatis autem originem inde magis, quia annuum imperium consulare factum est, quam quod deminutum quidquam sit ex regiâ potestate, numeres. Omnia jura, omnia insignia primi consules tenuêre. Id modo cautum est, ne, si ambo fasces haberent, du-

plicatus terror videretur. Brutus prior, concedente collegâ, fasces habuit; qui non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avidum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut donis regiis posset, jurejurando adegit, neminem Romæ passuros regnare. Deinde, quo plus virium in senatu frequentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum Patrum numerum, primoribus equestris gradûs lectis, ad trecentorum summam explevit: traditumque inde fertur, ut in senatum vocarentur, qui Patres, quique conscripti essent: conscriptos, videlicet, in novum senatum appellabant lectos. Id mirum quantum profuit ad concordiam civitatis, jungendosque Patribus plebis animos.

II. Rerum deinde divinarum habita cura: et, quia quædam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne ubiubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant. Id sacerdotium pontifici subjecêre, ne additus nomini honos aliquid libertati, cujus tunc prima erat cura, officeret: ac nescio, an, nimis undique eam minimis quoque rebus muniendo, modum excesserint. Consulis enim alterius, cum nihil aliud offenderit, nomen invisum civitati fuit. "Nimium Tarquinios regno assuêsse: initium a Prisco factum: regnâsse deinde Ser. Tullium: ne intervallo quidem facto oblitum, tamquam alieni, regni Superbum Tarquinium, velut hæreditatem gentis, scelere ac vi repetisse. Pulso Superbo, penes Collatinum imperium esse. Nescire Tarquinios privatos vivere: non placere nomen: periculosum libertati esse." Hîc primo sensim tentantium animos sermo per totam civitatem est datus; sollicitamque suspicione plebem Brutus ad concionem vocat. Ibi omnium primum jusjurandum populi recitat: neminem regnare passuros, nec esse Romæ, unde periculum libertati foret. "Id summâ ope tuendum esse: neque ullam rem, quæ eo pertineat, contemnendam. Invitum se

dicere hominis causâ, nec dicturum fuisse, ni caritas reipublicæ vinceret. Non credere populum Romanum, solidam libertatem recuperatam esse. Regium genus, regium nomen, non solum in civitate, sed etiam in imperio esse. Id officere, id obstare libertati. Hunc tu," inquit, "tuâ voluntate, L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur, ejecisti reges. Absolve beneficium tuum. Aufer hinc regium nomen. Res tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me; sed, si quid deest, munifice augebunt. Amicus abi: exonera civitatem vano forsitan metu. Ita persuasum est animis, cum gente Tarquiniâ regnum hinc abiturum." Consuli primo tam novæ rei ac subitæ admiratio incluserat vocem. Dicere deinde incipientem primores civitatis circumsistunt; eadem multis precibus orant. Et cæteri quidem movebant minus; postquam Sp. Lucretius, major ætate ac dignitate, socer præterea ipsius, agere varie, rogando alternis suadendoque, cœpit, ut vinci se consensu civitatis pateretur; timens consul, ne postmodum privato sibi eadem illa cum bonorum amissione, additâque aliâ insuper ignominiâ, acciderent, abdicavit se consulatu: rebusque suis omnibus Lavinium translatis, civitate cessit. Brutus ex senatûs-consulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniæ gentis exsules essent: collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium, quo adjutore reges ejecerat.

III. Cum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit: cæterum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa est. Erant in Romanâ juventute adolescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æquales sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more regio vivere. Eam tum, æquato jure omnium, licentiam quærentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur. "Regem hominem esse, a quo impetres, ubi jus, ubi injuria

opus sit: esse gratiæ locum, esse beneficio; et irasci et ignoscere posse: inter amicum atque inimicum discrimen nôsse. Leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi, quam potenti: nihil laxamenti nec veniæ habere, si modum excesseris: periculosum esse, in tot humanis erroribus, solâ innocentiâ vivere." Ita jam suâ sponte ægris animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditûs, bona tantum repetentes. Eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit; ne non reddita, belli causa; reddita, belli materia et adjumentum essent. Interim legati alii alia moliri; aperte bona repetentes, clam recuperandi regni consilia struere: et, tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos pertentant: a quibus placide oratio accepta est, his literas ab Tarquiniis reddunt; et de accipiendis clam nocte in urbem regibus colloquuntur.

IV. Vitelliis Aquilliisque fratribus primo commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat; jamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Tiberiusque. Eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt: præterea et nobiles aliquot adolescentes conscii assumti, quorum vetustate memoria abiit. Interim cum in senatu vicisset sententia, quæ censebat reddenda bona; eamque ipsam causam moræ in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula comparanda a consulibus sumsissent, quibus regum asportarent res; omne id tempus cum conjuratis consultando absumunt, evincuntque instando, ut literæ sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter quî credituros eos, non vana ab legatis super rebus tantis afferri? Datæ literæ, ut pignus fidei essent, manifestum facinus fecerunt: nam cum, pridie quam legati ad Tarquinios proficiscerentur, et cœnatum forte apud Vitellios esset, conjuratique ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo (ut fit) consilio egissent; sermonem eorum ex servis unus exce-

pit, qui jam antea id senserat agi: sed eam occasionem, ut literæ legatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, exspectabat: postquam datas sensit, rem ad consules detulit. Consules, ad deprehendendos legatos conjuratosque profecti domo, sine tumultu rem omnem oppressêre: literarum imprimis habita cura, ne interciderent. Proditoribus extemplo in vincula conjectis, de legatis paululum addubitatum est; et quamquam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, jus tamen gentium valuit.

V. De bonis regiis, quæ reddi ante censuerant, res integra refertur ad Patres: illi victi irâ vetuêre reddi, vetuêre in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data; ut, contacta regiâ prædâ, spem in perpetuum cum his pacis amitteret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit, consecratus Marti, Martius deinde Campus fuit. Forte ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi: quem campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento segetem magna vis hominum simul immissa corbibus fudêre in Tiberim, tenui fluentem aquâ, ut mediis caloribus solet: ita in vadis hæsitantis frumenti acervos sedisse illitos limo: insulam inde paulatim, et aliis, quæ fert temere flumen, eodem invectis, factam: postea credo additas moles, manuque adjutum, ut tam eminens area, firmaque templis quoque ac porticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati proditores, sumtumque supplicium, conspectius eo, quod pœnæ capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit; et, qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi juvenes: sed a cæteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi omnium in se averterant oculos; miserebatque non pœnæ magis homines, quam sceleris, quo pœnam meriti essent; illos, eo potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, consulatum ortum ex domo Juniâ, Patres, plebem, quidquid Deorum hominumque Romanorum

esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum infesto exsuli, proderent. Consules in sedem processêre suam, missique lictores ad sumendum supplicium nudatos virgis cædunt, securique feriunt; cum inter omne tempus pater, vultusque et os ejus, spectaculo esset, eminente animo patrio inter publicæ pœnæ ministerium. Secundum pœnam nocentium, ut in utramque partem arcendis sceleribus exemplum nobile esset, præmium indici, pecunia ex ærario, libertas et civitas, data. Ille primum dicitur vindictâ liberatus: quidam vindictæ quoque nomen tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum, observatum, ut, qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

VI. His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non dolore solum tantæ ad irritum cadentis spei, sed etiam odio irâque, postquam dolo viam obseptam vidit, bellum aperte moliendum ratus, circumire supplex Etruriæ urbes; orare maxime Veientes Tarquiniensesque, "ne se ortum, ejusdem sanguinis, extorrem, egentem ex tanto modo regno, cum liberis adolescentibus ante oculos suos perire sinerent. Alios peregre in regnum Romam accitos: se regem, augentem bello Romanum imperium, a proximis sceleratâ conjuratione pulsum: eos inter se, quia nemo unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse; bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sceleris esset. Patriam se regnumque suum repetere, et persequi ingratos cives velle. Ferrent opem, adjuvarent; suas quoque veteres injurias ultum irent, toties cæsas legiones, agrum ademtum." Hæc moverunt Veientes; ac pro se quisque, Romano saltem duce, ignominias demendas, belloque amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen ac cognatio movet: pulchrum videbatur, suos Romæ regnare. Ita duo duarum civitatium exercitus, ad repetendum regnum belloque persequendos Romanos, secuti Tarquinium. Postquam in agrum Romanum

ventum est, obviam hosti consules eunt. Valerius quadrato agmine peditem ducit: Brutus ad explorandum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques hostium agminis fuit (præerat Aruns Tarquinius, filius regis): rex ipse cum legionibus sequebatur. Aruns, ubi ex lictoribus procul consulem esse, deinde jam propius ac certius facie quoque Brutum cognovit, inflammatus irâ, "Ille est vir," inquit "qui nos extorres expulit patriâ. Ipse, en, ille, nostris decoratus insignibus, magnifice incedit. Dii regum ultores, adeste." Concitat calcaribus equum, atque in ipsum infestus consulem dirigit. Sensit in se iri Brutus. Decorum erat tum ipsis capessere pugnam ducibus: avide itaque se certamini offert: adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut, contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis, moribundi ex equis lapsi sint: simul et cætera equestris pugna cœpit; neque ita multo post et pedites superveniunt. Ibi variâ victoriâ, et velut æquo Marte, pugnatum est: dextra utrimque cornua vicêre, læva superata. Veientes, vinci ab Romano milite assueti, fusi fugatique: Tarquiniensis, novus hostis, non stetit solum, sed etiam ab suâ parte Romanum pepulit.

VII. Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium atque Etruscos incessit, ut, omissâ irritâ re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos. Adjiciunt miracula huic pugnæ: silentio proximæ noctis ex silvâ Arsiâ ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; hæc dicta; "Uno plus Etruscorum cecidisse in acie; vincere bello Romanum." Ita certe inde abiêre Romani, ut victores; Etrusci pro victis. Nam, postquam illuxit, nec quisquam hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde Romam rediit. Collegæ funus, quanto tum potuit apparatu, fecit: sed multo majus morti decus publica

fuit mœstitia, eo ante omnia insignis, quia matronæ annum, ut parentem, eum luxerunt, quod tam acer ultor violatæ pudicitiæ fuisset. Consuli deinde, qui superfuerat, (ut sunt mutabiles vulgi animi) ex favore, non invidia modo, sed suspicio etiam cum atroci crimine, orta. Regnum eum affectare, fama ferebat; quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti, et ædificabat in summâ Veliâ: "ibi alto atque munito loco arcem inexpugnabilem fore." Hæc dicta vulgo, creditaque, cum indignitate angerent consulis animum, vocato ad concilium populo, submissis fascibus in concionem escendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit; submissa sibi esse imperii insignia; confessionemque factam, populi, quam consulis, majestatem vimque majorem esse. Ubi audire jussi, consul laudare fortunam collegæ, "quod, liberatâ patriâ, in summo honore, pro republicâ dimicans, maturâ gloriâ, nec dum se vertente in invidiam, mortem occubuisset: se superstitem gloriæ suæ ad crimen atque invidiam superesse: ex liberatore patriæ ad Aquillios se Vitelliosque recidisse. Nunquamne ergo," inquit, "ulla adeo a vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? Ego me, illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni crimen subiturum timerem? Ego, si in ipsâ arce Capitolioque habitarem, metui me crederem posse a civibus meis? tam levi momento mea apud vos fama pendet? Adeone est fundata leviter fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? Non obstabunt P. Valerii ædes libertati vestræ, Quirites; tuta erit vobis Velia. Deferam non in planum modo ædes, sed colli etiam subjiciam: ut vos supra suspectum me civem habitetis. In Veliâ ædificent, quibus melius, quam P. Valerio, creditur libertas." Delata confestim materia omnis infra Veliam; et, ubi nunc Vicæpotæ est, domus in infimo clivo ædificata.

VIII. Latæ deinde leges, non solum quæ regni suspicione consulem absolverent, sed quæ adeo in con-

trarium verterent, ut popularem etiam facerent: inde cognomen factum Publicolæ est. Ante omnes, de provocatione adversus magistratus ad populum, sacrandoque cum bonis capite ejus qui regni occupandi consilia inisset, gratæ in vulgus leges fuêre. Quas cum solus pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum deinde comitia collegæ subrogando habuit. Creatus Sp. Lucretius consul, qui magno natu, non sufficientibus jam viribus ad consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur. Suffectus in Lucretii locum M. Horatius Pulvillus. Apud quosdam veteres auctores non invenio Lucretium consulem: Bruto statim Horatium suggerunt: credo, quia nulla gesta res insignem fecerit consulatum, memoriâ intercidisse. Nondum dedicata erat in Capitolio Jovis ædes. Valerius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte evenit: Publicola ad Veientium bellum profectus. Ægrius, quam dignum erat, tulêre Valerii necessarii, dedicationem tam inclyti templi Horatio dari: id omnibus modis impedire conati, postquam alia frustra tentata erant, postem jam tenenti consuli fœdum inter precationem Deûm nuntium incutiunt; "mortuum ejus filium esse, funestâque familiâ dedicare eum templum non posse." Non crediderit factum, an tantum animo roboris fuerit, nec traditur certum, nec interpretatio est facilis. Nihil aliud ad eum nuntium a proposito aversus, quam ut cadaver efferri juberet, tenens postem, precationem peragit, et dedicat templum. Hæc post exactos reges domi militiæque gesta primo anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius, consules facti.

IX. Jam Tarquinii ad Lartem Porsenam, Clusinum regem, perfugerant: ibi, miscendo consilium preceaque, nunc orabant, "ne se, oriundos ex Etruscis, ejusdem sanguinis nominisque, egentes exsulare pateretur:" nunc monebant etiam, "ne orientem morem pellendi reges inultum sineret. Satis libertatem ipsam habere dulcedinis. Nisi, quantâ vi civi-

tates eam expetant, tantâ regna reges defendant, æquari summa infimis: nihil excelsum, nihil, quod supra cætera emineat, in civitatibus fore. Adesse finem regnis, rei inter Deos hominesque pulcherrimæ." Porsena, tum regem esse Romæ, tum Etruscæ gentis regem, amplum Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam alias ante tantus terror senatum invasit: adeo valida res tum Clusina erat, magnumque Porsenæ nomen. Nec hostes modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs, metu perculsa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem acciperet. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab senatu data: annonæ imprimis habita cura, et ad frumentum comparandum missi, alii in Volscos, alii Cumas. Salis quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in publicum omni sumtu, ademtum privatis. Portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educarent. Itaque hæc indulgentia Patrum, asperis postmodum rebus in obsidione ac fame, adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen non summi magis quam infimi horrerent; nec quisquam unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene imperando universus senatus fuit.

X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris demigrant: urbem ipsam sepiunt præsidiis: alia muris, alia Tiberi objecto videbantur tuta. Pons sublicius iter pæne hostibus dedit; ni unus vir fuisset, Horatius Cocles, (id munimentum illo die fortuna urbis Romanæ habuit) qui, positus forte in statione pontis, cum captum repentino impetu Janiculum, atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans singulos, obsistens, obtestansque Deûm et hominum fidem, testabatur, "nequidquam deserto præsidio eos fugere. Si transitum pontem a tergo reliquissent, jam plus hostium in Palatio Capitolioque,

quam in Janiculo, fore. Itaque monere, prædicere, ut pontem ferro, igni, quâcumque vi possent, interrumpant. Se impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excepturum." Vadit inde in primum aditum pontis; insignisque inter conspecta cedentium pugnæ terga, obversis comminus ad ineundum prœlium armis, ipso miraculo audaciæ obstupefecit hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Lartium ac T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his primam periculi procellam, et quod tumultuosissimum pugnæ erat, parumper sustinuit: deinde eos quoque ipsos, exiguâ parte pontis relictâ, revocantibus, qui rescindebant, cedere in tutum coëgit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare omnes, "Servitia regum superborum, suæ libertatis immemores, alienam oppugnatum venire." Cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, ut prœlium incipiant, circumspectant. Pudor deinde commovit aciem; et, clamore sublato, undique in unum hostem tela conjiciunt. Quæ cum in objecto cuncta scuto hæsissent, neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu, jam impetu conabantur detrudere virum; cum simul fragor rupti pontis, simul clamor Romanorum, alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum sustinuit. Tum Cocles, "Tiberine pater," inquit, "te, sancte, precor, hæc arma et hunc militem propitio flumine accipias." Ita sic armatus in Tiberim desiluit; multisque superincidentibus telis, incolumis ad suos tranavit, rem ausus plus famæ habituram ad posteros, quam fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio posita; agri quantum uno die circumaravit, datum. Privata quoque inter publicos honores studia eminebant: nam, in magnâ inopiâ, pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid, fraudans se ipse victu suo, contulit.

XI. Porsena, primo conatu repulsus, consiliis ab

oppugnandâ urbe ad obsidendam versis, præsidio in Janiculo locato, ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit; navibus undique accitis, et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et ut prædatum milites trans flumen per occasiones aliis atque aliis locis trajiceret: brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddidit, ut non cætera solum ex agris, sed pecus quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas propellere auderet. Hoc tantum licentiæ Etruscis, non metu magis, quam consilio, concessum: namque Valerius consul, intentus in occasionem multos simul et effusos improviso adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad majora vindicem servabat. Itaque, ut eliceret prædatores, edicit suis, postero die frequentes portâ Esquilinâ, quæ aversissima ab hoste erat, expellerent pecus; scituros id hostes ratus, quod in obsidione et fame servitia infida transfugerent. Et sciêre perfugæ indiciò; multoque plures, ut in spem universæ prædæ, flumen trajiciunt. P. Valerius inde T. Herminium cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabinâ viâ occultum considere jubet; Sp. Lartium cum expeditâ juventute ad portam Collinam stare, donec hostis prætereat; deinde se objicere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter, T. Lucretius, portâ Nævîâ cum aliquot manipulis militum egressus: ipse Valerius Cœlio monte cohortes delectas educit: hique primi apparuêre hosti. Herminius, ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis terga cædit: dextrâ lævâque, hinc a portâ Collinâ, illinc ab Nævîâ, redditus clamor. Ita cæsi in medio prædatores, neque ad pugnam viribus pares, et ad fugam septis omnibus viis: finisque ille tam effuse evagandi Etruscis fuit.

XII. Obsidio erat nihilominus, et frumenti cum summâ caritate inopia; sedendoque expugnaturum se urbem spem Porsena habebat; cum C. Mucius, adolescens nobilis, cui indignum videbatur, populum Ro-

manum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse; liberum eumdem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum sæpe exercitus fuderit; itaque, magno audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo suâ sponte penetrare in hostium castra constituit: dein metuens, ne, si consulum injussu et ignaris omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortunâ tum urbis crimen affirmante; senatum adiit: "Transire Tiberim," inquit, "Patres, et intrare, si possim, castra hostium volo; non prædo, nec populationum in vicem ultor: majus, si Dii juvant, in animo est facinus." Approbant Patres: abdito intra vestem ferro, proficiscitur. Ubi eo venit, in confertissimâ turbâ prope regium tribunal constitit. Ibi cum stipendium forte militibus daretur, et scriba, cum rege sedens pari fere ornatu, multa ageret, eum milites vulgo adirent, timens sciscitari, uter Porsena esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege obtruncat. Vadentem inde, quâ per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse fecerat viam, cum, concursu ad clamorem facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus, tum quoque, inter tantas fortunæ minas, metuendus magis quam metuens, "Romanus sum," inquit, "civis. C. Mucium vocant. Hostis hostem occidere volui: nec ad mortem minus animi est, quam fuit ad cædem. Et facere et pati fortia, Romanum est. Nec unus in te ego hos animos gessi: longus post me ordo est idem petentium decus. Proinde in hoc discrimen, si juvat, accingere, ut in singulas horas capite dimices tuo; ferrum hostemque in vestibulo habeas regiæ. Hoc tibi juvenis Romana indicimus bellum. Nullam aciem, nullum prœlium timueris. Uni tibi, et cum singulis, res erit." Cum rex, simul irâ infensus, periculoque conterritus, circumdari ignes minitabundus juberet,

nisi expromeret propere, quas insidiarum sibi minas per ambages jaceret; "En tibi," inquit, "ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vident:" dextramque accenso ad sacrificium foculo injicit: quam cum velut alienato ab sensu torreret animo; prope attonitus miraculo rex, cum ab sede suâ prosiluisset, amoverique ab altaribus juvenem jussisset, "Tu vero abi," inquit, "in te magis, quam in me, hostilia ausus. Juberem macte virtute esse, si pro meâ patriâ ista virtus staret. Nunc jure belli liberum te, intactum inviolatumque hinc dimitto." Tum Mucius, quasi remunerans meritum, "Quandoquidem," inquit, "est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod minis nequisti; trecenti conjuravimus principes juventutis Romanæ, ut in te hac viâ grassaremur. Mea prima sors fuit: cæteri, ut cuique ceciderit primo, quoad te opportunum fortuna dederit, suo quisque tempore, aderunt."

XIII. Mucium dimissum (cui postea Scævolæ a clade dextræ manûs cognomen inditum) legati a Porsenâ Romam secuti sunt. Adeo moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se præter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio toties, quot conjurati superessent, ut pacis conditiones ultro ferret Romanis. Jactatum in conditionibus nequidquam de Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. De agro Veientibus restituendo impetratum: expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Janiculo præsidium deduci vellent. His conditionibus compositâ pace, exercitum ab Janiculo deduxit Porsena, et agro Romano excessit. Patres C. Mucio, virtutis causâ, trans Tiberim agrum dono dedêre, quæ postea sunt Mucia prata appellata. Ergo, ita honoratâ virtute, feminæ quoque ad publica decora excitatæ. Et Cœlia virgo, una ex obsidibus, cum castra Etruscorum forte haud procul ripâ Tiberis locata essent, frustrata custodes,

dux agminis virginum, inter tela hostium Tiberim tranavit; sospitesque omnes Romam ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primo incensus irâ, oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem deposcendam; alias haud magni facere: deinde in admirationem versus, "supra Coclites Muciosque" dicere "id facinus esse," et præ se ferre, quemadmodum, "si non dedatur obses, pro rupto se fœdus habiturum; sic deditam, inviolatam ad suos remissurum." Utrimque constitit fides: et Romani pignus pacis ex fœdere restituerunt; et apud regem Etruscum non tuta solum, sed honorata etiam, virtus fuit; laudatamque virginem parte obsidum se donare dixit: ipsa, quos vellet, legeret. Productis omnibus, elegisse impubes dicitur; quod et virginitati decorum, et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam ætatem potissimum liberari ab hoste, quæ maxime opportuna injuriæ esset. Pace redintegratâ, Romani novam in feminâ virtutem novo genere honoris, statuâ equestri, donavêre: in summâ Sacrâ viâ fuit posita virgo insidens equo.

XIV. Huic tam pacatæ profectioni ab urbe regis Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad nostram ætatem inter cætera sollennia manet bonis vendendis, bona Porsenæ regis vendendi: cujus originem moris, necesse est, aut inter bellum natam esse, neque omissam in pace; aut a mitiore crevisse principio, quam hic præ se ferat titulus bona hostiliter vendendi. Proximum vero est, ex iis quæ traduntur, Porsenam, discedentem ab Janiculo, castra opulenta, convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriæ arvis commeatu, Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinquâ obsidione: ea deinde, ne populo immisso diriperentur hostiliter, venîsse, bonaque Porsenæ appellata, gratiam muneris magis significante titulo, quam auctionem fortunæ regiæ, quæ ne in potestatem quidem populi Romani esset. Omisso Romano bello, Porsena, ne frustra in ea loca exercitus adductus videretur, cum

parte copiarum filium Aruntem Ariciam oppugnatum mittit. Primo Aricinos res necopinata perculerat: arcessita deinde auxilia, et a Latinis populis et a Cumis, tantum spei fecêre, ut acie decernere auderent. Prœlio inito, adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos. Cumanæ cohortes, arte adversus vim usæ, declinavêre paululum; effuseque prælatos hostes conversis signis ab tergo adortæ sunt. Ita in medio, prope jam victores, cæsi Etrusci: pars perexigua, duce amisso, quia nullum propius perfugium erat, Romam inermes, et fortunâ et specie supplicum, delati sunt: ibi benigne excepti, divisique in hospitia. Curatis vulneribus, alii profecti domos, nuntii hospitalium beneficiorum: multos Romæ hospitum urbisque caritas tenuit: his locus ad habitandum datus, quem deinde Tuscum vicum appellârunt.

XV. P. Lucretius inde et P. Valerius Publicola consules facti. Eo anno postremum legati a Porsenâ de reducendo in regnum Tarquinio venerunt: quibus cum responsum esset, missurum ad regem senatum legatos; missi confestim honoratissimus quisque ex Patribus. "Non, quin breviter reddi responsum potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos Patrum ad eum missos, quam legatis ejus Romæ daretur responsum: sed ut in perpetuum mentio ejus rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi sollicitarentur; cum ille peteret, quod contra libertatem populi Romani esset; Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum vellent. Non in regno populum Romanum, sed in libertate esse: ita induxisse in animum, hostibus potius, quam regibus, portas patefacere. Eam esse voluntatem omnium, ut, qui libertati erit in illâ urbe finis, idem urbi sit. Proinde, si salvam esse vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare." Rex, verecundiâ victus, "Quando id certum atque obstinatum est," inquit, "neque ego obtundam sæpius eadem nequidquam agendo; nec Tarquinios spe auxilii, quod

nullum in me est, frustrabor. Alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exsilio quærant locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat." Dictis facta amiciora adjecit: obsidum quod reliquum erat, reddidit: agrum Veientem, fœdère ad Janiculum icto ademtum, restituit. Tarquinius, spe omni reditûs incisâ, exsulatum ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida ita cum Porsenâ fuit.

XVI. Consules M. Valerius, P. Postumius. Eo anno bene pugnatum cum Sabinis: consules triumphârunt. Majore inde mole Sabini bellum parabant. Adversus eos, et ne quid simul ab Tusculo (unde, etsi non apertum, suspectum tamen bellum erat) repentini periculi oriretur, P. Valerius quartum, T. Lucretius iterum, consules facti. Seditio, inter belli pacisque auctores orta in Sabinis, aliquantum inde virium transtulit ad Romanos: namque Attus Clausus, (cui postea Ap. Claudio fuit Romæ nomen) cum pacis ipse auctor a turbatoribus belli premeretur, nec par factioni esset, ab Regillo, magnâ clientium comitatus manu, Romam transfugit. His civitas data, agerque trans Anienem: vetus Claudia tribus, additis postea novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellata. Appius, inter Patres lectus, haud ita multo post in principum dignationem pervenit. Consules, infesto exercitu in agrum Sabinum profecti, cum ita vastatione, dein prœlio, afflixissent opes hostium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphantes Romam redierunt. P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque artibus, anno post, Agrippâ Menenio, P. Postumio consulibus, moritur, gloriâ ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumtus deesset: de publico est elatus. Luxêre matronæ, ut Brutum. Eodem anno duæ coloniæ Latinæ, Pometia et Cora, ad Auruncos deficiant: cum Auruncis bellum initum; fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam compulsum est. Nec magis post prœlium,

quam in prœlio, cædibus temperatum est: et cæsi aliquanto plures erant, quam capti; et captos passim trucidaverunt: ne ab obsidibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, iram belli hostis abstinuit. Et hoc anno Romæ triumphatum.

XVII. Secuti consules, Opiter Virginius et Sp. Cassius, Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus, oppugnaverunt: in quos Aurunci, magis jam inexpiabili odio quam spe aliquâ aut occasione, coorti, cum plures igni quam ferro armati excucurrissent, cæde incendioque cuncta complent: vineis incensis, multis hostium vulneratis et occisis, consulum quoque alterum, (sed utrum, nomen auctores non adjiciunt) gravi vulnere ex equo dejectum, prope interfecerunt. Romam inde, male gestâ re, reditum: inter multos saucios consul spe incertâ vitæ relictus. Interjecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curandis supplendoque exercitui satis esset, tum irâ majore belli, tum viribus etiam auctis, Pometiæ arma illata: et cum, vineis refectis aliâque mole belli, jam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est facta. Cæterum nihilo minus fœde, deditâ urbe, quam si capta foret, Aurunci passim principes securi percussi; sub coronâ venierunt coloni alii; oppidum dirutum; ager veniit. Consules, magis ob iras graviter ultas, quam ob magnitudinem perfecti belli, triumphârunt.

XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T. Lartium consules habuit. Eo anno Romæ, cum per ludos ab Sabinorum juventute per lasciviam scorta raperentur, concursu hominum rixa ac prope prœlium fuit; parvâque ex re ad rebellionem spectare res videbatur. Supra belli Latini metum, id quoque accesserat, quod triginta jam conjurâsse populos, concitante Octavio Mamilio, satis constabat. In hac tantarum exspectatione rerum sollicitâ civitate, dictatoris primum creandi mentio orta. Sed nec quo anno, nec quibus consulibus, quia ex factione Tarquiniâ essent,

(id quoque enim traditur) parum creditum sit, nec quis primum dictator creatus sit, satis constat: apud veterrimos tamen auctores T. Lartium dictatorem primum, Sp. Cassium magistrum equitum, creatos invenio. Consulares legêre: ita lex jubebat, de dictatore creando lata. Eo magis adducor, ut credam, Lartium, qui consularis erat, potius, quam Manium Valerium, Marci filium, Volesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et magistrum consulibus appositum; qui, si maxime ex eâ familiâ legi dictatorem vellent, patrem multo potius M. Valerium, spectatæ virtutis et consularem virum, legissent. Creato dictatore primum Romæ, postquam præferri secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores essent ad dicto parendum: neque enim, ut in consulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium, neque provocatio erat; neque ullum usquam, nisi in curâ parendi, auxilium. Sabinis etiam creatus Romæ dictator (eo magis quod propter se creatum crediderant) metum incussit: itaque legatos de pace mittunt; quibus, orantibus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus adolescentibus darent, responsum; "ignosci adolescentibus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis sererent." Actum tamen est de pace: impetrataque foret, si, quod impensæ factum in bellum erat, præstare Sabini (id enim postulatum erat) in animum induxissent. Bellum indictum: tacitæ induciæ quietum annum tenuêre.

XIX. Consules Servius Sulpicius, Manius Tullius: nihil dignum memoriâ actum. T. Æbutius deinde et C. Vetusius. His consulibus Fidenæ obsessæ, Crustumeria capta; Præneste ab Latinis ad Romanos descivit: nec ultra bellum Latinum, gliscens jam per aliquot annos, dilatum. A. Postumius dictator, T. Æbutius magister equitum, magnis copiis peditum equitumque profecti, ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium occurrerunt: et, quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum auditum est, susti-

neri ira non potuit, quin extemplo confligerent. Ergo etiam prœlium aliquanto, quam cætera, gravius atque atrocius fuit: non enim duces ad regendam modo consilio rem affuêre, sed, suismet ipsis corporibus dimicantes, miscuêre certamina: nec quisquam procerum ferme hac aut illâ ex acie sine vulnere, præter dictatorem Romanum, excessit. In Postumium, primâ in acie suos adhortantem instruentemque, Tarquinius Superbus, quamquam jam ætate et viribus erat gravior, equum infestus admisit; ictusque ab latere, concursu suorum receptus in tutum est. Et ad alterum cornu Æbutius, magister equitum, in Octavium Mamilium impetum dederat: nec fefellit veniens Tusculanum ducem: contra quem et ille concitat equum: tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut brachium Æbutio trajectum sit, Mamilio pectus percussum. Hunc quidem in secundam aciem Latini recepêre. Æbutius, cum saucio brachio tenere telum non posset, pugnâ excessit. Latinus dux, nihil deterritus vulnere, prœlium ciet; et, quia suos perculsos videbat, arcessit cohortem exsulum Romanorum, cui L. Tarquinii filius præerat: ea, quod majore pugnabat irâ ob erepta bona patriamque ademtam, pugnam parumper restituit.

XX. Referentibus jam pedem ab eâ parte Romanis, M. Valerius, Publicolæ frater, conspicatus ferocem juvenem Tarquinium, ostentantem se in primâ exsulum acie, domesticâ etiam gloriâ accensus, ut, cujus familiæ decus ejecti reges erant, ejusdem interfecti forent, subdit calcaria equo, et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium, temere invectum in exsulum aciem, ex transverso quidam adortus transfigit: nec quidquam equitis vulnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus super corpus armis, ad terram defluxit. Dictator Postumius, postquam cecidisse talem virum, exsules ferociter citato agmine invehi, suos perculsos cedere animadvertit; cohorti

suæ, quam delectam manum præsidii causâ circa se habebat, dat signum, ut, quem suorum fugientem viderint, pro hoste habeant: ita metu ancipiti versi a fugâ Romani in hostem, et restituta acies. Cohors dictatoris tum primum prœlium iniit: integris corporibus animisque fessos adorti exsules cædunt. Ibi alia inter proceres coorta pugna. Imperator Latinus, ubi cohortem exsulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos aliquot in primam aciem secum rapit: hos agmine venientes T. Herminius legatus conspicatus, interque eos insignem veste armisque Mamilium noscitans, tanto vi majore, quam paulo ante magister equitum, cum hostium duce prœlium iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occideret Mamilium, et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto percussus, cum victor in castra esset relatus, inter primam curationem exspiraverit. Tum ad equites dictator advolat, obtestans, ut, fesso jam pedite, descendant ex equis, et pugnam capessant. Dicto paruêre: desiliunt ex equis; provolant in primum, et pro antesignanis parmas objiciunt. Recipit extemplo animum pedestris acies, postquam juventutis proceres, æquato genere pugnæ, secum partem periculi sustinentes vidit. Tum demum impulsi Latini, perculsaque inclinavit acies. Equiti admoti equi, ut persequi hostem posset: secuta et pedestris acies. Ibi, nihil nec divinæ nec humanæ opis dictator prætermittens, sedem Castori vovisse fertur; ac pronuntiâsse militi præmia, qui primus, qui secundus, castra hostium intrâsset: tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem, Romani castra caperent. Hoc modo ad lacum Regillum pugnatum est. Dictator et magister equitum triumphantes in urbem rediêre.

XXI. Triennio deinde nec certa pax, nec bellum fuit. Consules Q. Cœlius et T. Lartius. Inde A. Sempronius et M. Minucius. His consulibus sedes Saturno dedicata: Saturnalia institutus festus dies. A. deinde Postumius et T. Virginius consules

facti. Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum, apud quosdam invenio; A. Postumium, quia collega dubiæ fidei fuerit, se consulatu abdicâsse; dictatorem inde factum. Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis magistratibus, ut, nec qui consules (secundum quosdam), nec quid quoque anno actum sit, in tantâ vetustate, non rerum modo, sed etiam auctorum, digerere possis. Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. Insignis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. Mortuus est Cumis, quo se, post fractas opes Latinorum, ad Aristodemum tyrannum contulerat. Eo nuntio erecti Patres, erecta plebes: sed Patribus nimis luxuriosa ea fuit lætitia: plebi, cui ad eam diem summâ ope inservitum erat, injuriæ a primoribus fieri cœpêre. Eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxerat, suppleto numero colonorum, iterum deducta est. Romæ tribus una et viginti factæ. Ædes Mercurii dedicata est idibus Maiis.

XXII. Cum Volscorum gente, Latino bello, neque pax neque bellum fuerat: nam et Volsci comparaverant auxilia, quæ mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset; et maturavit Romanus, ne prœlio uno cum Latino Volscoque contenderet. Hac irâ consules in Volscum agrum legiones duxêre. Volscos, consilii pœnam non metuentes, necopinata res perculit. Armorum immemores, obsides dant trecentos principum a Corâ atque Pometiâ liberos: ita sine certamine inde abductæ legiones. Nec ita multo post Volscis, levatis metu, suum rediit ingenium: rursus occultum parant bellum, Hernicis in societatem armorum assumtis. Legatos quoque ad sollicitandum Latium passim dimittunt. Sed recens ad Regillum lacum accepta clades Latinos irâ odioque ejus, quicumque arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. Comprehensos Volscos Romam duxêre. Ibi traditi consulibus: indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis. Relatâ re ad sena-

tum, adeo fuit gratum Patribus, ut et captivorum sex millia Latinis remitterent, et de fœdere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistratus rejicerent. Enimvero tum Latini gaudere facto, pacis auctores in ingenti gloriâ esse. Coronam auream Jovi donum in Capitolium mittunt: cum legatis donoque, qui captivorum remissi ad suos fuerant, magna circumfusa multitudo venit. Pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant: gratias agunt, liberaliter habiti cultique in calamitate suâ: inde hospitia jungunt. Nunquam alias ante publice privatimque Latinum nomen Romano imperio conjunctius fuit.

XXIII. Sed et bellum Volscum imminebat, et civitas, secum ipsa discors, intestino inter Patres plebemque flagrabat odio, maxime propter nexos ob æs alienum. Fremebant, "se, foris pro libertate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppressos esse; tutioremque in bello quam in pace, inter hostes quam inter cives, libertatem plebis esse:" invidiamque eam, suâ sponte gliscentem, insignis unius calamitas accendit. Magno natu quidam, cum omnium malorum suorum insignibus, se in forum projecit: obsita erat squalore vestis, fœdior corporis habitus pallore ac macie peremti. Ad hoc, promissa barba et capilli efferaverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tantâ deformitate, et ordines duxisse aiebant; aliaque militiæ decora vulgo, miserantes eum, jactabant: ipse, testes honestarum aliquot locis pugnarum, cicatrices adverso pectore ostentabat. Sciscitantibus unde ille habitus? unde deformitas? cum circumfusa turba esset prope in concionis modum, "Sabino bello," ait, "se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo tempore imperatum, æs alienum fecisse: id, cumulatum usuris, primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde fortunis aliis: postremo, velut tabem, pervenisse ad corpus. Ductum se ab creditore, non in servitium, sed in

ergastulum et carnificinam esse." Inde ostentare tergum, fœdum recentibus vestigiis verberum. Ad hæc visa auditaque clamor ingens oritur. Non jam foro se tumultus continet, sed passim totam urbem pervadit. Nexu vincti solutique se undique in publicum proripiunt; implorant Quiritium fidem. Nullo loco deest seditionis voluntarius comes: multis passim agminibus per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum periculo suo, qui forte Patrum in foro erant, in eam turbam inciderunt: nec temperatum manibus foret, ni propere consules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam seditionem intervenissent. In eos multitudo versa, ostentare vincula sua, deformitatemque aliam. Hæc se meritos dicere, exprobrantes suam quisque alius alibi militiam. Postulare, multo minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent: curiamque ipsi, futuri arbitri moderatoresque publici consilii, circumsistunt. Pauci admodum Patrum, quos casus obtulerat, contracti ad consules: cæteros metus non curiâ modo, sed etiam foro arcebat; nec agi quidquam per infrequentiam poterat senatûs. Tum vero eludi atque extrahi se multitudo putare; et, Patrum qui abessent, non casu, non metu, sed impediendæ rei causâ abesse, et consules ipsos tergiversari; nec dubie ludibrio esse miserias suas. Jam prope erat, ut ne consulum quidem majestas coërceret iras hominum; cum, incerti, morando an veniendo, plus periculi contraherent, tandem in senatum veniunt: frequentique tandem curiâ, non modo inter Patres, sed ne inter consules quidem ipsos, satis conveniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem agendam censebat: uno aut altero arrepto, quieturos alios. Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti, quam frangi, putabat cum tutius, tum facilius, esse.

XXIV. Inter hæc major alius terror. Latini equites cum tumultuoso advolant nuntio, "Volscos infesto exercitu ad urbem oppugnandam venire:" quæ

audita (adeo duas ex unâ civitate discordia fecerat) longe aliter Patres ac plebem affecêre. Exsultare gaudio plebes; "ultores superbiæ Patrum adesse" dicere "Deos:" alius alium confirmare, ne nomina darent: "cum omnibus potius, quam solos, perituros. Patres militarent, Patres arma caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos præmia, essent." At vero curia, mœsta ac trepida ancipiti metu et ab cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expediret rempublicam. Tum consul, misso senatu, in concionem prodit: ibi curæ esse Patribus ostendit, ut consulatur plebi: cæterum deliberationi de maximâ quidem illâ, sed tamen parte civitatis, metum pro universâ republicâ intervenisse; nec posse, cum hostes prope ad portas essent, bello prævertisse quidquam: nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius acceptâ, arma pro patriâ non cepisse; neque Patribus satis decorum, per metum potius, quam postmodo voluntate, afflictis civium suorum fortunis consuluisse. Concioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, "Ne quis civem Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis edendi apud consules potestas fieret. Ne quis militis, donec in castris esset, bona possideret, aut venderet: liberos nepotesve ejus moraretur." Hoc proposito edicto, et, qui aderant, nexi profiteri extemplo nomina; et undique ex totâ urbe proripientium se ex privato, cum retinendi jus creditori non esset, concursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea manus fuit; neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit. Consul copias contra hostem educit: parvo dirimente intervallo, castra ponit.

XXV. Proximâ inde nocte Volsci, discordiâ Romanâ freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri possit, tentant castra. Sensêre vigiles: excitatus exercitus: signo dato, concursum est ad arma. Ita

frustra id inceptum Volscis fuit: reliquum noctis utrimque quieti datum. Postero die primâ luce Volsci, fossis repletis, vallum invadunt. Jamque ab omni parte munimenta vellebantur, cum consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes, ut signum daret, clamabant, experiendi animos militum causâ parumper moratus, postquam satis apparebat ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo, militem avidum certaminis emittit. Primo statim incursu pulsi hostes: fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga cæsa: eques usque ad castra pavidos egit: mox ipsa castra, legionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta direptaque. Postero die ad Suessam Pometiam, quo confugerant hostes, legionibus ductis, intra paucos dies oppidum capitur: captum prædæ datum: inde paulum recreatus egens miles. Consul cum maximâ gloriâ suâ victorem exercitum Romam reducit. Decedentem Romam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. His ex senatûs-consulto data pax, ager ademtus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavêre: tumultus enim fuit verius, quam bellum. Nocte in Urbe nuntiatum est, exercitum Sabinum prædabundum ad Anienem amnem pervenisse: ibi passim diripi atque incendi villas. Missus extemplo eo cum omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat: secutus consul Servilius cum delectâ peditum manu. Plerosque palantes eques circumvenit: nec advenienti peditum agmini restitit Sabina legio. Fessi, tum itinere, tum populatione nocturnâ, magna pars in villis repleti cibo vinoque, vix fugæ quod satis esset virium habuêre. Nocte unâ audito perfectoque bello Sabino, postero die, in magnâ jam spe undique partæ pacis, legati Aurunci senatum adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicentes. Cum legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat: cujus fama, haud procul jam ab Ariciâ visi,

tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine Patres, nec pacatum responsum arma inferentibus, arma ipsi capientes, dare possent. Ariciam infesto agmine itur: nec procul inde cum Auruncis signa collata, prœlioque uno debellatum est.

XXVII. Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatûs exspectabat: cum Appius, et insitâ superbiâ animo, et ut collegæ vanam faceret fidem, quam asperrime poterat, jus de creditis pecuniis dicere: deinceps et, qui ante nexi fuerant, creditoribus tradebantur, et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam appellabat: concursus ad Servilium fiebat: illius promissa jactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita, cicatricesque acceptas: postulabant, ut aut referret ad senatum, aut ut auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem hæc; sed tergiversari res cogebat: adeo in alteram causam non collega solum præceps ierat, sed omnis factio nobilium: ita, medium se gerendo, nec plebis vitavit odium, nec apud Patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati; plebes fallacem: brevique apparuit, æquâsse eum Appii odium. Certamen consulibus inciderat, uter dedicaret Mercurii ædem. Senatus a se rem ad populum rejecit: utri eorum dedicatio jussu populi data esset, eum præesse annonæ, mercatorum collegium instituere, sollennia pro pontifice jussit suscipere. Populus dedicationem ædis dat M. Lætorio, primi pili centurioni: quod facile appareret, non tam ad honorem ejus, cui curatio altior fastigio suo data esset, factum, quam ad consulum ignominiam. Sævire inde utique consulum alter Patresque: sed plebi creverant animi; et longe aliâ, quam primo instituerant, viâ grassabantur. Desperato enim consulum senatûsque auxilio, cum in jus duci debitorem vidissent, undique convolabant: neque decretum exaudiri consulis præ strepitu et clamore poterat; neque, cum decrêsset, quisquam obtempera-

bat. Vi agebatur; metusque omnis et periculum libertatis, cum in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super hæc timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo nomen dedit, furente Appio, et insectante ambitionem collegæ; qui populari silentio rempublicam proderet, et ad id, quod de creditâ pecuniâ jus non dixisset, adjiceret, ut ne delectum quidem ex senatûs-consulto haberet: "non esse tamen desertam omnino rempublicam, neque projectum consulare imperium. Se unum et suæ et Patrum majestatis vindicem fore." Cum circumstaret quotidiana multitudo licentiâ accensa, arripi unum insignem ducem seditionum jussit. Ille, cum a lictoribus jam traheretur, provocavit: nec cessisset provocationi consul, quia non dubium erat populi judicium, nisi ægre victa pertinacia foret, consilio magis et auctoritate principum, quam populi clamore: adeo supererant animi ad sustinendam invidiam. Crescere inde malum in dies, non clamoribus modo apertis, sed, quod multo perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis. Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neutris, Appius Patribus mire gratus.

XXVIII. A. Virginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. Tum vero plebes, incerta quales habitura consules esset, cœtus nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere; ne in foro subitis trepidaret consiliis, et omnia temere ac fortuito ageret. Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam, ad Patres deferunt: sed delatam consulere ordine non licuit: adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione Patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam ejus consules ad senatum rejicerent. "Profecto si essent in republicâ magistratus, nullum futurum fuisse Romæ, nisi publicum, concilium. Nunc in mille curias concionesque (cum alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia) dispersam et dissipatam esse rempublicam. Unum,

Hercule, virum, (id enim plus esse, quam consulem) qualis Ap. Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos cœtus fuisse." Correpti consules cum, quid ergo se facere vellent, (nihil enim segnius molliusve, quam Patribus placeat, acturos) percontarentur, decernunt, ut delectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem. Dimisso senatu, consules in tribunal adscendunt: citant nominatim juniores. Cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in concionis modum negare, "ultra decipi plebem posse. Nunquam unum militem habituros, ni præstaretur fides publica: libertatem unicuique prius reddendam esse, quam arma danda; ut pro patriâ civibusque, non pro dominis, pugnent." Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant: sed eorum, qui intra parietes curiæ ferociter loquerentur, neminem adesse, invidiæ suæ participem: et apparebat atrox cum plebe certamen. Prius itaque, quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit: tum vero ad sellas consulum prope convolavêre minimus quisque natu Patrum, abdicare consulatum jubentes, et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXIX. Utrâque re satis expertâ, tum demum consules: "Ne prædictum negetis, Patres conscripti, adest ingens seditio. Postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint nobis habentibus delectum. Acerrimi cujusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus." Redeunt in tribunal; citari nominatim unum ex iis, qui in conspectu erant, deditâ operâ jubent. Cum staret tacitus, et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt: quo repulso, tum vero, indignum facinus esse, clamitantes, qui Patrum consulibus aderant, devolant de tribunali, ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore, nihil aliud quam prehendere prohibito, cum conversus in Patres impetus esset, consulum intercursu rixa sedata est: in quâ tamen, sine lapide, sine telo, plus clamoris atque irarum, quam injuriæ,

fuerat. Senatus, tumultuose vocatus, tumultuosius consulitur; quæstionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant; decernente ferocissimo quoque, non sententiis magis, quam clamore et strepitu. Tandem, cum iræ resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo plus sanitatis in curiâ quam in foro esse, ordine consuli cœpit. Tres fuêre sententiæ. P. Virginius rem non vulgabat: "de iis tantum, qui, fidem secuti P. Servilii consulis, Volsco, Aurunco, Sabinoque militâssent bello, agendum" censebat. T. Lartius, "Non id tempus esse, ut merita tantummodo exsolverentur: totam plebem ære alieno demersam esse; nec sisti posse, ni omnibus consulatur: quin, si alia aliorum sit conditio, accendi magis discordiam, quam sedari." Ap. Claudius, et naturâ immitis, et efferatus hinc plebis odio, illinc Patrum laudibus, "Non miseriis," ait, "sed licentiâ, tantum concitum turbarum; et lascivire magis plebem, quam sævire. Id adeo malum ex provocatione natum: quippe minas esse consulum, non imperium; ubi ad eos, qui unâ peccaverint, provocare liceat. Agedum," inquit, "dictatorem, a quo provocatio non est, creemus. Jam hic, quo nunc omnia ardent, conticescet furor. Pulset tum mihi lictorem, qui sciet, jus de tergo vitâque suâ penes unum illum esse, cujus majestatem violavit."

XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sententia: rursus Virginii Lartiique exemplo haud salubres; utique Lartii [putabant sententiam], quæ totam fidem tolleret. Medium maxime et moderatum utroque consilium Virginii habebatur. Sed factione, respectuque rerum privatarum (quæ semper offecêre officientque publicis consiliis), Appius vicit; ac prope fuit, ut dictator ille idem crearetur: quæ res utique alienâsset plebem periculosissimo tempore, cum Volsci Æquique et Sabini forte unâ omnes in armis essent. Sed curæ fuit consulibus et senioribus Patrum, ut imperium, suo vehemens, mansueto permitteretur ingenio. Manium Valerium dictatorem,

Volesi filium, creant. Plebes, etsi adversus se creatum dictatorem videbat, tamen, cum provocationem fratris lege haberet, nihil ex eâ familiâ triste nec superbum timebat. Edictum deinde, a dictatore propositum, confirmavit animos, Servilii fere consulis edicto conveniens: sed et homini et potestati melius rati credi, omisso certamine, nomina dedêre. Quantus nunquam ante exercitus, legiones decem effectæ: ternæ inde datæ consulibus, quatuor dictator usus. Nec poterat jam bellum differri. Æqui Latinum agrum invaserant: oratores Latinorum a senatu petebant, ut aut mitterent subsidium, aut se ipsos, tuendorum finium causâ, capere arma sinerent. Tutius visum est, defendi inermes Latinos, quam pati retractare arma. Vetusius consul missus est: is finis populationibus fuit. Cessêre Æqui campis; locoque magis quam armis freti, summis se jugis montium tutabantur. Alter consul, in Volscos profectus, ne et ipse tereret tempus, vastandis maxime agris hostem ad conferenda propius castra dimicandumque acie excivit. Medio inter castra campo, ante suum quisque vallum, infestis signis constitêre. Multitudine aliquantum Volsci superabant: itaque effusi et contemtim pugnam inière. Consul Romanus nec promovit aciem, nec clamorem reddi passus, defixis pilis stare suos jussit: ubi ad manum venisset hostis, tum coortos totâ vi gladiis rem gerere. Volsci, cursu et clamore fessi, cum se velut stupentibus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sensêre ex adverso factam, et ante oculos micare gladios, haud secus, quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in prœlium ierant. Romani contra, quia principio pugnæ quieti steterant, vigentes corporibus, facile adepti fessos, et castra impetu ceperunt, et, castris exutum hostem Velitras persecuti, uno agmine victores cum victis in urbem irrupêre: plusque ibi sanguinis, promiscuâ omnium generum cæde, quam in ipsâ dimica-

tione, factum: paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt.

XXXI. Dum hæc in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit, fugatque, exuitque castris. Equitatu immisso mediam turbaverat hostium aciem, quâ, dum se cornua latius pandunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant: turbatos pedes invasit: eodem impetu castra capta, debellatumque est. Post pugnam ad Regillum lacum, non alia illis annis pugna clarior fuit. Dictator triumphans Urbem invehitur. Super solitos honores, locus in circo ipsi posterisque ad spectaculum datus; sella in eo loco curulis posita. Volscis devictis Veliternus ager ademtus: Velitras coloni ab Urbe missi, et colonia deducta. Cum Æquis post aliquanto pugnatum est, invito quidem consule, quia loco iniquo subeundum erat ad hostes: sed milites, extrahi rem criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in Urbem, magistratu abiret, irritaque, sicut ante consulis, promissa ejus caderent, perpulêre, ut forte temere in adversos montes agmen erigeret. Id, male commissum, ignaviâ hostium in bonum vertit; qui, priusquam ad conjectum teli veniretur, obstupefacti audaciâ Romanorum, relictis castris, quæ munitissimis tenuerant locis, in adversas valles desiluêre; ubi satis prædæ, et victoria incruenta fuit. Ita trifariam re bello bene gestâ, de domesticarum rerum eventu nec Patribus nec plebi cura decesserat: tantâ cum gratiâ, tum arte præparaverant fœneratores, quæ non modo plebem, sed ipsum etiam dictatorem, frustrarentur. Namque Valerius, post Vetusii consulis reditum, omnium actionum in senatu primam habuit pro victore populo: retulitque, quid nexis fieri placeret: quæ cum rejecta relatio esset, "Non placeo," inquit, "concordiæ auctor: optabitis (me Dius fidius) prope diem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat. Quod ad me attinet, neque frustrabor ultra cives meos, neque ipse frustra dictator ero. Discordiæ intestinæ,

bellum externum, fecêre, ut hoc magistratu egeret respublica. Pax foris parta est; domi impeditur: privatus potius, quam dictator, seditioni interero." Ita, curiâ egressus, dictaturâ se abdicavit. Apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu abîsse: itaque, velut persolutâ fide, quoniam per eum non stetisset, quin præstaretur, decedentem domum cum favore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde Patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, rursus cœtus occulti conjurationesque fierent: itaque, quamquam per dictatorem delectus habitus esset, tamen, quoniam in consulum verba jurâssent, sacramento teneri militem rati, per causam renovati ab Æquis belli educi ex urbe legiones jussêre: quo facto maturata est seditio. Et primo agitatum dicitur de consulum cæde, ut solverentur sacramento: doctos deinde, nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore, injussu consulum in Sacrum montem secessisse (trans Anienem amnem est, tria ab urbe millia passuum). Ea frequentior fama est, quam, cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse. Ibi, sine ullo duce, vallo fossâque communitis castris, quieti, rem nullam, nisi necessariam ad victum, sumendo, per aliquot dies, neque lacessiti neque lacessentes, sese tenuêre. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam Patrum, timere Patres residem in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent. "Quam diu autem tranquillam, quæ secesserit, multitudinem fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bellum exsistat? nullam profecto, nisi in concordiâ civium, spem reliquam ducere: eam per æqua, per iniqua, reconciliandam civitati esse." Placuit igitur oratorem ad plebem mitti Menenium Agrippam, facundum virum, et (quod inde oriundus erat) plebi carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi et horrido modo, nihil aliud, quam hoc, narrâsse fertur: "Tempore,

quo in homine non, ut nunc, omnia in unum consentiebant; sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo fuerat, indignatas reliquas partes, suâ curâ, suo labore ac ministerio, ventri omnia quæri: ventrem, in medio quietum, nihil aliud, quam datis voluptatibus frui: conspirâsse inde, ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes conficerent. Hac irâ, dum ventrem fame domare vellent, ipsa unâ membra totumque corpus ad extremam tabem venisse. Inde apparuisse, ventris quoque haud segne ministerium esse: nec magis ali, quam alere eum, reddentem in omnes corporis partes hunc, quo vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum, confecto cibo, sanguinem." Comparando hinc, quam intestina corporis seditio similis esset iræ plebis in Patres, flexisse mentes hominum.

XXXIII. Agi deinde de concordiâ cœptum; concessumque in conditiones, ut plebi sui magistratus essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset: neve cui Patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres collegas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem; de duobus, qui fuerint, minus convenit. Sunt, qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse dicant, ibique sacratam legem latam. Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Cominius consulatum inierunt: his consulibus cum Latinis populis ictum fœdus: ad id feriendum consul alter Romæ mansit; alter, ad Volscum bellum missus, Antiates Volscos fundit fugatque: compulsos in oppidum Longulam persecutus, mœnibus potitur. Inde Poluscam, item Volscorum, cepit: tum magnâ vi adortus est Coriolos. Erat tum in castris inter primores juvenum C. Marcius, adolescens et consilio et manu promtus, cui cognomen postea Coriolano fuit. Cum subito exercitum Romanum, Coriolos obsidentem, atque in oppidanos, quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu

extrinsecus imminentis belli, Volscæ legiones, profectæ ab Antio, invasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte in statione Marcius fuit. Is, cum delectâ militum manu, non modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam ferox irrupit: cædeque in proxima urbis factâ, ignem, temere arreptum, imminentibus muro ædificiis injecit. Clamor inde oppidanorum, mixtus muliebri puerilique ploratu, ad terrorem (ut solet) primo ortus, et Romanis auxit animum, et turbavit Volscos, utpote captâ urbe, cui ad ferendam opem venerant. Ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum: tantumque suâ laude obstitit famæ consulis Marcius, ut, nisi fœdus cum Latinis, columnâ æneâ insculptum, monimento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega abfuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis, memoriâ cessisset. Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni vitâ pariter Patribus ac plebi carus; post secessionem carior plebi factus. Huic interpreti arbitroque concordiæ civium, legato Patrum ad plebem, reductori plebis Romanæ in Urbem, sumtus funeri defuit: extulit eum plebs, sextantibus collatis in capita.

XXXIV. Consules deinde T. Geganius, P. Minucius, facti. Eo anno, cum et foris quieta omnia a bello essent, et domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit: caritas primum annonæ, ex incultis per secessionem plebis agris; fames deinde, qualis clausis solet: ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis esset, ni consules providissent, dimissis passim ad frumentum coëmendum, non in Etruriam modo dextris ab Ostiâ litoribus, lævoque per Volscos mari usque ad Cumas, sed quæsitum in Siciliam quoque: adeo finitimorum odia longinquis coëgerant indigere auxiliis. Frumentum Cumis cum coëmtum esset, naves, pro bonis Tarquiniorum, ab Aristodemo tyranno, qui hæres erat, retentæ sunt: in Volscis Pomptinoque ne emi qui-

dem potuit: periculum quoque ab impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit. Ex Tuscis frumentum Tiberi venit: eo sustentata est plebs. Incommodo bello in tam arctis commeatibus vexati forent, ni Volscos, jam moventes arma, pestilentia ingens invasisset. Eâ clade conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea remisisset, terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxêre numerum colonorum Romani, et Norbæ in montes novam coloniam, quæ arx in Pomptino esset, miserunt. M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus, magna vis frumenti ex Siciliâ advecta: agitatumque in senatu, quanti plebi daretur. Multi venisse tempus premendæ plebis putabant, recuperandique jura, quæ extorta secessione ac vi Patribus essent. In primis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciæ potestatis, "Si annonam," inquit, "veterem volunt, jus pristinum reddant Patribus. Cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium potentem video, sub jugum missus, tamquam a latronibus redemtus? Egone has indignitates diutius patiar, quam necesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium feram? Secedat nunc; avocet plebem: patet via in Sacrum montem, aliosque colles. Rapiant frumenta ex agris nostris, quemadmodum tertio anno rapuêre. Utantur annonâ, quam furore suo fecêre. Audeo dicere, hoc malo domitos, ipsos potius cultores agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli prohibeant." Haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam potuisse arbitror fieri, ut, conditionibus laxandi annonam, et tribuniciam potestatem, et omnia invitis jura imposita Patres demerent sibi.

XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, et plebem irâ prope armavit. "Fame se jam, sicut hostes, peti; cibo victuque fraudari: peregrinum frumentum, quæ sola alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi C. Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo plebis Romanæ satisfiat. Eum sibi carnificem novum exortum, qui aut mori aut ser-

vire jubeat." In exeuntem e curiâ impetus factus esset, ni peropportune tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa: se judicem quisque, se dominum vitæ necisque inimici factum videbat. Contemtim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii, non pœnæ, jus datum illi potestati; plebisque, non Patrum, tribunos esse. Sed adeo infensa erat coorta plebs, ut unius pœnâ defungendum esset Patribus. Restiterunt tamen, adversâ invidiâ; usique sunt, quâ suis quisque, quâ totius ordinis viribus. Ac primo tentata res est, si, dispositis clientibus, absterrendo singulos a coitionibus conciliisque, disjicere rem possent. Universi deinde processêre, (quidquid erat Patrum, reos diceres) precibus plebem exposcentes; "unum sibi civem, unum senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente donarent." Ipse cum die dictâ non adesset, perseveratum in irâ est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans patriæ, hostilesque jam tum spiritus gerens. Venientem Volsci benigne excepêre; benigniusque in dies colebant, quo major ira in suos eminebat, crebræque nunc querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii Tulli. Longe is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper infestus: ita, cum alterum vetus odium, alterum ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. Haud facile credebant, plebem suam impelli posse, ut toties infeliciter tentata arma caperent. Multis sæpe bellis, pestilentiâ postremo amissâ juventute, fractos spiritus esse: arte agendum in exoleto jam vetustate odio, ut recenti aliquâ irâ exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romæ parabantur: instaurandi hæc causa fuerat. Ludis mane servum quidam paterfamiliæ, nondum commisso spectaculo, sub furcâ cæsum medio egerat circo: cœpti inde ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. Haud ita multo post, Ti. Atinio, de plebe homini, somnium fuit. Visus Jupiter dicere,

"Sibi ludis præsultatorem displicuisse: nisi magnifice instaurarentur hi ludi, periculum urbi fore: iret, ea consulibus nuntiaret." Quamquam haud sane liber erat religione animus, verecundia tamen majestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora hominum pro ludibrio abiret. Magno illi ea cunctatio stetit: filium namque intra paucos dies amisit: cujus repentinæ cladis ne causa dubia esset, ægro animi eadem illa in somnis obversata species visa est rogitare, "Sati'n' magnam spreti numinis haberet mercedem? majorem instare, ni eat propere; ac nuntiet consulibus." Jam præsentior res erat: cunctantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate subitâ. Tum enimvero Deorum ira admonuit. Fessus igitur malis præteritis instantibusque, consilio propinquorum adhibito, cum visa atque audita, et obversatum toties somno Jovem, minas irasque cœlestes, repræsentatas casibus suis, exposuisset; consensu inde haud dubio omnium qui aderant, in forum ad consules lecticâ affertur: inde in curiam jussu consulum delatus, eadem illa cum Patribus ingenti omnium admiratione enarrâsset; ecce aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum rediisse, traditum memoriæ est.

XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent senatus decrevit. Ad eos ludos, auctore Attio Tullo, vis magna Volscorum venit. Priusquam committerentur ludi, Tullus, ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules venit: dicit esse, quæ secreto agere de republicâ velit. Arbitris remotis, "Invitus," inquit, "quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen admissum quidquam ab iis criminatum venio, sed cautum, ne admittant. Nimio plus, quam velim, nostrorum ingenia sunt mobilia. Multis id cladibus sensimus: quippe qui non nostro merito, sed vestrâ patientiâ, incolumes simus. Magna hic nunc Volscorum multitudo est: ludi sunt: spectaculo

intenta civitas erit. Memini, quid per eamdem occasionem ab Sabinorum juventute in hac urbe commissum sit. Horret animus, ne quid inconsulte ac temere fiat. Hæc, nostrâ vestrâque causâ, prius dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me attinet, extemplo hinc domum abire in animo est, ne cujus facti dictive contagione præsens violer." Hæc locutus abiit. Consules cum ad Patres rem dubiam sub auctore certo detulissent, auctor magis, (ut fit) quam res, ad præcavendum vel ex supervacuo movit: factoque senatûs-consulto, ut urbem excederent Volsci, præcones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem juberent. Ingens pavor primo discurrentes ad suas res tollendas in hospitia perculit. Proficiscentibus deinde indignatio oborta: "Se, ut consceleratos contaminatosque, ab ludis, festis diebus, cœtu quodammodo hominum Deorumque, abactos esse."

XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, prægressus Tullus ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens, querendo indignandoque, et eos ipsos sedulo audientes secunda iræ verba, et per eos multitudinem aliam in subjectum viæ campum deduxit. Ibi in concionis modum orationem exorsus, "Veteres populi Romani injurias, cladesque gentis Volscorum, ut omnia," inquit, "obliviscamini alia, hodiernam hanc contumeliam quo tandem animo fertis, quâ per nostram ignominiam ludos commisêre? An non sensistis, triumphatum hodie de vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse? vestras conjuges, vestros liberos traductos per ora hominum? Quid eos, qui audivêre vocem præconis? quid, qui vos vidêre abeuntes? quid eos, qui huic ignominioso agmini fuêre obvii, existimâsse putatis? nisi aliquod profecto nefas esse, quo, si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos, piaculumque merituri: ideo nos ab sede piorum, cœtu, concilioque abigi. Quid,

deinde? illud non succurrit, vivere nos, quod maturârimus proficisci? si hoc profectio, et non fuga est. Et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi, si unum diem morati essetis, moriendum omnibus fuit? Bellum vobis indictum est; magno eorum malo, qui indixêre, si viri estis." Ita et suâ sponte irarum pleni, et incitati, domos inde digressi sunt; instigandoque suos quisque populos, effecêre, ut omne Volscum nomen deficeret.

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententiâ lecti Attius Tullus et C. Marcius exsul Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum. Quam spem nequâquam fefellit: ut facile appareret, ducibus validiorem, quam exercitu, rem Romanam esse. Circeios profectus, primum colonos inde Romanos expulit, liberamque eam urbem Volscis tradidit. Inde, in Latinam viam transversis tramitibus transgressus, Satricum, Longulam, Poluscam, Coriolos, (novella hæc Romanis oppida) ademit. Inde Lavinium recepit: tunc deinceps Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum cepit. Postremum ad Urbem a Pedo ducit; et, ad fossas Cluilias, quinque ab Urbe millia passuum, castris positis, populatur inde agrum Romanum; custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros intactos servarent; sive infensus plebi magis, sive ut discordia inde inter Patres plebemque oriretur. Quæ profecto orta esset, adeo tribuni jam ferocem per se plebem criminando in primores civitatis instigabant: sed externus timor, maximum concordiæ vinculum, quamvis suspectos infensosque inter se jungebat animos. Id modo non conveniebat; quod senatus consulesque nusquam alibi spem, quam in armis, ponebant: plebes omnia, quam bellum, malebat. Sp. Nautius jam et Sex. Furius consules erant. Eos, recensentes legiones, præsidia per muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primum seditioso clamore conter-

ruit: deinde vocare senatum, referre de legatis ad C. Marcium mittendis coëgit. Acceperunt relationem Patres; postquam apparuit, labare plebis animos; missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum retulerunt: "Si Volscis ager redderetur, posse agi de pace: si prædâ belli per otium frui velint, memorem se et civium injuriæ, et hospitum beneficii, adnisurum, ut appareat, exsilio sibi irritatos, non fractos, animos esse." Iterum deinde iidem missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque, suis insignibus velatos, îsse supplices ad castra hostium, traditum est; nihilo magis quam legatos flexisse animum.

XL. Tum matronæ ad Veturiam, matrem Coriolani, Volumniamque uxorem, frequentes coëunt: id publicum consilium, an muliebris timor fuerit, parum invenio. Pervicêre certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia, duos parvos ex Marcio ferens filios, secum in castra hostium irent; et, quam armis viri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrymisque defenderent. Ubi ad castra ventum est, nuntiatumque Coriolano, adesse ingens mulierum agmen, in primo (ut qui nec publicâ majestate in legatis, nec in sacerdotibus tantâ offusâ oculis animoque religione motus esset) multo obstinatior adversus lacrymas muliebres erat. Dein familiarium quidam, qui insignem mœstitiâ inter cæteras cognoverat Veturiam, inter nurum nepotesque stantem, "Nisi me frustrantur," inquit, "oculi, mater tibi conjuxque et liberi adsunt." Coriolanus, prope ut amens consternatus, ab sede suâ cum ferret matri obviæ complexum, mulier in iram ex precibus versa, "Sine, priusquam complexum accipio, sciam," inquit, "ad hostem, an ad filium, venerim: captiva mater-ne in castris tuis sim? In hoc me longa vita et infelix senecta traxit, ut exsulem te, deinde hostem viderem? Potuisti populari hanc terram, quæ te genuit atque aluit? Non tibi, quamvis infesto animo et minaci

perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non, cum in conspectu Roma fuit, succurrit, intra illa mœnia domus ac penates mei sunt, mater, conjux, liberique? Ergo, ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur; nisi filium haberem, libera in liberâ patriâ mortua essem. Sed ego nihil jam pati, nec tibi turpius quam mihi miserius, possum: nec, ut sim miserrima, diu futura sum. De his videris; quos, si pergis, aut immatura mors, aut longa servitus manet." Uxor deinde ac liberi amplexi: fletusque ab omni turbâ mulierum ortus, et comploratio sui patriæque, fregêre tandem virum: complexus inde suos dimittit: ipse retro ab Urbe castra movit. Abductis deinde legionibus ex agro Romano, invidiâ rei oppressum periisse tradunt; alii alio leto. Apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senectutem vixisse eumdem invenio. Refert certe, hanc sæpe eum exactâ ætate usurpâsse vocem, "Multo miserius seni exsilium esse." Non inviderunt laudes suas mulieribus viri Romani: adeo sine obtrectatione gloriæ alienæ vivebatur. Monimento quoque quod esset, templum Fortunæ Muliebri ædificatum dedicatumque est. Redière deinde Volsci, adjunctis Æquis, in agrum Romanum: sed Æqui Attium Tullum haud ultra tulêre ducem. Hinc ex certamine, Volsci Æqui-ne imperatorem conjuncto exercitui darent, seditio, deinde atrox prœlium ortum. Ibi fortuna populi Romani duos hostium exercitus, haud minus pernicioso quam pertinaci certamine, confecit. Consules T. Sicinius et C. Aquillius. Sicinio Volsci, Aquillio Hernici (nam ii quoque in armis erant) provincia evenit. Eo anno Hernici devicti: cum Volscis æquo marte discessum est.

XLI. Sp. Cassius deinde et Proculus Virginius consules facti. Cum Hernicis fœdus ictum: agri partes duæ ademtæ. Inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius erat. Adjiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publicum possideri a

privatis criminabatur. Id multos quidem Patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat: sed et publica Patribus sollicitudo inerat, largitione consulem periculosas libertati opes struere. Tum primum lex agraria promulgata est; nunquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus rerum agitata. Consul alter largitioni resistebat, auctoribus Patribus, nec omni plebe adversante; quæ primo cœperat fastidire, munus vulgatum a civibus isse in socios: sæpe deinde et Virginium consulem in concionibus velut vaticinantem audiebat, "Pestilens collegæ munus esse. Agros illos servitutem iis, qui acceperint, laturos: regno viam fieri. Quid ita enim assumi socios et nomen Latinum? Quid attinuisse, Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut hæ gentes, pro Coriolano duce, Cassium habeant?" Popularis jam esse dissuasor et intercessor legis agrariæ cœperat: uterque deinde consul certatim plebi indulgere. Virginius dicere, passurum se assignari agros, dum ne cui, nisi civi Romano, assignentur. Cassius, quia in agrariâ largitione ambitiosus in socios, eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, jubere, pro Siculo frumento pecuniam acceptam retribui populo. Id vero haud secus, quam præsentem mercedem regni, adspernata plebes: adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera ejus in animis hominum respuebantur. Quem, ubi primum magistratu abiit, damnatum necatumque constat. Sunt, qui patrem auctorem ejus supplicii ferant: eum, cognitâ domi causâ, verberâsse ac necâsse, peculiumque filii Cereri consecravisse: signum inde factum esse, et inscriptum, "Ex Cassiâ familiâ datum." Invenio apud quosdam, (idque propius fidem est) a quæstoribus Cæsone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi judicio; dirutas publice ædes: ea est area ante Telluris ædem. Cæterum, sive illud domesti-

cum sive publicum fuit judicium, damnatur Ser. Cornelio, Q. Fabio consulibus.

XLII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. Dulcedo agrariæ legis ipsa per se, demto auctore, subibat animos: accensaque ea cupiditas est malignitate Patrum; qui, devictis eo anno Volscis Æquisque, militem prædâ fraudavêre. Quidquid captum ex hostibus est, vendidit Fabius consul, ac redegit in publicum. Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum consulem: tenuêre tamen Patres, ut cum L. Æmilio Cæso Fabius consul crearetur. Eo infestior facta plebes seditione domesticâ bellum externum excivit: bello deinde civiles discordiæ intermissæ: uno animo Patres ac plebes rebellantes Volscos et Æquos, duce Æmilio, prosperâ pugnâ vicêre. Plus tamen hostium fuga, quam prœlium, absumsit: adeo pertinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris ædes eodem anno Idibus Quintilibus dedicata est. Vota erat Latino bello, Postumio dictatore: filius ejus, duumvir ad id ipsum creatus, dedicavit. Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariæ legis animi plebis. Tribuni plebis popularem potestatem lege populari celebrabant. Patres, satis superque gratuiti furoris in multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta horrebant: acerrimi Patribus duces ad resistendum consules fuêre. Ea igitur pars reipublicæ vicit: nec in præsens modo, sed in venientem etiam annum, M. Fabium Cæsonis fratrem, et magis invisum alterum plebi, accusatione Sp. Cassii, L. Valerium, consules dedit. Certatum eo quoque anno cum tribunis est: vana lex, vanique legis auctores, jactando irritum munus, facti. Fabium inde nomen ingens post tres continuos consulatus, unoque velut tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus, habitum: itaque, ut bene locatus, mansit in eâ familiâ aliquamdiu honos. Bellum inde Veiens initum; et Volsci rebellârunt: sed ad bella externa prope supererant vires: abutebanturque iis

inter semetipsos certando. Accessêre ad ægras jam omnium mentes prodigia cœlestia, prope quotidianas in Urbe agrisque ostentantia minas: motique irâ numinis causam nullam aliam vates canebant, publice privatimque, nunc extis, nunc per aves, consulti, quam haud rite sacra fieri. Qui terrores tamen eo evasêre, ut Oppia, virgo Vestalis, damnata incesti, pœnas dederit.

XLIII. Q. Fabius inde et C. Julius consules facti. Eo anno non segnior discordia domi, et bellum foris atrocius fuit. Ab Æquis arma sumta. Veientes agrum quoque Romanorum populantes inierunt: quorum bellorum crescente curâ, Cæso Fabius et Sp. Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, Æqui oppugnabant. Veientes, pleni jam populationum, Romam ipsam se oppugnaturos minabantur. Qui terrores, cum compescere deberent, auxêre insuper animos plebis: redibatque non suâ sponte plebi mos detrectandi militiam: sed Sp. Licinius tribunus plebis, venisse tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariæ Patribus injungendæ, susceperat rem militarem impediendam. Cæterum tota invidia tribuniciæ potestatis versa in auctorem est: nec in eum consules acrius, quam ipsius ejus collegæ, coorti sunt: auxilioque eorum, delectum consules habent. Ad duo simul bella exercitus scribitur: ducendus Fabio in Æquos, in Veientes Furio datur. Et in Veientibus quidem nihil dignum memoriâ gestum est: Fabio aliquanto plus negotii cum civibus, quam cum hostibus, fuit. Unus ille vir, ipse consul, rempublicam sustinuit, quam exercitus, odio consulis, quantum in se fuit, prodebat. Nam cum consul, præter cæteras imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut, solo equitatu emisso, exercitum hostium funderet, insequi fusos pedes noluit: nec illos (etsi non adhortatio invisi ducis) suum saltem flagitium, et publicum in præsentia dedecus, postmodo

periculum, si animus hosti redisset, cogere potuit gradum accelerare; aut, si aliud nihil, instare instructos. Injussu signa referunt, mœstique, (crederes victos) exsecrantes nunc imperatorem, nunc navatam ab equite operam, redeunt in castra. Nec huic tam pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore quæsita sunt: adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, quâ civem regant, quam quâ hostem superent. Consul Romam rediit, non tam belli gloriâ auctâ, quam irritato exacerbatoque in se militum odio. Obtinuêre tamen Patres, ut in Fabiâ gente consulatus maneret. M. Fabium consulem creant: Fabio collega Cn. Manlius datur.

XLIV. Et hic annus tribunum auctorem legis agrariæ habuit. Ti. Pontificius fuit. Is, eamdem viam, velut processisset Sp. Licinio, ingressus, delectum paulisper impediit. Perturbatis iterum Patribus, Ap. Claudius, "Victam tribuniciam potestatem," dicere, "priore anno; in præsentia re ipsâ, exemplo in perpetuum; quando inventum sit, suis ipsam viribus dissolvi. Neque enim unquam defuturum, qui et ex collegâ victoriam sibi, et gratiam melioris partis bono publico velit quæsitam. Et plures, si pluribus opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore; et unum vel adversus omnes satis esse. Darent modo et consules et primores Patrum operam, ut, si minus omnes, aliquos tamen ex tribunis reipublicæ ac senatui conciliarent." Præceptis Appii moniti Patres, et universi comiter ac benignae tribunos appellare; et consulares, ut cuique privatim aliquid juris adversus singulos erat, partim gratiâ, partim auctoritate, obtinuêre, ut tribuniciæ potestatis vires salubres vellent reipublicæ esse: quatuorque tribunorum, adversus unum moratorem publici commodi, auxilio, delectum consules habent. Inde ad Veiens bellum profecti; quo undique ex Etruriâ auxilia convenerant, non tam Veientium gratiâ concitata, quam quod in spem ventum erat, discordiâ

intestinâ dissolvi rem Romanam posse. Principesque in omnium Etruriæ populorum conciliis fremebant, "Æternas opes esse Romanas, nisi inter semet ipsi seditionibus sæviant: id unum venenum, eam labem civitatibus opulentis repertam, ut magna imperia mortalia essent. Diu sustentatum id malum, partim Patrum consiliis, partim patientiâ plebis, jam ad extrema venisse. Duas civitates ex unâ factas: suos cuique parti magistratus, suas leges esse. Primum in delectibus sævire solitos; eosdem in bello tamen paruisse ducibus: qualicumque urbis statu, manente disciplinâ militari, sisti potuisse: jam non parendi magistratibus morem in castra quoque Romanum militem sequi. Proximo bello in ipsâ acie, in ipso certamine, consensu exercitûs traditam ultro victoriam victis Æquis: signa deserta, imperatorem in acie relictum, injussu in castra reditum. Profecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. Nihil aliud opus esse, quam indici ostendique bellum: cætera suâ sponte fata et Deos gesturos." Ea spes Etruscos armaverat, multis invicem casibus victos victoresque.

XLV. Consules quoque Romani nihil præterea aliud, quam suas vires, sua arma, horrebant: memoria pessimi proximo bello exempli terrebat, ne rem committerent eo, ubi duæ simul acies timendæ essent. Itaque castris se tenebant, tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque forsitan ipsum leniturum iras, sanitatemque animis allaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis præpropere agere; lacessere ad pugnam: primo obequitando castris, provocandoque; postremo, ut nihil movebant, quâ consules ipsos, quâ exercitum increpando: "Simulationem intestinæ discordiæ remedium timoris inventum: et consules magis non confidere, quam non credere, suis militibus. Novum seditionis genus, silentium otiumque inter armatos." Ad hæc, in novitatem generis originisque, quâ falsa, quâ vera, jacere. Hæc, cum sub ipso vallo portisque streperent, haud ægre consules pati: at imperitæ

multitudinis nunc indignatio, nunc pudor, pectora versare, et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum, non Patribus, non consulibus: externa et domestica odia certare in animis. Tandem superant externa: adeo superbe insolenterque hostis eludebat. Frequentes in prætorium conveniunt; poscunt pugnam; postulant, ut signum detur. Consules, velut deliberabundi, capita conferunt, diu colloquuntur. Pugnare cupiebant; sed retro revocanda et abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque incitato semel militi adderent impetum. Redditur responsum, immaturam rem agi; nondum tempus pugnæ esse: castris se tenerent. Edicunt inde, ut abstineant pugnâ: si quis injussu pugnaverit, ut in hostem animadversuros. Ita dimissis, quo minus consules velle credunt, crescit ardor pugnandi: accedunt insuper hostes ferocius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum est. Quippe impune se insultaturos: non credi militi arma: rem ad ultimum seditionis erupturam, finemque venisse Romano imperio. His freti occursant portis, ingerunt probra; segre abstinent, quin castra oppugnent. Enim vero non ultra contumeliam pati Romanus posse: totis castris undique ad consules curritur: non jam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant; sed passim omnes clamoribus agunt. Matura res erat; tergiversantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultu jam metum seditionis, collegâ concedente, cum silentium classico fecisset; "Ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem, ipsi fecerunt. Itaque certum atque decretum est, non dare signum, nisi, victores se redituros ex hac pugnâ, jurant. Consulem Romanum miles semel in acie fefellit; Deos nunquam fallet." Centurio erat M. Flavoleius, inter primores pugnæ flagitator. "Victor," inquit, "M. Fabi, revertar ex acie." Si fallat, Jovem patrem, Gradivumque Martem, aliosque iratos invocat Deos. Idem deinceps omnis exercitus in se

quisque jurat. Juratis datur signum; arma capiunt; eunt in pugnam, irarum speique pleni. Nunc jubent Etruscos probra jacere, nunc armatis sibi quisque linguâ promtum hostem offerri. Omnium illo die, quâ plebis, quâ Patrum, eximia virtus fuit. Fabium nomen, Fabia gens maxime enituit: multis civilibus certaminibus infensos plebis animos illâ pugnâ sibi reconciliare statuunt. Instruitur acies: nec Veiens hostis Etruscæque legiones detrectant.

XLVI. Prope certa spes erat, non magis secum pugnaturos, quam pugnaverint cum Æquis: majus quoque aliquod, in tam irritatis animis et occasione ancipiti, haud desperandum esse facinus. Res aliter longe evenit: nam non alio ante bello infestior Romanus (adeo hinc contumeliis hostes, hinc consules morâ exacerbaverant) prœlium iniit. Vix explicandi ordinis spatium Etruscis fuit, cum, pilis inter primam trepidationem abjectis temere magis, quam emissis, pugna jam in manus, jam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat. Inter primores genus Fabium insigne spectaculo exemploque civibus erat. Ex his Q. Fabium, (tertio hic anno ante consul fuerat) principem in confertos Veientes euntem, ferox viribus et armorum arte Tuscus, incautum inter multas versantem hostium manus, gladio per pectus transfigit: telo extracto, præceps Fabius in vulnus abiit. Sensit utraque acies unius viri casum, cedebatque inde Romanus: cum M. Fabius consul transiluit jacentis corpus, objectâque parmâ, "Hoc jurâstis," inquit, "milites, fugientes vos in castra redituros? adeo ignavissimos hostes magis timetis, quam Jovem Martemque, per quos jurâstis? At ego injuratus aut victor revertar, aut prope te hîc, Q. Fabi, dimicans cadam." Consuli tum Cæso Fabius, prioris anni consul, "Verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum credis? Dii impetrabunt, per quos juravêre. Et nos, ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius, quam adhortando, accenda-

mus militum animos." Sic in primum infestis hastis provolant duo Fabii, totamque moverunt secum aciem.

XLVII. Prœlio ex parte unâ restituto, nihilo segnius in altero cornu Cn. Manlius consul pugnam ciebat: ubi prope similis fortuna est versata: nam ut altero in cornu Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium, jam velut fusos agentem hostes, et impigre milites secuti sunt; et, ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, interfectum rati, gradum retulêre: cessissentque loco, ni consul alter, cum aliquot turmis equitum in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso altero cornu adesse, rem inclinatam sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse coram offert. Duorum consulum cognita ora accendunt militum animos: simul et vanior jam erat hostium acies, dum, abundante multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra oppugnanda. In quæ haud magno certamine impetu facto, dum, prædæ magis quam pugnæ memores, terunt tempus; triarii Romani, qui primam irruptionem sustinere non potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res essent, conglobati ad prætorium redeunt, et suâ sponte ipsi prœlium renovant: et Manlius consul, revectus in castra, ad omnes portas milite opposito, hostibus viam clauserat. Ea desperatio Tuscis rabiem magis, quam audaciam, accendit: nam cum incursantes, quâcumque exitum ostenderet spes, vano aliquoties impetu issent; globus juvenum unus in ipsum consulem insignem armis invadit. Prima excepta a circumstantibus tela: sustineri deinde vis nequit. Consul mortifero vulnere ictus cadit, fusique circa omnes. Tuscis crescit audacia. Romanos terror per tota castra trepidos agit: et ad extrema ventum foret, ni legati, rapto consulis corpore, patefecissent unâ portâ hostibus viam. Eâ erumpunt; consternatoque agmine abeuntes in victorem alterum incidunt consulem: ibi iterum cæsi fusique passim. Victoria egregia parta, tristis tamen duobus tam claris

funeribus. Itaque consul, decernente senatu triumphum, "Si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximiâ eo bello operâ facile passurum," respondit: "se, familiâ funestâ Q. Fabii fratris morte, republicâ ex parte orbâ consule altero amisso, publico privatoque deformem luctu lauream non accepturum." Omni acto triumpho depositus triumphus clarior fuit: adeo spreta in tempore gloria interdum cumulatior redit. Funera deinde duo deinceps collegæ fratrisque ducit: idem in utroque laudator, cum, concedendo illis suas laudes, ipse maximam partem earum ferret. Neque immemor ejus, quod initio consulatûs imbiberat, reconciliandi animos plebis, saucios milites curandos dividit Patribus. Fabiis plurimi dati: nec alibi majore curâ habiti. Inde populares jam esse Fabii; nec hoc ullâ, nisi salubri reipublicæ, arte.

XLVIII. Igitur non Patrum magis, quam plebis, studiis Cæso Fabius cum T. Virginio consul factus, neque bella, neque delectus, neque ullam aliam priorem curam agere, quam ut, jam aliquâ ex parte inchoatâ concordiæ spe, primo quoque tempore cum Patribus coalescerent animi plebis. Itaque principio anni censuit, priusquam quisquam agrariæ legis auctor tribunus exsisteret, occuparent Patres ipsi suum munus facere: captivum agrum plebi quam maxime æqualiter darent: verum esse, habere eos, quorum sanguine ac sudore partus sit. Adspernati Patres sunt: questi quoque quidam, nimiâ gloriâ luxuriare et evanescere vividum quondam illud Cæsonis ingenium. Nullæ deinde urbanæ factiones fuêre. Vexabantur incursionibus Æquorum Latini: eo cum exercitu Cæso missus, in ipsorum Æquorum agrum depopulandum transit. Æqui se in oppida receperunt, murisque se tenebant: eo nulla pugna memorabilis fuit. At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius consulis: actumque de exercitu foret, ni Cæso Fabius in tempore subsidio venisset. Ex eo tempore neque pax neque bellum cum Veientibus fuit;

res proxime formam latrocinii venerat. Legionibus Romanis cedebant in urbem: ubi abductas senserant legiones, agros incursabant; bellum quiete, quietem bello, inviçem eludentes. Ita neque omitti tota res, nec perfici poterat: et alia bella aut præsentia instabant, ut ab Æquis Volscisque, non diutius quam recens dolor proximæ cladis transiret, quiescentibus; aut mox moturos se apparebat Sabinos, semper infestos, Etruriamque omnem. Sed Veiens, hostis assiduus magis quam gravis, contumeliis sæpius, quam periculo, animos agitabat: quod nullo tempore negligi poterat, aut averti alio sinebat. Tum Fabia gens senatum adiit: consul pro gente loquitur: "Assiduo magis, quam magno, præsidio, ut scitis, Patres conscripti, bellum Veiens eget. Vos alia bella curate: Fabios hostes Veientibus date. Auctores sumus, tutam ibi majestatem Romani nominis fore. Nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumtu gerere in animo est. Respublica et milite illic et pecuniâ vacet." Gratiæ ingentes actæ. Consul e curiâ egressus, comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiæ, senatûs-consultum exspectantes, steterant, domum rediit. Jussi armati postero die ad limen consulis adesse, domos inde discedunt.

XLIX. Manat totâ urbe rumor: Fabios ad cœlum laudibus ferunt: "Familiam unam subîsse civitatis onus: Veiens bellum in privatam curam, in privata arma versum. Si sint duæ roboris ejusdem in urbe gentes; deposcant, hæc Volscos sibi, illa Æquos: populo Romano tranquillam pacem agente, omnes finitimos subigi populos posse." Fabii postero die arma capiunt: quo jussi erant, conveniunt. Consul, paludatus egrediens, in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt: acceptus in medium, signa ferri jubet. Nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior famâ et admiratione hominum, per urbem incessit. Sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem

sperneret egregius quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiæ viribus Veienti populo pestem minitantes. Sequebatur turba, propria alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec curam, sed immensa omnia volventium animo; alia publica, sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens; "ire fortes, ire felices," jubent; "inceptis eventus pares reddere: consulatus inde ac triumphos, omnia præmia ab se, omnes honores sperare." Prætereuntibus Capitolium arcemque et alia templa, quidquid Deorum oculis, quidquid animo occurrit, precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes restituant. Incassum missæ preces. Infelici viâ dextro Jano portæ Carmentalis profecti, ad Cremeram flumen perveniunt: is opportunus visus locus communiendo præsidio. L. Æmilius inde et C. Servilius consules facti: et, donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad præsidium modo tutandum Fabii satis erant, sed totâ regione, quâ Tuscus ager Romano adjacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes per utrumque finem, fecêre. Intervallum deinde haud magnum populationibus fuit: dum et Veientes, accito ex Etruriâ exercitu, præsidium Cremeræ oppugnant; et Romanæ legiones, ab L. Æmilio consule adductæ, comminus cum Etruscis dimicant acie: quamquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter primam trepidationem, dum post signa ordines introëunt, subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum ala, non pugnæ modo incipiendæ, sed consistendi, ademit locum. Ita, fusi retro ad Saxa Rubra, (ibi castra habebant) pacem supplices petunt: cujus impetratæ, ab insitâ animis levitate, ante deductum Cremerâ Romanum præsidium, pœnituit.

L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo, sine ullo majoris belli apparatu, certamen: nec erant incursiones modo in agros, aut subiti impetus incursantium, sed aliquoties æquo campo collatisque signis cer-

tatum: gensque una populi Romani sæpe ex opulentissimâ (ut tum res erant) Etruscâ civitate victoriam tulit. Id primo acerbum indignumque Veientibus visum: inde consilium ex re natum insidiis ferocem hostem captandi: gaudere etiam, multo successu Fabiis audaciam crescere. Itaque et pecora prædantibus aliquoties, velut casu incidissent, obviam acta: et agrestium fugâ vasti relicti agri: et subsidia armatorum, ad arcendas populationes missa, sæpius simulato, quam vero, pavore refugerunt. Jamque Fabii adeo contemserant hostem, ut sua invicta arma neque loco neque tempore ullo crederent sustineri posse. Hæc spes provexit, ut ad conspecta procul a Cremerâ magno campi intervallo pecora (quamquam rara hostium apparebant arma) decurrerent: et cum improvidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas superâssent, palatique passim vaga (ut fit, pavore injecto) raperent pecora; subito ex insidiis consurgitur, et adversi et undique hostes erant. Primo clamor circumlatus exterruit; dein tela ab omni parte accidebant: coëuntibusque Etruscis, jam continenti agmine armatorum septi, quo magis se hostis inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere: quæ res et paucitatem eorum insignem, et multitudinem Etruscorum, multiplicatis in arcto ordinibus, faciebat. Tum, omissâ pugnâ, quam in omnes partes parem intenderant, in unum locum se omnes inclinant: eo nisi corporibus armisque, rupêre cuneo viam. Duxit via in editum leniter collem: inde primo restitêre: mox, ut respirandi superior locus spatium dedit, recipiendique a pavore tanto animum, pepulêre etiam subeuntes: vincebatque auxilio loci paucitas, ni jugo circummissus Veiens in verticem collis evasisset: ita superior rursus hostis factus. Fabii cæsi ad unum omnes, præsidiumque expugnatum. Trecentos sex perisse satis convenit: unum prope puberem ætate relictum, stirpem genti Fabiæ, dubiisque rebus populi Romani sæpe domi bellique vel maximum futurum auxilium.

LI. Cum hæc accepta clades esset, jam C. Hora- et T. Menenius consules erant. Menenius ad- Tuscos victoriâ elatos confestim missus. Tum e male pugnatum est; et Janiculum hostes oc- vêre: obsessaque Urbs foret, super bellum an- premente, (transierant enim Etrusci Tiberim) ni tius consul ex Volscis esset revocatus: adeoque m ipsis institit mœnibus, ut primo pugnatum i sit æquo marte, iterum ad portam Collinam. uamquam parvo momento superior Romana res meliorem tamen militem, recepto pristino animo, ura prœlia id certamen fecit. A. Virginius et rvilius consules fiunt. Post acceptam proxi- pugnæ cladem Veientes abstinuêre acie: popu- es erant, et velut ab arce Janiculi passim in Ro- m agrum impetus dabant: non usquam pecora non agrestes erant. Capti deinde eâdem arte quâ ceperant Fabios. Secuti deditâ operâ passim ecebras propulsa pecora, præcipitavêre in insi- quo plures erant, major cædes fuit. Ex hac atrox ira majoris cladis causa atque initium trajecto enim nocte Tiberi, castra Servilii con- adorti sunt oppugnare: inde fusi magnâ cæde iculum se ægre recepêre. Confestim consul et ransit Tiberim, castra sub Janiculo communit. o die, luce ortâ, nonnihil et hesternâ felicitate e ferox, magis tamen, quod inopiâ frumenti, vis in præcipitia, dum celeriora essent, agebat lia, temere adverso Janiculo ad castra hostium m erexit; fœdiusque inde pulsus, quam pridie pe- at, interventu collegæ ipse exercitusque ejus est atus. Inter duas acies Etrusci, cum invicem his e illis terga darent, occidione occisi. Ita oppres- n temeritate felici Veiens bellum.

LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit, et vecto ex Campaniâ frumento, et, postquam timor cuique futuræ inopiæ abiit, eo, quod abditum fue- , prolato. Ex copiâ deinde otioque lascivire rursus

animi; et pristina mala, postquam foris deerant, domi quærere. Tribuni plebem agitare suo veneno, agrariâ lege; in resistentes incitare Patres, nec in universos modo, sed in singulos. Q. Considius et T. Genucius, auctores agrariæ legis, T. Menenio diem dicunt. Invidiæ erat amissum Cremeræ præsidium, cum haud procul inde stativa consul habuisset. Eum oppresserunt. Cum et patres haud minus, quam pro Coriolano, adnisi essent, et patris Agrippæ favor haud dum exolevisset; in multâ temperârunt tribuni: cum capitis anquisissent, duo millia æris damnato multam dixerunt: ea in caput vertit. Negant tulisse ignominiam ægritudinemque: inde morbo absumtum esse. Alius deinde reus, Sp. Servilius, ut consulatu abiit, C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni, ab L. Cædicio et T. Statio tribunis die dictâ, non, ut Menenius, precibus suis aut Patrum, sed cum multâ fiduciâ innocentiæ gratiæque, tribunicios impetus tulit. Et huic prœlium cum Tuscis ad Janiculum erat crimini: sed fervidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo, sed plebem, oratione feroci refutando, exprobrandoque T. Menenii damnationem mortemque, (cujus patris munere restituta quondam plebs eos ipsos, quibus tum sæviret, magistratus, eas leges haberet) periculum audaciâ discussit. Juvit et Virginius collega, testis productus, participando laudes: magis tamen Menenianum (adeo mutaverant animum) profuit judicium.

LIII. Certamina domi finita. Veiens bellum exortum; quibus Sabini arma conjunxerant. P. Valerius consul, accitis Latinorum Hernicorumque auxiliis, cum exercitu Veios missus, castra Sabina, quæ pro mœnibus sociorum locata erant, confestim aggreditur; tantamque trepidationem injecit, ut, dum dispersi alii aliâ manipulatim excurrunt ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa primum intulerat, caperetur. Intra vallum deinde cædes magis, quam prœlium, esse. Tumultus e castris et in urbem penetrat; tamquam

Veiis captis, ita pavidi Veientes ad arma currunt. Pars Sabinis eunt subsidio; pars Romanos, toto impetu intentos in castra, adoriuntur. Paulisper aversi turbatique sunt: deinde et ipsi utroque versis signis resistunt; et eques, ab consule immissus, Tuscos fundit fugatque: eâdemque horâ duo exercitus, duæ potentissimæ et maximæ finitimæ gentes superatæ sunt. Dum hæc ad Veios geruntur, Volsci Æquique in Latino agro posuerant castra, populatique fines erant. Eos per se ipsi Latini, assumtis Hernicis, sine Romano aut duce aut auxilio, castris exuerunt. Ingenti prædâ, præter suas recuperatas res, potiti sunt: missus tamen ab Româ consul in Volscos C. Nautius. Mos, credo, non placebat, sine Romano duce exercituque socios propriis viribus consiliisque bella gerere. Nullum genus calamitatis contumeliæque non editum in Volscos est: nec tamen perpelli potuêre, ut acie dimicarent.

LIV. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio Veientes provincia evenit: non tamen bellatum: induciæ in annos quadraginta petentibus datæ, frumento stipendioque imperato. Paci externæ confestim continuatur discordia domi. Agrariæ legis tribuniciis stimulis plebs furebat: consulès, nihil Menenii damnatione, nihil periculo deterriti Servilii, summâ vi resistunt: abeuntes magistratu Cn. Genucius tribunus plebis arripuit. L. Æmilius et Opiter Virginius consulatum ineunt. Vopiscum Julium pro Virginio in quibusdam annalibus consulem invenio. Hoc anno (quoscumque consules habuit) rei ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati, non plebem magis, quam juniores Patrum: suadent, monent, "Honoribus et administratione reipublicæ abstineant; consulares vero fasces, prætextam, curulemque sellam, nihil aliud, quam pompam funeris, putent: claris insignibus velut infulis velatos ad mortem destinari. Quod si consulatûs tanta dulcedo sit, jam nunc ita in animum inducant, consulatum captum et oppressum

ab tribuniciâ potestate esse; consuli, velut apparitori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque tribuni agenda esse. Si se commoverit, si respexerit Patres, si aliud quam plebem esse in republicâ crediderit, exsilium C. Marcii, Menenii damnationem et mortem, sibi proponat ante oculos." His accensi vocibus, Patres consilia inde, non publica, sed in privato, seductaque a plurium conscientiâ, habere: ubi cum id modo constaret, jure an injuriâ eripiendos esse reos, atrocissima quæque maxime placebat sententia: nec auctor quamvis audaci facinori deerat. Igitur judicii die, cum plebs in foro erecta exspectatione staret, mirari primo, quod non descenderet tribunus: deinde, cum jam mora suspectior fieret, deterritum a primoribus credere, et desertam ac proditam causam publicam queri. Tandem, qui obversati vestibulo tribuni fuerant, nuntiant, domi mortuum esse inventum: quod ubi in totam concionem pertulit rumor; sicut acies funditur duce occiso, ita dilapsi passim alii alio. Præcipuus pavor tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratæ leges haberent, morte collegæ monitos. Nec Patres satis moderate ferre lætitiam: adeoque neminem noxiæ pœnitebat, ut etiam insontes fecisse videri vellent, palamque ferretur, malo domandam tribuniciam potestatem.

LV. Sub hac pessimi exempli victoriâ delectus edicitur: paventibusque tribunis, sine intercessione ullâ consules rem peragunt. Tum vero irasci plebes, tribunorum magis silentio, quam consulum imperio, et dicere, "Actum esse de libertate suâ; rursus ad antiqua reditum; cum Genucio unâ mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem: aliud agendum, ac cogitandum, quomodo resistatur Patribus. Id autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud nihil auxilii habeat, defendat. Quatuor et viginti lictores apparere consulibus, et eos ipsos plebis homines. Nihil contemtius, neque infirmius, si sint, qui contemnant. Sibi quemque ea magna atque hor-

tenda facere." His vocibus alii alios cum incitâssent, ad Voleronem Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxisset, negaret se militem fieri debere, lictor missus est a consulibus. Volero appellat tribunos. Cum auxilio nemo esset, consules spoliari hominem, et virgas expediri jubent. "Provoco," inquit, "ad populum," Volero, "quoniam tribuni civem Romanum in conspectu suo virgis cædi malunt, quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari." Quo ferocius clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor. Tum Volero, et prævalens ipse, et adjuvantibus advocatis, repulso lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat clamor, eo se in turbam confertissimam recipit, clamitans, "Provoco, et fidem plebis imploro. Adeste, cives! adeste, commilitones! nihil est, quod exspectetis tribunos, quibus ipsis vestro auxilio opus est." Concitati homines, veluti ad prœlium, se expediunt: apparebatque, omne discrimen adesse; nihil cuiquam sanctum, non publici fore, non privati juris. Huic tantæ tempestati cum se consules obtulissent, facile experti sunt, parum tutam majestatem sine viribus esse. Violatis lictoribus, fascibus fractis, e foro in curiam compelluntur; incerti, quâtenus Volero exerceret victoriam. Conticescente deinde tumultu, cum in senatum vocari jussissent, queruntur injurias suas, vim plebis, Voleronis audaciam. Multis ferociter dictis sententiis, vicêre seniores, quibus, irâ Patrum adversus temeritatem plebis certari, non placuit.

LVI. Voleronem amplexa favore plebs proximis comitiis tribunum plebei creat in eum annum, qui L. Pinarium, P. Furium consules habuit: contraque omnium opinionem, qui eum vexandis prioris anni consulibus permissurum tribunatum credebant, post publicam causam privato dolore habito, ne verbo quidem violatis consulibus, rogationem tulit ad populum, ut plebeii magistratus tributis comitiis fierent. Haud parva res sub titulo primâ specie minime atroci

ferebatur; sed quæ patriciis omnem potestatem per clientium suffragia creandi, quos vellent, tribunos auferret. Huic actioni, gratissimæ plebi, cum summâ vi resisterent Patres; nec (quæ una vis ad resistendum erat) ut intercederet, aliquis ex collegio auctoritate aut consulum aut principum adduci posset; res tamen, suo ipsa molimine gravis, certaminibus in annum extrahitur. Plebs Voleronem tribunum reficit. Patres, ad ultimum dimicationis rati rem venturam, Ap. Claudium, Appii filium, jam inde a paternis certaminibus invisum infestumque plebi, consulem faciunt. Collega ei T. Quintius datur. Principio statim anni nihil prius, quam de lege, agebatur: sed ut inventor legis Volero, sic Lætorius, collega ejus, auctor cum recentior, tum acrior erat. Ferocem faciebat belli gloria ingens; quod ætatis ejus haud quisquam manu promtior erat. Is, cum Volero nihil, præterquam de lege, loqueretur, insectatione abstinens consulum, ipse in accusationem Appii, familiæque superbissimæ ac crudelissimæ in plebem Romanam, exorsus, cum a Patribus non consulem, sed carnificem ad vexandam et lacerandam plebem, creatum esse contenderet; rudis in militari homine lingua non subpetebat libertati animoque. Itaque, deficiente oratione, "Quandoquidem non facile loquor," inquit, "Quirites, quam, quod locutus sum, præsto, crastino die adeste. Ego hic aut in conspectu vestro moriar, aut perferam legem." Occupant tribuni templum postero die: consules nobilitasque ad impediendam legem in concione consistunt. Submoveri Lætorius jubet, præterquam qui suffragium ineant. Adolescentes nobiles stabant, nihil cedentes viatori. Tum ex his prehendi quosdam Lætorius jubet. Consul Appius negare, jus esse tribuno in quemquam, nisi in plebeium: non enim populi, sed plebis, eum magistratum esse: nec illum ipsum submovere pro imperio posse more majorum; quia ita dicatur: "Si vobis videtur, discedite, Quirites." Facile et con-

tantum de jure disserendo perturbare Lætorium poterat. Ardens igitur irâ tribunus viatorem mittit ad consulem: consul lictorem ad tribunum, privatum esse clamitans, sine imperio, sine magistratu; violatusque esset tribunus, ni et concio omnis atrox coorta pro tribuno in consulem esset; et concursus hominum in forum ex totâ urbe concitatæ multitudinis fieret. Sustinebat tamen Appius pertinaciâ tantam tempestatem: certatumque haud incruento prœlio foret, ni Quintius, consul alter, consularibus negotio dato, ut collegam vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem sævientem precibus lenisset, nunc orâsset tribunos, ut concilium dimitterent: darent iræ spatium: non vim suam illis tempus ademturum; sed consilium viribus additurum: et Patres in populi, et consulem in Patrum fore potestate.

LVII. Ægre cedata ab Quintio plebs, multo ægrius consul alter a Patribus. Dimisso tandem concilio plebis, senatum consules habent: ubi cum timor atque ira invicem sententias variâssent; quo magis, spatio interposito, ab impetu ad consultandum advocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi; adeo ut Quintio gratias agerent, quod ejus operâ mitigata discordia esset. Ab Appio petitur, "Ut tantam consularem majestatem esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset. Dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahunt, nihil relictum esse virium in medio: distractam laceratamque rempublicam magis, quorum in manu sit, quam ut incolumis sit, queri." Appius contra, "testari Deos atque homines, rempublicam prodi per metum, ac deseri: non consulem senatui, sed senatum consuli deesse; graviores accipi leges, quam in Sacro monte acceptæ sint." Victus tamen Patrum consensu quievit: lex silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni sunt: numero etiam addito, tres, perinde ac duo antea fuerint, Piso auctor est. Nominat quoque

tribunos, C. Sicinium, L. Numitorium, M. Duilium, Sp. Icilium, L. Maccilium. Volscum Æquicumque, inter seditionem Romanam, est bellum coortum. Vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis fieret, ad se receptum haberet. Compositis deinde rebus, castra retro movêre. Ap. Claudius in Volscos missus. Quintio Æqui provincia evenit. Eadem in militiâ sævitia Appii, quæ domi, esse liberior, quod sine tribuniciis vinculis erat. Odisse plebem plus quam paterno odio: se victum ab eâ: se unico consule objecto adversus tribuniciam potestatem, perlatam legem esse; quam minore conatu, nequâquam tantâ Patrum spe, priores impedierint consules. Hæc ira indignatioque ferocem animum ad vexandum sævo imperio exercitum stimulabat: nec ullâ vi domari poterat: tantum certamen animis imbiberant. Segniter, otiose, negligenter, contumaciter omnia agere: nec pudor, nec metus coërcebat. Si citius agi vellet agmen, tardius sedulo incedere: si adhortator operis adesset, omnes suâ sponte motam remittere industriam: præsenti vultus demittere, tacite prætéreuntem exsecrari: ut invictus ille odio plebeio animus interdum moveretur. Omni nequidquam acerbitate promtâ, nihil jam cum militibus agere: a centurionibus corruptum exercitum dicere: "tribunos plebei" cavillans interdum et "Volerones" vocare.

LIX. Nihil eorum Volsci nesciebant; instabantque eo magis, sperantes, idem certamen animorum adversus Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus Fabium consulem habuisset. Cæterum multo Appio, quam Fabio, violentior fuit: non enim vincere tantum noluit, ut Fabianus exercitus, sed vinci voluit. Productus in aciem turpi fugâ petit castra; nec ante restitit, quam signa inferentem Volscum munimentis vidit, fœdamque extremi agminis cædem. Tum expressa vis ad pugnandum, ut victor jam a vallo submoveretur hostis; satis tamen appareret, capi tantum castra militem Romanum noluisse.

Alii gaudere suâ clade atque ignominiâ. Quibus nihil infractus ferox Appii animus, cum insuper sævire vellet, concionemque advocaret, concurrunt ad eum legati tribunique, monentes, ne utique experiri vellet imperium, cujus vis omnis in consensu obedientium esset. Negare vulgo milites, se ad concionem ituros; passimque exaudiri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro moveantur. Hostem victorem paulo ante prope in portis ac vallo fuisse; ingentisque mali non suspicionem modo, sed apertam speciem, obversari ante oculos. Victus tandem, (quandoquidem nihil præter tempus noxæ lucrarentur) remissâ concione, iter in insequentem diem pronuntiari cum jussisset, primâ luce classico signum profectionis dedit. Cum maxime agmen e castris explicaretur, Volsci, ut eodem signo excitati, novissimos adoriuntur. A quibus perlatus ad primos tumultus, eo pavore signaque et ordines turbavit, ut neque imperia exaudiri, neque instrui acies possent. Nemo ullius, nisi fugæ, memor. Ita effuso agmine per stragem corporum armorumque evasêre, ut prius hostis desisteret sequi, quam Romanus fugere. Tandem, collectis ex dissipato cursu militibus, consul, cum revocando nequidquam suos persecutus esset, in pacato agro castra posuit; advocatâque concione, invectus haud falso in proditorem exercitum militaris disciplinæ, desertorem signorum; ubi signa, ubi arma essent, singulos rogitans, inermes milites, signo amisso signiferos, ad hoc centuriones duplicariosque, qui reliquerant ordines, virgis cæsos securi percussit: cætera multitudo sorte decimus quisque ad supplicium lecti.

LX. Contra ea, in Æquis inter consulem ac militem comitate ac beneficiis certatum est: et naturâ Quintius erat lenior; et sævitia infelix collegæ, quo is magis gauderet ingenio suo, effecerat. Huic tantæ concordiæ ducis exercitûsque non ausi offerre se, Æqui vagari populabundum hostem per agros passi. Nec ullo ante bello latius inde actæ prædæ. Omnis

militi data est: addebantur et laudes, quibus, haud minus quam præmio, gaudent militum animi. Tum duci, tum propter ducem Patribus quoque, placatior exercitus rediit; sibi parentem, alteri exercitui dominum, datum ab senatu memorans. Variâ fortunâ belli, atroci discordiâ domi forisque annum exactum, insignem maxime comitia tributa efficiunt; res major victoriâ suscepti certaminis, quam usu: plus enim dignitatis comitiis ipsis detractum est, Patribus ex concilio submovendis, quam virium aut plebi additum est, aut demtum Patribus.

LXI. Turbulentior inde annus excepit, L. Valerio, Ti. Æmilio consulibus, cum propter certamina ordinum de lege agrariâ, tum propter judicium Ap. Claudii; cui, acerrimo adversario legis, causamque possessorum publici agri, tamquam tertio consuli, sustinenti, M. Duilius et C. Sicinius diem dixêre. Nunquam ante tam invisus plebi reus ad judicium vocatus populi est, plenus suarum, plenus paternarum irarum. Patres quoque non temere pro ullo æque adnisi sunt: "propugnatorem senatûs, majestatisque vindicem suæ, ad omnes tribunicios plebeiosque oppositum tumultus, modum duntaxat in certamine egressum, iratæ objici plebi!" Unus e Patribus, ipse Ap. Claudius, et tribunos et plebem, et suum judicium pro nihilo habebat. Illum non minæ plebis, non senatûs preces perpellere unquam potuêre, non modo ut vestem mutaret, aux supplex prensaret homines; sed ne ut ex consuetâ quidem asperitate orationis (cum ad populum agenda causa esset) aliquid leniret atque submitteret. Idem habitus oris, eadem contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat; adeo ut magna pars plebis Appium non minus reum timeret, quam consulem timuerat. Semel causam dixit, quo semper agere omnia solitus erat, accusatorio spiritu: adeoque constantiâ suâ et tribunos obstupefecit et plebem, ut diem ipsi suâ voluntate prodicerent; trahi deinde rem sinerent. Haud ita multum interim tem-

poris fuit: ante tamen, quam prodicta dies veniret, morbo moritur: cujus cum laudationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs fraudari sollenni honore supremum diem tanti viri noluit; et laudationem tam æquis auribus mortui audivit, quam vivi accusationem audierat; et exsequias frequens celebravit.

LXII. Eodem anno Valerius consul, cum exercitu in Æquos profectus, cum hostem ad prœlium elicere non posset, castra oppugnare est adortus. Prohibuit fœda tempestas, cum grandine ac tonitribus cœlo dejecta. Admirationem deinde auxit, signo receptui dato, adeo tranquilla serenitas reddita, ut, velut numine aliquo defensa, castra oppugnare iterum, religio fuerit: omnis ira belli ad populationem agri vertit. Alter consul Æmilius in Sabinis bellum gessit; et ibi, quia hostis mœnibus se tenebat, vastati agri sunt. Incendiis deinde, non villarum modo, sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini exciti, cum prædatoribus occurrissent, ancipiti prœlio digressi, postero die retulêre castra in tutiora loca. Id satis consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro inde decedens bello.

LXIII. Inter hæc bella, manente discordiâ domi, T. Numicius Priscus, A. Virginius, consules facti. Non ultra videbatur latura plebes dilationem agrariæ legis; ultimaque vis parabatur, cum, Volscos adesse, fumo ex incendiis villarum fugâque agrestium, cognitum est. Ea res maturam jam seditionem ac prope erumpentem repressit. Consules, coacti extemplo ab senatu ad bellum, eductâ ex urbe juventute, tranquilliorem cæteram plebem fecerunt. Et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis vano timore Romanis, citato agmine abeunt. Numicius Antium adversus Volscos, Virginius contra Æquos profectus: ibi ex insidiis prope magnâ acceptâ clade, virtus militum rem, prolapsam negligentiâ consulis, restituit. Melius in Volscis imperatum est. Fusi primo prœlio hostes, fugâque in urbem Antium (ut tum res erant,

opulentissimam) acti: quam consul oppugnare non ausus, Cenonem, aliud oppidum, nequâquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit. Dum Æqui Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini usque ad portas Urbis populantes incessêre: deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque per iram consule ingresso in fines, plus cladium, quam intulerant, acceperunt.

LXIV. Extremo anno pacis aliquid fuit; sed, ut semper alias, sollicitæ certamine Patrum et plebis. Irata plebs interesse consularibus comitiis noluit. Per Patres clientesque Patrum consules creati T. Quintius, Q. Servilius. Similem annum priori consules habent, seditiosa initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustuminos campos citato agmine transgressi, cum cædes et incendia circum Anienem flumen fecissent, a portâ prope Collinâ mœnibusque pulsi, ingentes tamen prædas hominum pecorumque egêre: quos Servilius consul infesto exercitu insecutus, ipsum quidem agmen adipisci æquis locis non potuit; populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello intactum relinqueret, multiplicique captâ prædâ rediret. Et in Volscis res publica egregie gesta, cum ducis, tum militum operâ. Primum æquo campo signis collatis pugnatum, ingenti cæde utrimque, plurimo sanguine: et Romani, quia paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent; ni salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clamitans, concitâsset aciem. Impetu facto, dum se putant vincere, vicêre. Consul, metuens ne nimis instando renovaret certamen, signum receptui dedit. Intercessêre pauci dies, velut tacitis induciis utrimque quiete sumtâ; per quos ingens vis hominum ex omnibus Volscis Æquisque populis in castra venit, haud dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. Itaque tertiâ fere vigiliâ ad castra oppugnanda veniunt. Quintius, sedato tumultu, quem terror subitus exciverat, cum manere in tentoriis quietum militem jus-

sisset, Hernicorum cohortem in stationem educit; cornicines tubicinesque, in equos impositos, canere ante vallum jubet, sollicitumque hostem ad lucem tenere. Reliquum noctis adeo tranquilla omnia in castris fuêre, ut somni quoque Romanis copia esset. Volscos species armatorum peditum, quos et plures esse, et Romanos putabant, fremitus hinnitusque equorum, qui, et insueto sedente equite, et insuper aures agitante sonitu, sæviebant, intentos, velut ad impetum hostium, tenuit.

LXV. Ubi illuxit, Romanus, integer satiatusque somno productus in aciem, fessum stando et vigiliis Volscum primo impetu perculit: quamquam cessêre magis, quam pulsi hostes sunt; quia ab tergo erant clivi, in quos post principia integris ordinibus tutus receptus fuit. Consul, ubi ad iniquum locum ventum est, sistit aciem: miles ægre teneri, clamare et poscere, ut perculsis instare liceat. Ferocius agunt equites: circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros. Dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum fidens, conclamant, se ituros: clamoremque res est secuta. Fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus telis, saxa objacentia pedibus ingerit in subeuntes, turbatosque ictibus crebris urget ex superiore loco: sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus jam gradum consul, increpando simul temeritatem, simul ignaviam, pudore metum excussisset. Restitêre primo obstinatis animis: deinde, ut in obtinentes locum vires ferebant, audent ultro gradum inferre; et, clamore renovato, commovent aciem: tum rursus, impetu capto, enituntur, atque exsuperant iniquitatem loci. Jam prope erat ut in summum clivi jugum evaderent, cum terga hostes dedêre; effusoque cursu pæne agmine uno fugientes sequentesque castris incidêre. In eo pavore castra capiuntur. Qui Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium

et Romanus exercitus ductus: paucos circumsessum dies deditur, nullâ oppugnantium novâ vi; sed quod jam inde ab infelici pugnâ castrisque amissis ceciderant animi.

EPITOME LIBRI TERTII.

Seditiones de agrariis legibus factæ. Capitolium, ab exsulibus et servis occupatum, cæsis iis receptum est. Census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita centum quatuor millia ducenta quatuordecim, præter orbos orbasque: sequenti, centum septemdecim millia ducenta novemdecim. Cum adversus Æquos res male gesta esset, L. Quintius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus rustico operi esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. Is victos hostes sub jugum misit. Tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, trigesimo sexto anno a primis tribunis plebis. Petitis per legatos, et allatis Atticis legibus, ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus, sine ullis aliis magistratibus, creati, altero et trecentesimo anno, quam Roma condita erat: et, ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros translatum imperium. Hi, decem tabulis legum positis, cum modeste se in eo honore gessissent, et ob id in alterum quoque annum eumdem esse magistratum placuisset, duabus tabulis ad decem adjectis, cum complura impotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere, et in tertium annum retinuerunt; donec inviso eorum imperio finem attulit libido Ap. Claudii; qui, cum in amorem virginis incidisset, submisso, qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri ejus Virginio imposuit, rapto ex tabernâ proximâ cultro, ut filiam interimeret; cum aliter eam tueri non posset, ne in potestatem stuprum illaturi veniret. Hoc tam magnæ luxuriæ exemplo plebs incitata montem Aventinum occupavit, coëgitque decemviros abdicare se magistratu: ex quibus Appius et unus collegarum, qui præcipue pœnam meruerant, in carcerem conjecti; cæteri in exsilium

acti. Res præterea contra Sabinos, et Volscos, et Æquos prospere gestas continet, et parum honestum populi Romani judicium; qui, judex inter Ardeates et Aricinos sumtus, agrum, de quo ambigebatur, sibi adjudicavit.

T. LIVII PATAVINI

LIBER TERTIUS.

I. Antio capto, Ti. Æmilius et Q. Fabius consules fiunt. Hic erat Fabius Quintus, qui unus exstinctæ ad Cremeram genti superfuerat. Jam priore consulatu Æmilius dandi agri plebi fuerat auctor. Itaque secundo quoque consulatu ejus et agrarii se in spem legis erexerant, et tribuni rem, contra consulès sæpe tentatam, adjutore utique consule, obtineri posse rati, suscipiunt; et consul manebat in sententiâ suâ. Possessores et magna pars Patrum, tribuniciis se jactare actionibus principem civitatis, et largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tribunis in consulem averterant. Atrox certamen aderat, ni Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset: "T. Quintii ductu et auspicio agri capti priore anno aliquantum a Volscis esse: Antium, propinquam, opportunam, et maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita, sine querelis possessorum, plebem in agros ituram, civitatem in concordiâ fore." Hæc sententia accepta est. Triumviros agro dando creat T. Quintium, A. Virginium, P. Furium. Jussi nomina dare, qui agrum accipere vellent. Fecit statim (ut fit) fastidium copia; adeoque pauci nomina dedêre, ut ad explendum numerum coloni Volsci adderentur: cætera multitudo poscere Romæ agrum malle, quam alibi accipere. Æqui a Q. Fabio (is eo cum exercitu venerat) pacem petiêre; irritamque eam ipsi subitâ incursione in agrum Latinum fecêre.

II. Q. Servilius, insequenti anno (is enim cum Sp. Postumio consul fuit) in Æquos missus, in Latino agro stativa habuit: intra castra quies necessaria morbo implicitum exercitum tenuit. Extractum in tertium annum bellum est, Q. Fabio et T. Quintio consulibus. Fabio extra ordinem, quia is victor pacem Æquis dederat, ea provincia data: qui, haud dubiâ spe profectus, famam nominis sui pacaturam Æquos, legatos in concilium gentis missos nuntiare jussit, "Q. Fabium consulem dicere, se ex Æquis pacem Romam tulisse, ab Româ Æquis bellum afferre, eâdem dextrâ armatâ, quam pacatam illis antea dederat. Quorum id perfidiâ et perjurio fiat, Deos nunc testes esse, mox fore ultores. Se tamen, utcumque sit, etiam nunc, pœnitere suâ sponte Æquos, quam pati hostilia, malle. Si pœniteat, tutum receptum ad expertam clementiam fore: sin perjurio gaudeant, Diis magis iratis, quam hostibus, gesturos bellum." Hæc dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati prope violati sint, exercitusque in Algidum adversus Romanos missus. Quæ ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei, magis quam periculum, consulem alterum ab Urbe excivit. Ita duo consulares exercitus ad hostem accessêre acie instructâ, ut confestim dimicarent. Sed cum forte haud multum diei superesset, unus ab statione hostium exclamat: "Ostentare hoc est, Romani, non gerere bellum. In noctem imminentem aciem instruitis. Longiore luce ad id certamen, quod instat, nobis opus est. Crastino die, oriente sole, redite in aciem: erit copia pugnandi; ne timete." His vocibus irritatus miles in diem posterum in castra reducitur, longam venire noctem ratus, quæ moram certamini faceret. Tum quidem corpora cibo somnoque curant: ubi illuxit postero die, prior aliquanto constitit Romana acies; tandem et Æqui processêre. Prœlium fuit utrimque vehemens; quod et Romanus irâ odioque pugnabat, et Æquos conscientiâ contracti culpâ periculi, et de-

speratio futuræ sibi postea fidei, ultima audere et experiri cogebat. Non tamen sustinuêre aciem Romanam Æqui: pulsique cum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatioribus ad pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem, quâ pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit. Æquos populationibus incursionibusque meliores esse; et multas passim manus, quam magnam molem unius exercitûs, rectius bella gerere.

III. Relicto itaque castris præsidio, egressi tanto cum tumultu invasêre fines Romanos, ut ad Urbem quoque terrorem pertulerint. Necopinata etiam res plus trepidationis fecit, quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus hostis memor populationis esset, timeri poterat; agrestesque, pavidi incidentes portis, non populationem, nec prædonum parvas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et legiones adesse hostium, et infesto agmine ruere ad Urbem, clamabant. Ab his proximi audita incerta, eoque vaniora, ferre ad alios: cursus clamorque vocantium ad arma haud multum a pavore captæ urbis abesse. Forte ab Algido Quintius consul redierat Romam (id remedium timori fuit); tumultuque sedato, victos timeri increpans hostes, præsidia portis imposuit. Vocato dein senatu, cum, ex auctoritate Patrum justitio indicto, profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio præfecto urbis relicto, hostem in agris non invenit. Ab altero consule res gesta egregie est; qui, quâ venturum hostem sciebat, gravem prædâ, eoque impeditiore agmine incedentem aggressus, funestam ei populationem fecit. Pauci hostium evasêre ex insidiis: præda omnis recepta est. Sic finem justitio, quod quatriduum fuit, reditus Quintii consulis in Urbem fecit. Census deinde actus, et conditum ab Quintio lustrum. Censa civium capita centum quatuor millia et ducenta quatuordecim dicuntur, præter orbos orbasque. In Æquis nihil deinde memorabile actum: in oppida sua se

recepêre, uri sua popularique passi. Consul, cum aliquoties per omnem hostium agrum infesto agmine populabundus îsset, cum ingenti laude prædâque Romam rediit.

IV. Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. (Furios Fusios scripsêre quidam: id admoneo, ne quis immutationem virorum ipsorum esse, quæ nominum est, putet.) Haud dubium erat, quin cum Æquis alter consulum bellum gereret. Itaque Æqui ab Ecetranis Volscis præsidium petiêre: quo cupide oblato, (adeo civitates hæ perpetuo in Romanos odio certavêre) bellum summâ vi parabatur. Sentiunt Hernici, et prædicunt Romanis, Ecetranum ad Æquos descîsse. Suspecta et colonia Antium fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum captum esset, confugisset ad Æquos: isque miles per bellum Æquicum vel acerrimus fuit. Compulsis deinde in oppida Æquis, ea multitudo dilapsa cum Antium redîsset, suâ sponte jam infidos colonos Romanis abalienavit. Necdum maturâ re, cum defectionem parari delatum ad senatum esset, datum negotium est consulibus, ut, principibus coloniæ Romam excitis, quærerent, quidnam rei esset: qui cum haud gravati venissent, introducti a consulibus ad senatum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti, quam venerant, dimitterentur. Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius, consulum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Æquos, Hernicorum in agro populabundum hostem invenit; ignarusque multitudinis, quia nusquam universa conspecta fuerat, imparem copiis exercitum temere pugnæ commisit. Primo concursu pulsus se in castra recepit: neque is finis periculi fuit: namque et proximâ nocte et postero die tantâ vi castra sunt circumsessa atque oppugnata, ut ne nuntius quidem inde mitti Romam posset. Hernici, et male pugnatum, et consulem exercitumque obsideri, nuntiaverunt: tantumque terrorem incussêre Patribus, ut (quæ forma senatûs-consulti

ultimæ semper necessitatis habita est) Postumio alteri consulum negotium daretur, "Videre, ne quid respublica detrimenti caperet." Ipsum consulem Romæ manere, ad conscribendos omnes qui arma ferre possent, optimum visum est; pro consule T. Quintium subsidio castris cum sociali exercitu mitti. Ad eum explendum, Latini, Hernicique, et colonia Antium, dare Quintio subitarios milites (ita tum repentina auxilia appellabant) jussi.

V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc atque illinc facti, quia, superante multitudine, hostes carpere multifariam vires Romanas, ut non suffecturas ad omnia, aggressi sunt. Simul castra oppugnabantur, simul pars exercitûs ad populandum agrum Romanum missa, Urbemque ipsam, si qua fortuna daret, tentandam. L. Valerius ad præsidium Urbis relictus; consul Postumius ad arcendas populationes finium missus. Nihil remissum ab ullâ parte curæ aut laboris: vigiliæ in Urbe, stationes ante portas, præsidiaque in muris disposita, et (quod necesse erat in tanto tumultu) justitium per aliquot dies servatum. Interim in castris Furius consul, cum primo quietus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumanâ portâ erupit, et, cum persequi posset, metu substitit, ne qua, ex parte alterâ, in castra vis fieret. Furium legatum (frater idem consulis erat) longius extulit cursus: nec suos ille redeuntes, persequendi studio, neque hostium ab tergo incursum vidit: ita exclusus, multis sæpe frustra conatibus captis, ut viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit. Et consul, nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam, dum se temere magis, quam satis caute, in mediam dimicationem infert, vulnere accepto, ægre ab circumstantibus ereptus, et suorum animos turbavit, et ferociores hostes fecit: qui, cæde legati et consulis vulnere accensi, nullâ deinde vi sustineri potuêre, cum compulsi in castra Romani rursus obsiderentur, nec spe nec viribus pares: venissetque in

periculum summa rerum, ni T. Quintius peregrinis copiis cum Latino Hernicoque exercitu subvenisset. Is, intentos in castra Romana Æquos, legatique caput ferociter ostentantes, ab tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex castris eruptione factâ, magnam vim hostium circumvenit. Minor cædes, fuga effusior Æquorum in agro fuit Romano: in quos palatos, prædam agentes, Postumius aliquot locis, quibus opportuna imposuerat præsidia, impetum dedit. Ii vagi, dissipato agmine fugientes, in Quintium victorem, cum saucio consule revertentem, incidêre. Tum consularis exercitus egregiâ pugnâ consulis vulnus, legati et cohortium ultus est cædem. Magnæ clades ultro citroque illis diebus et illatæ et acceptæ. Difficile ad fidem est in tam antiquâ re, quot pugnaverint ceciderintve, exacto affirmare numero: audet tamen Antias Valerius concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro quinque millia ac trecentos; ex prædatoribus Æquorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule duo millia et quadringentos cæsos; cæteram multitudinem, prædam agentem, quæ inciderit in Quintium, nequâquam pari defunctam esse cæde: interfecta inde quatuor millia, et exsequendo subtiliter numerum, ducentos, ait, et triginta. Ut Romam reditum, et justitium remissum est, cœlum visum est ardere plurimo igni; portentaque alia aut obversata oculis, aut vanas exterritis ostentavêre species. His avertendis terroribus in triduum feriæ indictæ, per quas omnia delubra pacem Deûm exposcentium virorum mulierumque turbâ implebantur. Cohortes inde Latinæ Hernicæque ab senatu, gratiis ob impigram militiam actis, remissæ domos. Antiates, mille milites, quia serum auxilium post prœlium venerant, prope cum ignominiâ dimissi.

VI. Comitia inde habita: creati consules L. Æbutius, P. Servilius Calendis Sextilibus, ut tunc principium anni agebatur, consulatum ineunt. Grave tem-

pus et forte annus pestilens erat Urbi agrisque, nec hominibus magis, quam pecori; et auxêre vim morbi, terrore populationis pecoribus agrestibusque in Urbem acceptis. Ea colluvio mixtorum omnis generis animantium et odore insolito urbanos, et agrestem, confertum in arcta tecta, æstu ac vigiliis angebat; ministeriaque invicem ac contagio ipsa vulgabant morbos. Vix instantes sustinentibus clades repente legati Hernici nuntiant, in agro suo Æquos Volscosque conjunctis copiis castra posuisse: inde exercitu ingenti fines suos depopulari. Præterquam quod infrequens senatus indicio erat sociis, afflictam civitatem pestilentiâ esse, mœstum etiam responsum tulêre: "Ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur. Urbem Romanam subitâ Deûm irâ morbo populari. Si qua ejus mali quies veniat, ut anno ante, ut semper alias, sociis opem laturos." Discessêre socii, pro tristi nuntio tristiorem domum referentes; quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod vix Romanis fulti viribus sustinuissent. Non diutius se in Hernico hostis continuit: pergit inde infestus in agros Romanos, etiam sine belli injuriâ vastatos. Ubi cum obvius nemo, ne inermis quidem, fieret, perque omnia, non præsidiis modo deserta, sed etiam cultu agresti, transirent; pervenêre ad tertium lapidem Gabinâ viâ. Mortuus Æbutius erat, Romanus consul: collega ejus Servilius exiguâ in spe trahebat animam: affecti plerique principum, Patrum major pars, militaris fere ætas omnis; ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res poscebat, sed vix ad quietas stationes viribus sufficerent. Munus vigiliarum senatores, qui per ætatem ac valetudinem poterant, per se ipsi obibant: circuitio ac cura ædilium plebei erat: ad eos summa rerum ac majestas consularis imperii venerat.

VII. Deserta omnia, sine capite, sine viribus, Dii præsides ac fortuna Urbis tutata est, quæ Volscis Æquisque, prædonum potius mentem, quam hostium,

dedit: adeo enim nulla spes, non potiundi modo, sed ne adeundi quidem Romana mœnia, animos eorum cepit, tectaque procul visa atque imminentes tumuli avertêre mentes eorum; ut, totis passim castris fremitu orto, "quid in vasto ac deserto agro inter tabem pecorum hominumque desides sine prædâ tempus tererent, cum integra loca, Tusculanum agrum, opimum copiis, petere possent?" signa repente convellerent, transversisque itineribus per Lavicanos agros in Tusculanos colles transirent. Eo vis omnis tempestasque belli conversa est. Interim Hernici Latinique, pudore etiam, non misericordiâ solum, moti, si nec obstitissent communibus hostibus, infesto agmine Romanam urbem petentibus, nec opem ullam obsessis sociis ferrent, conjuncto exercitu Romam pergunt. Ubi cum hostes non invenissent, secuti famam ac vestigia, obvii fiunt descendentibus ab Tusculano in Albanam vallem. Ibi haudquâquam æquo prœlio pugnatum est; fidesque sua sociis parum felix in præsentia fuit. Haud minor Romæ fit morbo strages, quam quanta ferro sociorum facta erat. Consul, qui unus supererat, moritur: mortui et alii clari viri, M. Valerius, T. Virginius Rutilus, augures; Ser. Sulpicius, curio maximus: et per ignota capita late evagata est vis morbi: inopsque senatus auxilii humani, ad Deos populum ac vota vertit. Jussi cum conjugibus ac liberis supplicatum ire, pacemque exposcere Deûm. Ad id, quod sua quemque mala cogebant, auctoritate publicâ evocati, omnia delubra implent: stratæ passim matres, crinibus templa verrentes, veniam irarum cœlestium, finemque pesti exposcunt.

VIII. Inde paulatim, seu pace Deûm impetratâ, seu graviore tempore anni jam circumacto, defuncta morbis corpora salubriora esse incipere: versisque animis jam ad publicam curam, cum aliquot interregna exîssent, P. Valerius Publicola tertio die, quam interregnum inierat, consules creat L. Lucretium Tri-

cipitinum et T. Veturium Geminum (sive ille Vetusius fuit.) Ante diem tertium Idus Sextiles consulatum ineunt, jam satis validâ civitate, ut non solum arcere bellum, sed ultro etiam inferre posset. Igitur nuntiantibus Hernicis, in fines suos transcendisse hostes, impigre promissum auxilium. Duò consulares exercitus scripti. Veturius missus in Volscos ad bellum ultro inferendum. Tricipitinus, populationibus arcendis sociorum agro oppositus, non ultra, quam in Hernicos, procedit. Veturius primo prœlio hostes fundit fugatque. Lucretium, dum in Hernicis sedet, prædonum agmen fefellit, supra montes Prænestinos ductum, inde demissum in campos. Vastavêre agros Prænestinum Gabinumque: ex Gabino in Tusculanos flexêre colles. Urbi quoque Romæ ingens præbitus terror, magis [in] re subitâ, quam quod ad arcendam vim parum virium esset. Q. Fabius præerat Urbi: is, armatâ juventute, dispositisque præsidiis, tuta omnia ac tranquilla fecit. Itaque hostes, prædâ ex proximis locis raptâ, appropinquare Urbi non ausi, cum circumacto agmine redirent, quanto longius ab urbe hostium abscederent, eo solutiore curâ in Lucretium incidunt consulem, jam ante exploratis itineribus suis instructum, et ad certamen intentum. Igitur, præparatis animis, repentino pavore perculsos adorti, aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fugantque; et compulsos in cavas valles, cum exitus haud in facili essent, circumveniunt. Ibi Volscum nomen prope deletum est: tredecim millia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fugâ, mille ducentos quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata, in quibusdam annalibus invenio: ubi etsi adjectum aliquid numero sit, magna certe cædes fuit. Victor consul, ingenti prædâ potitus, eadem in stativa rediit. Tum consules castra conjungunt: et Volsci Æquique afflictas vires suas in unum contulêre. Tertia illa pugna eo

anno fuit: eadem fortuna victoriam dedit: fusis hostibus, etiam castra capta.

IX. Sic res Romana in antiquum statum rediit: secundæque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Terentillus Arsa tribunus plebis eo anno fuit: is, consulibus absentibus, ratus locum tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies Patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium, tamquam nimium, nec tolerabile liberæ civitati, invehebatur: "nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsâ prope atrocius, quam regium, esse. Quippe duos pro uno domino acceptos, immoderatâ, infinitâ potestate; qui, soluti atque effrenati ipsi, omnes metus legum omniaque supplicia verterent in plebem. Quæ ne æterna illis licentia sit, legem se promulgaturum, ut quinque viri creèntur legibus de imperio consulari scribendis. Quod populus in se jus dederit, eo consulem usurum: non ipsos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros." Quâ promulgatâ lege, cum timerent Patres, ne, absentibus consulibus, jugum acciperent, senatus a præfecto urbis Q. Fabio vocatur: qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris sit: "insidiatum eum, et tempore capto adortum rempublicam. Si quem similem ejus priore anno, inter morbum bellumque, irati Dii tribunum dedissent, non potuisse sisti. Mortuis duobus consulibus, jacente ægrâ civitate in colluvione omnium rerum, ad tollendum e republicâ consulare imperium laturum leges fuisse; ducem Volscis Æquisque ad oppugnandam Urbem futurum. Quid tandem? illi non licere, si quid consules superbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem dicere? accusare his ipsis judicibus, quorum in aliquem sævitum sit? Non illud consulare imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intolerandamque facere: quam pacatam reconci-

liatamque Patribus de integro in antiqua redigi mala: neque illum se deprecari, quo minus pergat, ut cœperit. Vos," inquit Fabius, "cæteri tribuni, oramus, ut primum omnium cogitetis, potestatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem universorum, comparatam esse: tribunos plebis vos creatos, non hostes Patribus. Nobis miserum, invidiosum vobis est, desertam rempublicam invadi. Non jus vestrum, sed invidiam, minueritis. Agite cum collegâ, ut rem integram in adventum consulum differat. Ne Æqui quidem ac Volsci, morbo absumtis priore anno consulibus, crudeli superboque nobis bello institêre." Agunt cum Terentillo tribuni: dilatâque in speciem actione, re ipsâ sublatâ, consules extemplo arcessiti.

X. Lucretius cum ingenti prædâ, majore multo gloriâ rediit: et auget gloriam adveniens, expositâ omni in Campo Martio prædâ, ut suum quisque per triduum cognitum abduceret. Reliqua vendita, quibus domini non exstitêre. Debebatur omnium consensu consuli triumphus: sed dilata res est, tribuno de lege agente. Id antiquius consuli fuit. Jactata per aliquot dies cum in senatu res, tum ad populum est: cessit ad ultimum majestati consulis tribunus, et destitit. Tum imperatori exercituique honos suus redditus. Triumphavit de Volscis Æquisque: triumphantem secutæ suæ legiones. Alteri consuli datum, ut ovans sine militibus Urbem iniret. Anno deinde insequenti lex Terentilla, ab toto relata collegio, novos aggressa consules est. Erant consules P. Volumnius, Ser. Sulpicius. Eo anno cœlum ardere visum; terra ingenti concussa motu est: bovem locutam, cui rei priore anno fides non fuerat, creditum. Inter alia prodigia et carnem pluit: quem imbrem ingens numerus avium intervolitando rapuisse fertur: quod intercidit, sparsum ita jacuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. Libri per duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alienigenarum præ-

dicta, ne qui in loca summa urbis impetus, cædesque inde fierent. Inter cætera monitum, ut seditionibus abstineretur. Id factum ad impediendam legem, tribuni criminabantur; ingensque aderat certamen. Ecce (ut idem in singulos annos orbis volveretur) Hernici nuntiant, Volscos et Æquos, etsi accisæ res sint, reficere exercitus; Antii summam rei positam; Ecetræ Antiates colonos palam concilia facere: id caput, eas vires belli esse. Ut hæc dicta in senatu sunt, delectus edicitur: consules belli administrationem inter se dispertiri jussi, alteri ut Volsci, alteri ut Æqui provincia esset. Tribuni coram in foro personare, "Fabulam compositam Volsci belli; Hernicos ad partes paratos. Jam ne virtute quidem premi libertatem populi Romani, sed arte eludi: quia, occidione prope occisos Volscos et Æquos movere suâ sponte arma posse, jam fides abierit, novos hostes quæri: coloniam fidam, propinquam, infamem fieri: bellum innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romanâ; quam, oneratam armis, ex urbe præcipiti agmine acturi essent, exsilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. Sic (ne quid aliud actum putent) victam legem esse; nisi, dum in integro res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne possessione urbis pellantur, ne jugum accipiant. Si animus sit, non defore auxilium: consentire omnes tribunos: nullum terrorem externum, nullum periculum esse. Cavisse Deos priore anno, ut tuto libertas defendi posset." Hæc tribuni.

XI. At ex parte alterâ consules in conspectu eorum, positis sellis, delectum habebant: eo decurrunt tribuni, conciionemque secum trahunt. Citati pauci, velut rei experiendæ causâ; et statim vis coorta. Quemcumque lictor jussu consulis prehendisset, tribunus mitti jubebat: neque suum cuique jus modum faciebat, sed virium spe et manu obtinendum erat, quod intenderes. Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo delectu, sic Patres

in lege, quæ per omnes comitiales dies ferebatur, impediendâ gerebant. Initium erat rixæ, cum discedere populum jussissent tribuni, quod Patres se submoveri haud sinebant: nec fere seniores rei intererant; quippe quæ non consilio regenda, sed permissa temeritati audaciæque esset. Multum et consules se abstinebant, ne cui, in colluvione rerum, majestatem suam contumeliæ offerrent. Cæso erat Quintius, ferox juvenis, quâ nobilitate gentis, quâ corporis magnitudine et viribus: ad ea munera, data a Diis, et ipse addiderat multa belli decora, facundiamque in foro; ut nemo, non linguâ, non manu, promtior, in civitate haberetur. Hic cum in medio Patrum agmine constitisset, eminens inter alios, velut omnes dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus impetus tribunicios popularesque procellas sustinebat. Hoc duce, sæpe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebs est: qui obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat; ut satis appareret, si sic agi liceret, victam legem esse. Tum, prope jam perculsis aliis tribunis, A. Virginius, ex collegio unus, Cæsoni capitis diem dicit: atrox ingenium accenderat eo facto magis, quam conterruerat: eo acrius obstare legi, agitare plebem, tribunos velut justo persequi bello. Accusator pati reum ruere, invidiæque flammam ac materiam criminibus suis suggerere: legem interim, non tam ad spem perferendi, quam ad lacessendam Cæsonis temeritatem, ferre. Ibi multa, sæpe ab juventute inconsulte dicta factaque, in unius Cæsonis suspectum incidunt ingenium: tamen legi resistebatur. Et A. Virginius identidem plebi: "Ecquid sentitis jam, vos, Quirites, Cæsonem simul civem, et legem, quam cupitis, habere non posse? Quamquam quid ego legem loquor? libertati obstat; omnes Tarquinios superbiâ exsuperat. Exspectate, dum consul aut dictator fiat, quem privatum viribus et audaciâ regnantem videtis." Assentiebantur multi, pulsatos

se querentes, et tribunum ad rem peragendam ultro incitabant.

XII. Jam aderat judicio dies, apparebatque, vulgo homines in damnatione Cæsonis libertatem agi credere. Tum demum coactus, cum multâ indignitate prensabat singulos: sequebantur necessarii, principes civitatis. T. Quintius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum multa referret sua familiæque decora, affirmabat: "Neque in Quintiâ gente, neque in civitate Romanâ, tantam indolem tam maturæ virtutis unquam exstitisse. Suum primum militem fuisse, se sæpe videnti pugnâsse in hostem." Sp. Furius, "missum ab Quintio Capitolino sibi eum in dubiis suis rebus venisse subsidio: neminem unum esse, cujus magis operâ putet rem restitutam." L. Lucretius, consul anni prioris, recenti gloriâ nitens, suas laudes participare cum Cæsone, memorare pugnas, referre egregia facinora, nunc in expeditionibus, nunc in acie: suadere et monere, "juvenem egregium, instructum naturæ fortunæque omnibus bonis, maximum momentum rerum ejus civitatis, in quamcumque venisset, suum, quam alienum, mallent civem esse. Quod offendat in eo, fervorem et audaciam, ætatem quotidie auferre; quod desideretur consilium, id in dies crescere. Senescentibus vitiis, maturescente virtute, sinerent tantum virum senem in civitate fieri." Pater inter hos L. Quintius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque adolescentiæ petendo, sibi, qui non dicto, non facto quemquam offendisset, ut condonarent filium, orabat. Sed alii aversabantur preces, aut verecundiâ aut metu: alii, se suosque mulcatos querentes, atroci responso judicium suum præferebant.

XIII. Premebat reum, præter vulgatam invidiam, crimen unum; quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos tribunus plebis fuerat, testis exstiterat,

"Se, haud multo post quam pestilentia in urbe fuerat, in juventutem, grassantem in Suburâ, incidisse: ibi rixam natam esse, fratremque suum majorem natu, necdum ex morbo satis validum, pugno ictum ab Cæsone, cecidisse semianimem. Inter manus domum ablatum, mortuumque inde arbitrari; nec sibi rem exsequi tam atrocem per consules superiorum annorum licuisse." Hæc Volscio clamitante, adeo concitati homines sunt, ut haud multum abfuerit, quin impetu populi Cæso interiret. Virginius arripi jubet hominem, et in vincula duci. Patricii contra vi resistunt. T. Quintius clamitat, "Cui rei capitalis dies dicta sit, et de quo futurum prope diem judicium, eum indemnatum indictâ causâ non debere violari." Tribunus "supplicium" negat "sumturum se de indemnato; servaturum tamen in vinculis esse ad judicii diem; ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii sumendi copia populo Romano fiat." Appellati tribuni medio decreto jus auxilii sui expediunt: in vincula conjici, vetant: sisti reum, pecuniamque, nisi sistatur, populo promitti, placere pronuntiant. Summam pecuniæ quantam æquum esset promitti, veniebat in dubium: id ad senatum rejicitur. Reus, dum consulerentur Patres, retentus in publico est: vades dare placuit: unum vadem tribus millibus æris obligârunt: quot darentur, permissum tribunis est: decem finierunt: tot vadibus accusator vadatus est reum. Hic primus vades publicos dedit. Dimissus e foro nocte proximâ in Tuscos in exsilium abiit. Judicii die cum excusaretur solum vertisse exsilii causâ, nihilominus Virginio comitia habente, collegæ appellati dimisêre concilium. Pecunia a patre exacta crudeliter, ut, divenditis omnibus bonis, aliquamdiu trans Tiberim, veluti relegatus, devio quodam tugurio viveret.

XIV. Hoc judicium et promulgata lex exercuit civitatem: ab externis armis otium fuit. Cum, velut victores, tribuni, perculsis Patribus Cæsonis exsilio,

prope perlatam esse crederent legem, et, quod ad seniores Patrum pertineret, cessissent possessione reipublicæ; juniores, id maxime quod Cæsonis sodalium fuit, auxêre iras in plebem, non minuerunt animos: sed ibi plurimum profectum est, quod modo quodam temperavêre impetus suos. Cum primo post Cæsonis exsilium lex cœpta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos, ubi primum submoventes præbuêre causam, adorti sunt, ut nemo unus inde præcipuum quidquam gloriæ domum invidiæve ferret; mille pro uno Cæsones exstitisse, plebes quereretur. Mediis diebus, quibus tribuni de lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat: benigne salutare, alloqui plebis homines, domum invitare; adesse in foro; tribunos ipsos cætera pati sine interpellatione concilia habere: nunquam ulli, neque publice, neque privatim, truces esse, nisi cum de lege agi cœptum esset. Alibi popularis juventus erat: nec cætera modo tribuni tranquillo peregêre; sed refecti quoque in insequentem annum, ne voce quidem incommodâ, nedum ut ulla vis fieret. Paulatim permulcendo tractandoque mansuefecerant plebem. His per totum annum artibus lex elusa est.

XV. Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Claudius, Appii filius, et P. Valerius Publicola. Nihil novi novus annus attulerat. Legis ferendæ aut accipiendæ cura civitatem tenebat. Quantum juniores Patrum plebi se magis insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent: "Conjurationem factam, Cæsonem Romæ esse: interficiendorum tribunorum, trucidandæ plebis consilia inita. Id negotii datum ab senioribus Patrum, ut juventus tribuniciam potestatem e republicâ tolleret, formaque eadem civitatis esset, quæ ante Sacrum montem occupatum fuerat." Et ab Volscis et Æquis statum jam ac prope sollenne in singulos annos bellum timebatur: propiusque aliud novum malum, nec-

opinato exortum. Exsules servique, ad quatuor millia hominum et quingenti, duce Ap. Herdonio Sabino, nocte Capitolium atque arcem occupavêre. Confestim in arce facta cædes eorum, qui conjurare et simul capere arma noluerant: alii inter tumultum præcipites pavore in forum devolant. Alternæ voces, "Ad arma," et "Hostes in urbe sunt," audiebantur. Consules et armare plebem, et inermem pati timebant. Incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab odio plebis, an ab servili fraude, urbem invasisset, sedabant tumultus; sedando interdum movebant: nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi imperio. Dant tamen arma, non vulgo; tantum ut, incerto hoste, præsidium satis fidum ad omnia esset. Solliciti reliquum noctis, incertique, qui homines, quantus numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad opportuna omnis urbis loca, egêre. Lux deinde aperuit bellum, ducemque belli. Servos ad libertatem Ap. Herdonius ex Capitolio vocabat, "Se miserrimi cujusque suscepisse causam, ut exsules injuriâ pulsos in patriam reduceret, et servitiis grave jugum demeret: id malle populo Romano auctore fieri. Si ibi spes non sit, se Volscos et Æquos, et omnia extrema tentaturum et concitaturum."

XVI. Dilucere res magis Patribus atque consulibus: præter ea tamen, quæ denuntiabantur, ne Veientium, neu Sabinorum id consilium esset, timere: et, cum tantum in urbe hostium esset, mox Sabinæ Etruscæque legiones ex composito adessent; tum æterni hostes, Volsci et Æqui, non ad populandos, ut ante, fines, sed ad Urbem, ut ex parte captam, venirent. Multi et varii timores: inter cæteros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis esset: cui nec credere, nec, non credendo, ne infestior fieret, fidem abrogare, satis erat tutum. Vixque concordiâ sisti videbatur posse: tantum superantibus aliis ac emergentibus malis, nemo tribunos aut plebem time-

bat. Mansuetum id malum, et per aliorum quietem malorum semper exoriens, tumque esse peregrino terrore sopitum videbatur. At id prope unum maxime inclinatis rebus incubuit: tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum, sed vanam imaginem belli, ad avertendos ab legis curâ plebis animos, Capitolium insedisse contenderent: patriciorum hospites clientesque, si perlatâ lege frustra tumultuatos esse se sentiant, majore, quam venerint, silentio abituros. Concilium inde legi perferendæ habere, avocato populo ab armis. Senatum interim consules habent; alio se majore ab tribunis metu ostendente, quam quem nocturnus hostis intulerat.

XVII. Postquam arma poni, et discedere homines ab stationibus nuntiatum est, P. Valerius, collegâ senatum retinente, se ex curiâ proripit, inde in templum ad tribunos venit: "Quid hoc rei est," inquit, "tribuni? Ap. Herdonii ductu et auspicio rempublicam eversuri estis? Tam felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia vestra non commovit auctor? Cum hostes supra caput sint, discedi ab armis, legesque ferri placet?" Inde ad multitudinem oratione versâ: "Si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit; at vos veremini Deos vestros, ab hostibus captos. Jupiter Optimus Maximus, Juno regina, et Minerva, alii Dii Deæque obsidentur: castra servorum publicos vestros penates tenent. Hæc vobis forma sanæ civitatis videtur? Tantum hostium non solum intra muros est, sed in arce supra forum curiamque: comitia interim in foro sunt: senatus in curiâ est: velut cum otium superat, senator sententiam dicit: alii Quirites suffragium ineunt. Non, quidquid Patrum plebisque est, consules, tribunos, Deos, hominesque omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare augustissimam illam domum Jovis Optimi Maximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, quâ quondam arcem, ab his iisdem Sabinis auro captam, recepisti, da stirpi tuæ: jube hanc ingredi viam,

quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus est. Primus, en, ego consul, quantum mortalis Deum possum, te, ac tua vestigia sequar." Ultimum orationis fuit, "Se arma capere, vocare omnes Quirites ad arma: si quis impediat, jam se, consularis imperii, jam tribuniciæ potestatis sacratarumque legum oblitum, quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capitolio, in foro, pro hoste habiturum. Juberent tribuni, quoniam in Ap. Herdonium vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma: ausurum se in tribunis, quod princeps familiæ suæ ausus in regibus esset." Vim ultimam apparebat futuram, spectaculoque seditionem Romanam hostibus fore. Nec lex tamen ferri, nec ire in Capitolium consul potuit. Nox certamina cœpta oppressit: tribuni cessêre nocti, timentes consulum arma. Amotis inde seditionis auctoribus, Patres circumire plebem, inferentesque se in circulos, sermones tempori aptos serere: admonere, "Ut viderent, in quod discrimen rempublicam adducerent. Non inter Patres ac plebem certamen esse; sed simul Patres plebemque, arcem urbis, templa Deorum, penates publicos privatosque hostibus dedi." Dum hæc in foro sedandæ discordiæ causâ aguntur, consules interim, ne Sabini, ne Veiens hostis moveretur, circa portas murosque discesserant.

XVIII. Eâdem nocte et Tusculum, de arce captâ, Capitolioque occupato, et alio turbatæ Urbis statu, nuntii veniunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat: is, confestim convocato senatu, atque introductis nuntiis, magno opere censet, "Ne exspectent, dum ab Româ legati, auxilium petentes, veniant: periculum ipsum, discrimenque, ac sociales Deos, fidemque fœderum id poscere. Demerendi beneficio tam potentem, tam propinquam civitatem, nunquam parem occasionem daturos Deos." Placet ferri auxilium; juventus conscribitur, arma dantur. Romam primâ luce venientes, procul speciem hostium præbuêre. Æqui aut Volsci venire visi sunt: deinde,

ubi vanus terror abiit, accepti in urbem, agmine in forum descendunt: ibi jam P. Valerius, relicto ad portarum præsidia collegâ, instruebat aciem. Auctoritas viri moverat, affirmantis, "Capitolio recuperato, et urbe pacatâ, si edoceri se sîssent, quæ fraus ab tribunis occulta in lege ferretur, memorem se majorum suorum, memorem cognominis, quod populi colendi velut hæreditaria cura sibi a majoribus tradita esset, concilium plebis non impediturum." Hunc ducem secuti, nequidquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum erigunt aciem. Adjungitur et Tusculana legio. Certare socii civesque, utri recuperatæ arcis suum decus facerent. Dux uterque suos adhortatur. Trepidare tum hostes; nec ulli satis rei, præterquam loco, fidere. Trepidantibus inferunt signa Romani sociique. Jam in vestibulum perruperant templi, cum P. Valerius, inter primores pugnam ciens, interficitur. P. Volumnius consularis vidit cadentem: is, dato negotio suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum vicemque consulis provolat. Præ ardore impetuque, tantæ rei sensus non pervenit ad militem: prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret. Multi exsulum cæde suâ fœdavêre templum; multi vivi capti; Herdonius interfectus. Ita Capitolium recuperatum. De captivis, ut quisque liber aut servus esset, suæ fortunæ a quoque sumtum supplicium est. Tusculanis gratiæ actæ: Capitolium purgatum atque lustratum. In consulis domum plebes quadrantes, ut funere ampliore efferretur, jactâsse fertur.

XIX. Pace partâ, instare tum tribuni Patribus, "ut P. Valerii fidem exsolverent:" instare Claudio, "ut collegæ Deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret." Consul, "antequam collegam sibi subrogâsset," negare, "passurum agi de lege." Hæ tenuêre contentiones usque ad comitia consulis subrogandi. Decembri mense, summo Patrum studio, L. Quintius Cincinnatus, pater Cæsonis, consul creatur, qui magistratum statim occiperet. Perculsa erat

plebes, consulem habitura iratum, potentem favore Patrum, virtute suâ, tribus liberis, quorum nemo Cæsoni cedebat magnitudine animi; consilium et modum adhibendo, ubi res posceret, priores erant. Is, ut magistratum iniit, assiduis concionibus pro tribunali, non in plebe coërcendâ, quam senatu castigando, vehementior fuit; "cujus ordinis languore perpetui jam tribuni plebis, non ut in republicâ populi Romani, sed ut in perditâ domo, linguâ criminibusque regnarent. Cum Cæsone filio suo virtutem, constantiam, omnia juventutis belli domique decora pulsa ex urbe Romanâ et fugata esse: loquaces, seditiosos, semina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis artibus regiâ licentiâ vivere. Aulus," inquit, "ille Virginius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii, quam Ap. Herdonius, meruit? plus (hercule) aliquanto, qui vere rem æstimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo, prope denuntiavit ut arma caperetis: hic, negando bella esse, arma vobis ademit, nudosque servis vestris et exsulibus objecit. Et vos (C. Claudii pace, et P. Valerii mortui loquar) prius in clivum Capitolinum signa intulistis, quam hos hostes de foro tolleretis? Pudet Deorum hominumque. Cum hostes in arce, in Capitolio essent, exsulum et servorum dux, profanatis omnibus, in cellâ Jovis Optimi Maximi habitaret, Tusculi ante, quam Romæ, sumta sunt arma. In dubio fuit, utrum L. Mamilius Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius consules Romanam arcem liberarent: et qui ante Latinos, ne pro se quidem ipsis, cum in finibus hostem haberent, attingere arma passi sumus; nunc, nisi Latini suâ sponte arma sumsissent, capti et deleti eramus. Hoc est, tribuni, auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam objicere? Scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestrâ plebe, (quam partem, velut abruptam a cætero populo, vestram patriam peculiaremque rempublicam fecistis) si quis ex his domum suam obsessam a familiâ armatâ nun-

tiaret, ferendum auxilium putaretis: Jupiter Optimus Maximus, exsulum atque servorum septus armis, nullâ humanâ ope dignus erat? Et hi postulant, ut sacrosancti habeantur, quibus ipsi Dii neque sacri neque sancti sunt? At enim, divinis humanisque obruti sceleribus, legem vos hoc anno perlaturos dictitatis? Tum (hercule) illo die, quo ego consul sum creatus, male gesta respublica est, pejus multo, quam cum P. Valerius consul periit, si tuleritis. Jam primum omnium," inquit, "Quirites, in Volscos et Æquos mihi atque collegæ legiones ducere in animo est. Nescio quo fato magis bellantes, quam pacati, propitios habemus Deos. Quantum periculum ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exsulibus obsessum scîssent, suspicari de præterito, quam re ipsâ experiri, est melius."

XX. Moverat plebem oratio consulis: erecti Patres restitutam credebant rempublicam: consul alter, comes animosior quam auctor, suscepisse collegam priorem actionem tam gravis rei facile passus, in peragendis consularis officii partem ad se vindicabat. Tum tribuni, eludentes velut vana dicta, persequi quærendo, "quonam modo exercitum educturi consules essent, quos delectum habere nemo passurus esset?" "Nobis vero," inquit Quintius, "nihil delectu opus est; cum, quo tempore P. Valerius ad recipiendum Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba juraverint, conventuros se jussu consulis, nec injussu abituros. Edicimus itaque, omnes, qui in verba jurâstis, crastinâ die armati ad lacum Regillum adsitis." Cavillari tum tribuni, et populum exsolvere religione velle: "privatum eo tempore Quintium fuisse, cum sacramento adacti sint." Sed nondum hæc, quæ nunc tenet sæculum, negligentia Deûm venerat: nec, interpretando, sibi quisque jusjurandum et leges aptas faciebat; sed suos potius mores ad ea accommodabat. Igitur tribuni, ut impediendæ rei nulla spes erat, de proferendo exercitu agere; eo ma-

gis, quod, et "augures jussos adesse ad Regillum lacum," fama exierat, "locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo agi posset; ut, quidquid Romæ vi tribuniciâ rogatum esset, id comitiis ibi abrogaretur. Omnes id jussuros, quod consules vellent: neque enim provocationem esse longius ab Urbe mille passuum: et tribunos, si eo adveniant, in aliâ turbâ Quiritium subjectos fore consulari imperio." Terrebant hæc: sed ille maximus terror animos agitabat, quod sæpius Quintius dictitabat, "Se consulum comitia non habiturum. Non ita civitatem ægram esse, ut consuetis remediis sisti possit: dictatore opus esse reipublicæ, ut, qui se moverit ad sollicitandum statum civitatis, sentiat, sine provocatione dictaturam esse."

XXI. Senatus in Capitolio erat: eo tribuni cum perturbatâ plebe veniunt. Multitudo, clamore ingenti, nunc consulum, nunc Patrum, fidem implorant: nec ante moverunt de sententiâ consulem, quam tribuni, se in auctoritate Patrum futuros esse, polliciti sunt. Tunc, referente consule de tribunorum et plebis postulatis, senatûs-consulta fiunt, "Neque tribuni legem eo anno ferrent, neque consules ab Urbe exercitum educerent. In reliquum magistratus continuari, et eosdem tribunos refici, judicare senatum contra rempublicam esse." Consules fuêre in Patrum potestate: tribuni, reclamantibus consulibus, refecti. Patres quoque, ne quid cederent plebi, et ipsi L. Quintium consulem reficiebant. Nulla toto anno vehementior actio consulis fuit. "Mirer," inquit, "si vana vestra, Patres conscripti, auctoritas ad plebem est? Vos elevatis eam: quippe, quia plebs senatûs-consultum in continuandis magistratibus solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multitudinis cedatis: tamquam id sit plus posse in civitate, plus levitatis ac licentiæ habere: levius enim vaniusque profecto est, sua decreta et consulta tollere, quam aliorum. Imitamini, Patres conscripti, turbam inconsultam: et,

qui exemplo aliis esse debetis, aliorum exemplo peccetis potius, quam alii vestro recte faciant; dum ego, ne imiter tribunos, nec me contra senatûs-consultum consulem renuntiari patiar. Te vero, C. Claudi, adhortor, ut et ipse populum Romanum hac licentiâ arceas; et de me hoc tibi persuadeas, me ita accepturum, ut non honorem meum a te impeditum, sed gloriam spreti honoris auctam, invidiamque, quæ ex continuato eo impenderet, levatam putem." Communiter inde edicunt, "Ne quis L. Quintium consulem faceret: si quis fecisset, se id suffragium non observaturos."

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertium, et L. Cornelius Maluginensis. Census actus eo anno. Lustrum, propter Capitolium captum, consulem occisum, condi religiosum fuit. Q. Fabio, L. Cornelio consulibus, principio anni statim res turbulentæ. Instigabant plebem tribuni: bellum ingens a Volscis et Æquis Latini atque Hernici nuntiabant: jam Antii Volscorum legiones esse: et ipsam coloniam ingens metus erat defecturam: ægreque impetratum a tribunis, ut bellum præverti sinerent. Consules inde partiti provincias. Fabio, ut Antium legiones duceret, datum; Cornelio, ut Romæ præsidio esset; ne qua pars hostium (qui Æquis mos erat) ad populandum veniret. Hernici et Latini jussi milites dare ex fœdere; duæque partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. Postquam ad diem præstitutum venerunt socii, consul extra portam Capenam castra locat: inde, lustrato exercitu, Antium profectus, haud procul oppido stativisque hostium consedit. Ubi cum Volsci, quia nondum ab Æquis venisset exercitus, dimicare non ausi, quemadmodum quieti vallo se tutarentur, pararent; postero die Fabius, non permixtam unam sociorum civiumque, sed trium populorum tres separatim acies circa vallum hostium instruxit. Ipse erat medius cum legionibus Romanis: inde signum observare jussit, ut pariter et socii rem inciperent,

referrentque pedem, si receptui cecinisset: equites item suæ cuique parti post principia collocat. Ita trifariam adortus castra circumvenit; et, cum undique instaret, non sustinentes impetum Volscos vallo deturbat. Transgressus inde munitiones, pavidam turbam, inclinatamque in partem unam, castris expellit. Inde effuse fugientes eques, cui superare vallum haud facile fuerat, cum ad id spectator pugnæ adstitisset, libero campo adeptus, parte victoriæ fruitur, territos cædendo. Magna et in castris et extra munimenta cædes fugientium fuit: sed præda major; quia vix arma secum efferre hostis potuit: deletusque exercitus foret, ni fugientes silvæ texissent.

XXIII. Dum ad Antium hæc geruntur, interim Æqui, robore juventutis præmisso, arcem Tusculanam improviso nocte capiunt: reliquo exercitu haud procul mœnibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias. Hæc celeriter Romam, ab Româ in castra Antium perlata, movent Romanos haud secus, quam si Capitolium captum nuntiaretur: adeo et recens erat Tusculanorum meritum, et similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium videbatur. Fabius, omissis omnibus, prædam ex castris raptim Antium convehit. Ibi modico præsidio relicto, citatum agmen Tusculum rapit. Nihil præter arma, et quod cocti ad manum fuit cibi, ferre militi licuit: commeatum ab Româ consul Cornelius subvehit. Aliquot menses Tusculi bellatum. Parte exercitûs consul castra Æquorum oppugnabat: partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. Vi nunquam eo subiri potuit: fames postremo inde detraxit hostem. Quo postquam ventum ad extremum est, inermes nudique omnes sub jugum ab Tusculanis missi. Hos, ignominiosâ fugâ domum se recipientes, Romanus consul in Algido consecutus, ad unum omnes occidit. Victor ad Columen (id loco nomen est) exercitu reducto castra locat. Et alter consul, postquam mœnibus jam Romanis, pulso hoste, periculum esse desierat, et ipse

ab Româ profectus. Ita bifariam consules ingressi hostium fines, ingenti certamine hinc Volscos, hinc Æquos populantur. Eodem anno descisse Antiates, apud plerosque auctores invenio; L. Cornelium consulem id bellum gessisse, oppidumque cepisse: certum affirmare, quia nulla apud vetustiores scriptores ejus rei mentio est, non ausim.

XXIV. Hoc bello perfecto, tribunicium domi bellum Patres territat. Clamant, "fraude fieri, quod foris teneatur exercitus: frustrationem eam legis tollendæ esse: se nihilominus rem susceptam peracturos." Obtinuit tamen P. Lucretius, præfectus Urbis, ut actiones tribuniciæ in adventum consulum differrentur. Erat et nova exorta causa motûs. A. Cornelius et Q. Servilius, quæstores, M. Volscio, quod falsus haud dubie testis in Cæsonem exstitisset, diem dixerant: multis enim emanabat indiciis, neque fratrem Volscii, ex quo semel fuerit æger, unquam non modo visum in publico, sed ne assurrexisse quidem ex morbo; multorumque tabe mensium mortuum: nec his temporibus, in quæ testis crimen conjecisset, Cæsonem Romæ visum: affirmantibus, qui unâ meruerant, secum eum tum frequentem ad signa sine ullo commeatu fuisse: ni ita esset, multi privatim ferebant Volscio judices. Cum ad judicium ire non auderet, omnes eæ res, in unum congruentes, haud magis dubiam damnationem Volscii, quam Cæsonis Volscio teste fuerat, faciebant. In morâ tribuni erant, qui comitia quæstores habere de reo, nisi prius habita de lege essent, passuros negabant: ita extracta utraque res in consulum adventum est. Qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos magna pars credebant tribunos. At illi, (etenim extremum anni jam erat) quartum affectantes tribunatum, in comitiorum disceptationem ab lege certamen averterant: et cum consules nihilo minus adversus continuationem tribunatûs, quam si lex minuendæ suæ majestatis

causâ promulgata ferretur, tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit. Eodem anno Æquis pax est petentibus data. Census (res priore anno inchoata) perficitur: idque lustrum ob origine Urbis decimum conditum. Fuerunt censa civium capita centum septemdecim millia trecenta novemdecim. Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit; quod et foris pacem peperêre, et domi, etsi non concors, minus tamen, quam alias, infesta civitas fuit.

XXV. L. Minucius inde et C. Nautius, consules facti, duas residuas anni prioris causas exceperunt. Eodem modo consules legem, tribuni judicium de Volscio impediebant: sed in quæstoribus novis major vis, major auctoritas erat. Cum M. Valerio, Valerii filio, Volesi nepote, quæstor erat T. Quintius Capitolinus, qui ter consul fuerat. Is, quoniam neque Quintiæ familiæ Cæso, neque reipublicæ maximus juvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendæ causæ innoxio potestatem ademisset, justo ac pio bello persequebatur. Cum Virginius maxime et tribuni de lege agerent, duûm mensium spatium consulibus datum est ad inspiciendam legem; ut, cum edocuissent populum, quid fraudis occultæ ferretur, sinerent deinde suffragium inire. Hoc intervalli datum res tranquillas in Urbe fecit. Nec diuturnam quietem Æqui dederunt; qui, rupto fœdere, quod ictum erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum Cloelium deferunt. Is tum longe princeps in Æquis erat. Graccho duce, in Lavicanum agrum, inde in Tusculanum, hostili populatione veniunt; plenique prædæ in Algido castra locant. In ea castra Q. Fabius, P. Volumnius, A. Postumius, legati ab Româ venerunt questum injurias, et ex fœdere res repetitum. Eos Æquorum imperator, "quæ mandata habeant ab senatu Romano, ad quercum" jubet "dicere: se alia interim acturum." Quercus, ingens arbor, prætorio imminebat, cujus umbrâ opaca sedes erat. Tum ex legatis unus abiens, "et hæc,"

inquit, "sacrata quercus, et quidquid Deorum est, audiant fœdus a vobis ruptum; nostrisque et nunc querelis adsint, et mox armis; cum Deorum hominumque simul violata jura exsequemur." Romam ut redière legati, senatus jussit alterum consulem contra Gracchum in Algidum exercitum ducere; alteri populationem finium Æquorum provinciam dedit. Tribuni suo more impedire delectum: et forsitan ad ultimum impedissent; sed novus subito additus terror est.

XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad mœnia Urbis infestâ populatione venit. Fœdati agri, terror injectus Urbi est. Tum plebs benigne arma cepit: reclamantibus frustra tribunis, magni duo exercitus scripti: alterum Nautius contra Sabinos duxit; castrisque ad Eretum positis, per expeditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam vastitatem in Sabino agro reddidit, ut, comparati ad eam, prope intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit: nam, cum haud procul ab hoste castra posuisset, nullâ magnopere clade acceptâ, castris se pavidus tenebat. Quod ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno (ut fit) audacia; et, nocte adorti castra, postquam parum vis aperta profecerat, munitiones postero die circumdant: quæ priusquam undique vallo objecto clauderent exitus, quinque equites, inter stationes hostium emissi, Romam pertulêre, consulem exercitumque obsideri. Nihil nec tam inopinatum, nec tam insperatum accidere potuit. Itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta, si Urbem, non castra, hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt: in quo cum parum præsidii videretur, dictatoremque dici placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quintius Cincinnatus consensu omnium dicitur. Operæ pretium est audire, qui omnia præ divitiis humana spernunt, neque honori magno locum neque virtuti putant esse, nisi ubi effuse affluant opes. Spes

unica imperii populi Romani, L. Quintius trans Tiberim, contra eum ipsum locum, ubi nunc navalia sunt, quatuor jugerum colebat agrum, quæ Prata Quintia vocantur. Ibi ab legatis, seu fossam fodiens palæ innisus, seu cum araret; operi certe (id quod constat) agresti intentus; salute datâ invicem redditâque, rogatus, ut, "quod bene verteret ipsi reique publicæ, togatus mandata senatûs audiret," admiratus, rogitansque, "sati'n' salva essent omnia?" togam propere e tugurio proferre uxorem Raciliam jubet. Quâ simul, absterso pulvere ac sudore, velatus processit, dictatorem eum legati gratulantes consalutant: in Urbem vocant: qui terror sit in exercitu, exponunt. Navis Quintio publice parata fuit, transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt; inde alii propinqui atque amici; tum Patrum major pars. Eâ frequentiâ stipatus, antecedentibus lictoribus, deductus est domum; et plebis concursus ingens fuit: sed ea nequâquam tam læta Quintium vidit; et imperii nimium, et virum [in] ipso imperio vehementiorem rata. Et illâ quidem nocte nihil præterquam vigilatum est in Urbe.

XXVII. Postero die dictator, cum ante lucem in forum venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciæ gentis, sed qui, cum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset, bello tamen primus longe Romanæ juventutis habitus esset. Cum magistro equitum in concionem venit; justitium edicit; claudi tabernas totâ urbe jubet; vetat quemquam privatæ quidquam rei agere. Tum, quicumque ætate militari essent, armati, cum cibariis in dies quinque coctis, vallisque duodenis, ante solis occasum Martio in Campo adessent: quibus ætas ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arma pararet, vallumque peteret, cibaria coquere jussit. Sic juventus discurrit ad vallum petendum. Sumsêre, unde cuique proximum fuit: prohibitus nemo est: impigreque omnes ad edictum dictatoris præsto fuêre. Inde

composito agmine, non itineri magis apti, quam prœlio, si res ita tulisset, legiones ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. In utroque agmine, quas tempus ipsum poscebat, adhortationes erant: "adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad hostem pervenire possent: consulem exercitumque Romanum obsideri: tertium diem jam clausos esse: quid quæque nox aut dies ferat, incertum esse: puncto sæpe temporis maximarum rerum momenta verti." "Accelera, signifer," "sequere, miles," inter se quoque, gratificantes ducibus, clamabant. Mediâ nocte in Algidum perveniunt: et, ut sensêre se jam prope hostes esse, signa constituunt.

XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat, equo circumvectus, contemplatusque, qui tractus castrorum, quæque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas in unum conjici jubeant; militem cum armis valloque redire in ordines suos. Facta, quæ imperavit. Tum, quo fuerant ordine in viâ, exercitum omnem longo agmine circumdat hostium castris, et, ubi signum datum sit, clamorem omnes tollere jubet: clamore sublato, ante se quemque ducere fossam, et jacere vallum. Edito imperio, signum secutum est: jussa miles exsequitur: clamor hostes circumsonat. Superat inde castra hostium, et in castra consulis venit: alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Romani, "civilem esse clamorem, atque auxilium adesse," inter se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis territant hostem. Consul differendum negat. "Illo clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis cœptam: mirumque esse, ni jam exteriore parte castra hostium oppugnentur." Itaque arma suos capere, et se subsequi jubet. Nocte initum prœlium est a legionibus: dictatori clamore significant, ab eâ quoque parte rem in discrimine esse. Jam se ad prohibenda circumdari opera Æqui parabant, cum, ab interiore hoste prœlio cœpto, ne per media sua castra fieret eruptio, a munientibus

ad pugnantes introrsum versi, vacuam noctem operi dedêre: pugnatumque cum consule ad lucem est. Luce primâ jam circumvallati ab dictatore erant, et vix adversus unum exercitum pugnam sustinebant. Tum a Quintiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum. Hîc instabat nova pugna: illâ nihil remiserat prior. Tum, ancipiti malo urgente, a prœlio ad preces versi, hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occidione victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. Ab consule ad dictatorem ire jussis ignominiam infensus addidit. Gracchum Clœlium ducem, principesque alios, vinctos ad se adduci jubet, oppido Corbione decedi; "Sanguinis se Æquorum non egere: licere abire: sed, ut exprimatur tandem confessio, subactam domitamque esse gentem, sub jugum abituros." Tribus hastis jugum fit, humi fixis duabus, superque eas transversâ unâ deligatâ: sub hoc jugo dictator Æquos misit.

XXIX. Castris hostium receptis, plenis omnium rerum, (nudos enim emiserat) prædam omnem suo tantum militi dedit: consularem exercitum ipsumque consulem increpans, "Carebis," inquit, "prædæ parte, miles, ex eo hoste, cui prope prædæ fuisti: et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias habere, legatus his legionibus præeris." Ita se Minucius abdicat consulatu, jussusque ad exercitum manet. Sed adeo tum imperio meliori animus mansuete obediens erat, ut beneficii magis, quam ignominiæ, hic exercitus memor, et coronam auream dictatori libram pondo decreverit, et proficiscentem eum patronum salutaverit. Romæ a Q. Fabio, præfecto urbis, senatus habitus triumphantem Quintium, quo veniebat agmine, urbem ingredi jussit. Ducti ante currum hostium duces; militaria signa prælata; secutus exercitus prædâ onustus. Epulæ instructæ dicuntur fuisse ante omnium domos; epulantesque cum carmine triumphali et sollennibus jocis, comissantium

modo, currûm secuti sunt. Eo die L. Mamilio Tusculano, approbantibus cunctis, civitas data est. Confestim se dictator magistratu abdicâsset, ni comitia M. Volscii falsi testis tenuissent: ea ne impedirent tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damnatus Lanuvium in exsilium abiit. Quintius sexto decimo die dictaturâ, in sex menses acceptâ, se abdicavit. Per eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat: ad vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Minucio Fabius Quintus successor in Algidum missus. Extremo anno agitatum de lege ab tribunis est: sed, quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad populum, Patres tenuêre. Plebes vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent. Lupos visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos; ob id prodigium lustratum Capitolium esse. Hæc eo anno gesta.

XXX. Sequuntur consules Q. Minucius, C. Horatius Pulvillus. Cujus initio anni cum foris otium esset, domi seditiones iidem tribuni, eadem lex faciebat: ulteriusque ventum foret (adeo exarserant animis), ni, velut deditâ operâ, nocturno impetu Æquorum Corbione amissum præsidium nuntiatum esset. Senatum consules vocant: jubentur subitarium scribere exercitum, atque in Algidum ducere. Inde, posito legis certamine, nova de delectu contentio orta: vincebaturque consulare imperium tribunicio auxilio, cum alius additur terror: Sabinum exercitum prædatum descendisse in agros Romanos, inde ad Urbem venire. Is metus perpulit, ut scribi militem tribuni sinerent; non sine pactione tamen, ut, quoniam ipsi quinquennium elusi essent, parvumque id plebi præsidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur. Expressit hoc necessitas Patribus: id modo excepêre, ne postea eosdem tribunos juberent. Tribunicia comitia (ne id quoque post bellum, ut cætera, vanum esset) extemplo habita. Tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis, decem creati sunt, bini ex singulis classi-

bus: ita-que cautum est ut postea crearentur. Delectu deinde habito, Minucius, contra Sabinos profectus, non invenit hostem. Horatius, cum jam Æqui, Corbione interfecto præsidio, Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat: multos mortales occidit: fugat hostem, non ex Algido modo, sed a Corbione, Ortonâque. Corbionem etiam diruit propter proditum præsidium.

XXXI. Deinde M. Valerius, Sp. Virginius consules facti. Domi forisque otium fuit: annonâ, propter aquarum intemperiem, laboratum est. De Aventino publicando lata lex est. Tribuni plebis iidem refecti sequente anno, T. Romilio, C. Veturio consulibus, legem omnibus concionibus suis celebrabant. "Pudere se humeri sui nequidquam aucti, si ea res æque suo biennio jaceret, ac toto superiore lustro jacuisset." Cum maxime hæc agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Æquos in agro Tusculano esse. Fecit pudorem recens ejus populi meritum morandi auxilii: ambo consules, cum exercitu missi, hostem in suâ sede in Algido inveniunt. Ibi pugnatum: supra septem millia hostium cæsa: alii fugati: præda parta ingens. Eam, propter inopiam ærarii, consules vendiderunt. Invidiæ tamen res ad exercitum fuit: ea denique tribunis materiam criminandi ad plebem consules præbuit. Itaque ergo, ut magistratu abiêre, Sp. Tarpeio, A. Aterio consulibus, dies dicta est, Romilio ab C. Claudio Cicerone, tribuno plebis; Veturio ab L. Alieno, ædile plebis. Uterque magnâ Patrum indignatione damnatus, Romilius decem millibus æris, Veturius quindecim. Nec hæc priorum calamitas consulum segniores novos fecerat consules: "et se damnari posse," aiebant; "et plebem, et tribunos legem ferre non posse." Tum, abjectâ lege, quæ promulgata consenuerat, tribuni lenius agere cum Patribus. "Finem tandem certaminum facerent. Si plebeiæ leges displicerent, at illi communiter legum latores, et ex plebe et ex Patribus, qui

utrisque utilia ferrent, quæque æquandæ libertatis essent, sinerent creari." Rem non adspernabantur Patres: "daturum leges neminem, nisi ex Patribus," aiebant. Cum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet; missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A Manlius, P. Sulpicius Camerinus; jussique inclytas leges Solonis describere, et aliarum Græciæ civitatium instituta, mores, juraque noscere.

XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit; quietior insequens, P. Curiatio et Sex. Quintilio consulibus, perpetuo silentio tribunorum: quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legumque peregrinarum exspectatio præbuit; dein duo simul mala ingentia exorta, fames, pestilentiaque, fœda homini, fœda pecori. Vastati agri sunt: urbs assiduis exhausta funeribus; multæ et claræ lugubres domus. Flamen Quirinalis Ser. Cornelius mortuus; augur C. Horatius Pulvillus; in cujus locum C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures legêre. Mortuus consul Quintilius, quatuor tribuni plebis. Multiplici clade fœdatus annus. Ab hoste otium fuit. Inde consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. Neque eo anno quidquam belli externi fuit: domi motus orti. Jam redierant legati cum Atticis legibus: eo intentius instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium fieret. Placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magistratus esset. Admiscerenturne plebeii, controversia aliquamdiu fuit: postremo concessum Patribus, modo ne lex Icilia de Aventino, aliæque sacratæ leges, abrogarentur.

XXXIII. Anno trecentesimo altero, quam condita Roma erat, iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, quemadmodum ab regibus ante ad consules venerat, translato imperio. Minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit: læta enim principia magistratûs ejus nimis luxuriavêre: eo citius lapsa res est; repetitumque, duobus uti mandaretur

consulum nomen imperiumque. Decemviri creati Ap. Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Julius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp. Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro honore honos redditus; et Sestio, alteri consulum prioris anni, quod eam rem collegâ invito ad Patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant: simul ut pro legatione tam longinquâ præmio esset honos; simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova jura usui fore credebant. Supplevêre cæteri numerum. Graves quoque ætate electos novissimis suffragiis ferunt, quo minus ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magistratûs penes Appium erat favore plebis: adeoque novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente, omnisque auræ popularis captator, evaderet, pro truci sævoque insectatore plebis. Decimo die jus populo singuli reddebant: eo die penes præfectum juris fasces duodecim erant: collegis novem singuli accensi apparebant: et in unicâ concordiâ inter ipsos (qui consensus privatis interdum inutilis esset) summa adversus alios æquitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo unius rei notâsse satis erit. Cum sine provocatione creati essent, defosso cadavere, domi apud P. Sestium, patriciæ gentis virum, invento, prolatoque in concionem, in re juxta manifestâ atque atroci, C. Julius decemvir diem Sestio dixit, et accusator ad populum exstitit, cujus rei judex legitimus erat: decessitque jure suo, ut demtum de vi magistratûs populi libertati adjiceret.

XXXIV. Cum promtum hoc jus velut ex oraculo incorruptum pariter ab his summi infimique ferrent, tum legibus condendis opera dabatur: ingentique hominum exspectatione propositis decem tabulis, populum ad concionem advocaverunt: et, "quod bonum, faustum, felixque reipublicæ, ipsis, liberisque eorum esset, ire, et legere leges propositas" jussêre. "Se,

quantum decem hominum ingeniis provideri potuerit, omnibus summis infimisque jura æquâsse: plus pollere multorum ingenia consiliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem; agitarent deinde sêrmonibus; atque in medium, quid in quâque re plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum populum Romanum, quas consensus omnium non jussisse latas magis, quam tulisse, videri posset." Cum ad rumores hominum de unoquoque legum capite edito satis correctæ viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatæ sunt; qui nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo, fons omnis publici privatique est juris. Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas; quibus adjectis, absolvi posse velut corpus omnis Romani juris. Ea exspectatio, cum dies comitiorum appropinquaret, desiderium decemviros iterum creandi fecit. Jam plebs, præterquam quod consulum nomen, haud secus quam regum, perosa erat, ne tribunicium quidem auxilium, cedentibus invicem appellatione decemviris, quærebat.

XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis in trinum nundinum indicta sunt; tanta exarsit ambitio, ut primores quoque civitatis (metu, credo, ne tanti possessio imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret) prensarent homines; honórem, summâ ope a se impugnatum, ab eâ plebe, cum quâ contenderant, suppliciter petentes. Demissa jam in discrimen dignitas, eâ ætate, iisque honoribus actis, stimulabat Ap. Claudium. Nescires, utrum inter decemviros, an inter candidatos, numerares. Propior interdum petendo, quam gerendo, magistratui erat: criminari optimates, extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque: ipse medius inter tribunicios Duilios Iciliosque in foro volitare, per illos se plebi venditare; donec collegæ quoque, qui unice illi dediti fuerant ad id tempus, conjecêre in eum oculos, mirantes quid sibi vellet. Ap-

parere, nihil sinceri esse: "Profecto haud gratuitam in tantâ superbiâ comitatem fore: nimium in ordinem se ipsum cogere, et vulgari cum privatis, non tam properantis abire magistratu, quam viam ad continuandum magistratum quærentis, esse." Propalam obviam ire cupiditati parum ausi, obsecundando mollire impetum aggrediuntur: comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus consensu injungunt. Ars hæc erat, ne semet ipse creare posset; quod præter tribunos plebis (et id ipsum pessimo exemplo) nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro occasione arripuit: dejectisque honore per coitionem duobus Quintiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo viro in optimatium causâ, et aliis ejusdem fastigii civibus, nequâquam splendore vitæ pares decemviros creat; se in primis, quod haud secus factum improbabant boni, quam nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M. Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius Vibulanus, Q. Pœtelius, T. Antonius Merenda, Cæso Duilius, Sp. Oppius Cornicen, Manius Rabuleius.

XXXVI. Ille finis Appio alienæ personæ ferendæ fuit: suo jam inde vivere ingenio cœpit, novosque collegas jam prius, quam inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant remotis arbitris: inde impotentibus instructi consiliis, quæ secreto ab aliis coquebant, jam haud dissimulando superbiam, rari aditûs, colloquentibus difficiles, ad Idus Maias rem perduxêre. Idus tum Maiæ sollennes ineundis magistratibus erant. Initio igitur magistratûs primum honoris diem denuntiatione ingentis terroris insignem fecêre: nam, cum ita priores decemviri servâssent, ut unus fasces haberet, et hoc insigne regium in orbem, suam cujusque vicem, per omnes iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodiêre. Centum viginti lictores forum impleverant, et fascibus secures il-

ligatas præferebant: nec attinuisse demi securim, cum sine provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum species erat, multiplicatusque terror, non infimis solum, sed primoribus Patrum, ratis cædis causam ac principium quæri: ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in populo misisset, statim virgæ securesque etiam ad cæterorum metum expedirentur. Nam, præterquam quod in populo nihil erat præsidii, sublatâ provocatione, intercessionem quoque consensu sustulerant; cum priores decemviri appellatione collegæ corrigi reddita ab se jura tulissent; et quædam, quæ sui judicii videri possent, ad populum rejecissent. Aliquamdiu æquatus inter omnes terror fuit: paulatim totus vertere in plebem cœpit. Abstinebatur a Patribus: in humiliores libidinose crudeliterque consulebatur: hominum, non causarum, toti erant; ut apud quos gratia vim æqui haberet. Judicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellâsset, ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, ut pœniteret, non prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat, non in præsentis modo temporis eos injuriam conspirâsse, sed fœdus clandestinum inter ipsos jurejurando ictum, ne comitia haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.

XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeii, et inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum statum rempublicam adduxerant. Primores Patrum odisse decemviros, odisse plebem: nec probare, quæ fierent; et credere, haud indignis accidere. Avide ruendo ad libertatem in servitutem elapsos juvare nolle: cumulare quoque injurias, ut, tædio præsentium, consules duo tandem, et status pristinus rerum, in desiderium veniant. Jam et processerat pars major anni, et duæ tabulæ legum ad prioris anni decem tabulas erant adjectæ: nec quidquam jam supererat, si hæ quoque leges centuriatis comitiis perlatæ essent, cur eo magistratu

reipublicæ opus esset. Exspectabant, quam mox consulibus creandis comitia edicerentur. Id modo plebes agitabat, quonam modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repararent. Cum interim mentio comitiorum nulla fieri, et decemviri, qui primo tribunicios homines, quia id populare habebatur, circum se ostentaverant plebi, patriciis juvenibus sepserant latera: eorum catervæ tribunalia obsederant. Hi ferre, agere plebem plebisque res; [cum fortuna, quâ quidquid cupitum foret, potentioris esset.] Et jam ne tergo quidem abstinebatur: virgis cædi, alii securi subjici; et, ne gratuita crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede juventus nobilis corrupta, non modo non ire obviam injuriæ, sed propalam licentiam suam malle, quam omnium libertatem.

XXXVIII. Idus Maiæ venêre. Nullis subrogatis magistratibus, privati pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis, neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id vero regnum haud dubie videri. Deploratur in perpetuum libertas; nec vindex quisquam exsistit, aut futurus videtur: nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni cœpti erant a finitimis populis; imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur. Sabini magnâ manu incursionem in agrum Romanum fecêre: lateque populati, cum hominum atque pecudum inulti prædas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine, castra locant, spem in discordiâ Romanâ ponentes, eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solum, sed per Urbem agrestium fuga trepidationem injecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit: destitutis inter Patrum et plebis odia addidit terrorem insuper alium fortuna. Æqui aliâ ex parte castra in Algido locant; depopulatumque inde excursionibus Tusculanum agrum legati ab Tusculo, præsidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemviros, ut senatum,

simul duobus circumstantibus Urbem bellis, consulerent. Citari jubent in curiam Patres, haud ignari, quanta invidiæ immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratûs, ni consensu resisterent, imperioque inhibendo acriter in paucos præferocis animi, conatus aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est præconis, Patres in curiam ad decemviros vocantis; velut nova res, quia intermiserant jamdiu morem consulendi senatûs, mirabundam plebem convertit; "quidnam incidisset, cur ex tanto intervallo rem desuetam usurparent. Hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quidquam liberæ civitatis fieret." Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raroque usquam noscitare: curiam inde ac solitudinem circa decemviros intueri; cum et ipsi invisum consensu imperium, et plebs, quia privatis jus non esset vocandi senatum, non convenire Patres interpretarentur; "jam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs comitem senatui det, et, quemadmodum Patres vocati non coëant in senatum, sic plebs abnuat delectum." Hæc fremunt plebes. Patrum haud fere quisquam in foro, in Urbe rari erant: indignitate rerum cesserant in agros; suarumque rerum erant, amissâ publicâ; tantum ab injuriâ se abesse rati, quantum a cœtu congressuque impotentium dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, dimissi circa domos apparitores, simul ad pignora capienda, sciscitandumque, num consulto detrectarent? referunt, senatum in agris esse. Lætius id decemviris accidit, quam si præsentes detrectare imperium referrent. Jubent acciri omnes, senatumque in diem posterum edicunt; qui aliquanto spe ipsorum frequentior convenit: quo facto proditam a Patribus plebs libertatem rata, quod iis, qui jam magistratu abissent, privatisque, si vis abesset, tamquam jure cogentibus, senatus paruisset.

XXXIX. Sed magis obedienter ventum in cu-

riam est, quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum, proditum memoriæ est, post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine sententiæ rogarentur, postulando ut de republicâ liceret dicere, prohibentibus minaciter decemviris, proditurum se ad plebem denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minus ferociter M. Horatium Barbatum isse in certamen, "decem Tarquinios" appellantem, admonentemque, "Valeriis et Horatiis ducibus pulsos reges: nec nominis homines tum pertæsum esse; quippe quo Jovem appellari fas sit, quo Romulum conditorem urbis, deincepsque reges appellatos; quod sacris etiam, ut sollenne, retentum sit. Superbiam violentiamque tum perosos regis: quæ si in rege tum eodem, aut in filio regis, ferenda non fuerint; quem laturum in tot privatis? Viderent, ne, vetando in curiâ libere homines loqui, extra curiam etiam moverent vocem: neque se videre, qui sibi minus privato ad concionem populum vocare, quam illis senatum cogere, liceat. Ubi vellent, experirentur, quanto ferocior dolor libertate suâ vindicandâ, quam cupiditas injustâ dominatione, esset. De bello Sabino eos referre; tamquam majus ullum populo Romano bellum sit, quam cum iis, qui, legum ferendarum causâ creati, nihil juris in civitate reliquerint; qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi (quod unum exæquandæ sit libertatis) sustulerint; qui privati fasces et regium imperium habeant. Fuisse, regibus exactis, patricios magistratus creatos; postea, post secessionem plebis, plebeios. Cujus illi partis essent?" rogitare. "Populares? quid enim eos per populum egisse? Optimates? qui anno jam prope senatum non habuerint; tunc ita habeant, ut de republicâ loqui prohibeant? Ne nimium in metu alieno spei ponerent: graviora, quæ patiantur, videri jam hominibus, quam quæ metuant."

XL. Hæc vociferante Horatio, cum decemviri nec irse nec ignoscendi modum reperirent, nec, quo eva-

sura res esset, cernerent; C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit precibus, quam jurgio, similis, orantis per sui fratris parentisque ejus manes; "Ut civilis potius societatis, in quâ natus esset, quam fœderis nefarie icti cum collegis, meminisset: multo id magis se illius causâ orare, quam reipublicæ. Quippe rempublicam, si a volentibus nequeat, ab invitis jus expetituram. Sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum eventum se horrere." Cum aliud, præterquam de quo retulissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum placere senatûs-consultum fieri. Omnesque ita accipiebant, privatos eos a Claudio judicatos; multique ex consularibus verbo assensi sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem aliquanto habuit, quæ patricios coire ad prodendum interregem jubebat: censendo enim, quoscumque magistratus esse, qui senatum haberent, judicabat; quos privatos fecerat auctor nullius senatûs-consulti faciendi. Ita labante jam causâ decemvirorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli, fratrem collegasque ejus tuebatur: "quonam fato incidisset, mirari se," dictitans, "ut decemviros, qui decemviratum petîssent, aut [socii] aut hi maxime oppugnarent: aut quid ita, cum per tot menses, vacuâ civitate, nemo, justine magistratus summæ rerum præessent, controversiam fecerit; nunc demum, cum hostes prope ad portas sint, civiles discordias serant: nisi quod in turbido minus perspicuum fore putent, quid agatur. Cæterum neminem, majore curâ occupatis animis, verum esse, præjudicium rei tantæ afferre. Sibi placere, de eo, quod Valerius Horatiusque ante Idus Maias decemviros abîsse magistratu insimulent, bellis, quæ immineant, perfectis, republicâ in tranquillum redactâ, senatu disceptante, agi: et jam nunc

ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum, quæ decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam esse, utrum in unum annum creati sint, an donec leges, quæ deessent, perferrentur. In præsentia omnia præter bellum omitti placere: cujus si falso famam vulgatam, vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam legatos, attulisse putent, speculatores mittendos censere, qui certius explorata referant. Sin fides et nuntiis et legatis habeatur, delectum primo quoque tempore haberi; decemviros, quo cuique eorum videatur, exercitus ducere; nec rem aliam præverti."

XLI. In hanc sententiam ut discederetur, juniores Patrum evincebant. Ferociores iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, "ut de republicâ liceret dicere: dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat: neque enim sibi privatos, aut in curiâ aut in concione, posse obstare; neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse." Tum Appius, jam prope esse ratus, ut, ni violentiæ eorum pari resisteretur audaciâ, victum imperium esset: "Non erit melius," inquit, "nisi de quo consulimus, vocem misisse:" et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem accedere jussit. Jam Quiritium fidem implorante Valerio a curiæ limine, L. Cornelius complexus Appium, non cui simulabat consulendo, diremit certamen: factâque per Cornelium Valerio dicendi gratiâ, quæ vellet, cum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum tenuêre. Consulares quoque ac seniores, ab residuo tribuniciæ potestatis odio, cujus desiderium plebi multo acrius, quam consularis imperii, rebantur esse, prope malebant, postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quam invidiâ eorum exsurgere rursus plebem: si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redîsset, aut bellis interpositis, aut moderatione consulum in imperiis exercendis, posse in oblivionem tribunorum plebem adduci. Silentio Pa-

trum edicitur delectus: juniores, cum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos præesse exercitibus oporteret. Principes inter decemviros erant Q. Fabius et Ap. Claudius: bellum domi majus, quam foris, apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus: in Fabio minus in bono constans, quam navum in malitiâ, ingenium esse: hunc enim virum, egregium olim domi militiæque, decemviratus collegæque ita mutaverant, ut Appii, quam sui, similis mallet esse. Huic bellum in Sabinis, Manio Rabuleio et Q. Pœtelio additis collegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Cæsone Duilio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adjutorem ad Urbem tuendam, æquo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

XLII. Nihilo militiæ, quam domi, melius respublica administrata est. Illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio essent civibus, fecerant: alia omnis penes milites noxa erat; qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum, et in Algido ab Æquis, exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi, propius Urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra communierant: persecutis hostibus nusquam se æquo certamine committentes, naturâ loci ac vallo, non virtute aut armis, tutabantur. Majus flagitium in Algido, major etiam clades accepta: castra quoque amissa erant; exutusque omnibus utensilibus, miles Tusculum se, fide misericordiâque victurus hospitum, (quæ tamen non fefellerunt) contulerat. Romam tanti erant terrores allati, ut, posito jam decemvirali odio, Patres vigilias in Urbe habendas censerent; omnes, qui per ætatem arma ferre possent, custodire mœnia, ac pro portis

stationes agere juberent; arma Tusculum ad supplementum decernerent, decemvirosque, ab arce Tusculi degressos, in castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri; belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio Urbis oppugnandæ.

XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora decemviri belli domique adjiciunt. L. Siccium in Sabinis, per invidiam decemviralem, tribunorum creandorum secessionisque mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem, prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt: datur negotium militibus, quos miserant expeditionis ejus comites, ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum interfecêre: nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidêre, cum ipse se prævalidus, pari viribus animo, circumventus tutaretur. Nuntiant in castra cæteri, præcipitatum in insidias esse Siccium egregie pugnantem, militesque quosdam cum eo amissos. Primo fides nuntiantibus fuit. Profecta deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus, Sicciumque in medio jacentem armatumque, omnibus in eum versis corporibus, vidêre; hostium neque corpus ullum, nec vestigia abeuntium; profecto ab suis interfectum memorantes, retulêre corpus. Invidiæque plena castra erant; et Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publicâ impensâ facere maturâssent. Sepultus ingenti militum mœstitiâ, pessimâ decemvirorum in vulgus famâ, est.

XLIV. Sequitur aliud in Urbe nefas, ab libidine ortum, haud minus fœdo eventu, quam quod per stuprum cædemque Lucretiæ Urbe regnoque Tarquinios expulerat; ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium virginis plebeiæ stuprandæ libido cepit. Pater virginis, L. Virginius,

honestum ordinem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiæque. Perinde uxor instituta fuerat, liberique instituebantur. Desponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri, et pro causâ plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, formâ excellentem, Appius, amore ardens, pretio ac spe pellicere adortus, postquam omnia pudore septa animadverterat, ad crudelem superbamque vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret, neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias; quod pater puellæ abesset, locum injuriæ esse ratus. Virgini, venienti in forum, (ibi namque in tabernis literarum ludi erant) minister decemviri libidinis manum injecit; servâ suâ natam (servamque appellans) sequi se jubebat; cunctantem vi abstracturum. Pavidâ puellâ stupente, ad clamorem nutricis, fidem Quiritium implorantis, fit concursus. Virginii patris sponsique Icilii populare nomen celebratur: notos gratia eorum, turbam indignitas rei, virgini conciliat. Jam a vi tuta erat; cum assertor nihil opus esse multitudine concitatâ ait; se jure grassari, non vi. Vocat puellam in jus; auctoribus, qui aderant, ut sequeretur. Ad tribunal Appii perventum est: notam judici fabulam petitor, quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit; puellam, domi suæ natam, furtoque inde in domum Virginii translatam, suppositam ei esse. Id se indicio compertum afferre, probaturumque, vel ipso Virginio judice, ad quem major pars injuriæ ejus pertineat. Interim dominum sequi ancillam, æquum esse. Advocati puellæ, cum Virginium reipublicæ causâ dixissent abesse, biduo affuturum, si nuntiatum ei sit: iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patris adventum differat; lege ab ipso latâ vindicias det secundum libertatem; neu patiatur, virginem adultam famæ prius, quam libertatis, periculum adire.

XLV. Appius, decreto præfatus, "quam libertati

faverit, eam ipsam legem declarare, quam Virginii amici postulationi suæ prætendant. Cæterum ita in eâ firmum libertati fore præsidium, si nec causis nec personis variet. In his enim, quæ asserantur in libertatem, quia quivis lege agere possit, id juris esse: in eâ, quæ in patris manu sit, neminem esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque patrem arcessi: interea juris sui jacturam assertorem non facere, quin ducat puellam, sistendamque in adventum ejus, qui pater dicatur, promittat." Adversus injuriam decreti cum multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare auderet; P. Numitorius, puellæ avunculus, et sponsus Icilius, interveniunt: datâque inter turbam viâ, cum multitudo Icilii maxime interventu resisti posse Appio crederet, lictor "decrêsse" ait: vociferantemque Icilium submovet. Placidum quoque ingenium tam atrox injuria accendisset. "Ferro hinc tibi submovendus sum, Appi," inquit, "ut tacitum feras, quod celari vis. Virginem ego hanc sum ducturus, nuptam pudicamque habiturus. Proinde omnes collegarum quoque lictores convoca; expediri virgas et secures jube: non manebit extra domum patris sponsa Icilii. Non, si tribunicium auxilium et provocationem, plebi Romanæ duas arces libertatis tuendæ, ademistis, ideo in liberos quoque nostros conjugesque regnum vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in cervices nostras: pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis afferetur, ego præsentium Quiritium pro sponsâ, Virginius militum pro unicâ filiâ, omnes Deorum hominumque, implorabimus fidem: neque tu istud unquam decretum sine cæde nostrâ referes. Postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo progrediare. Virginius viderit, de filiâ, ubi venerit, quid agat. Hoc tantum sciat, sibi, si hujus vindiciis cesserit, conditionem filiæ quærendam esse: me, vindicantem sponsam in libertatem, vita citius deseret, quam fides."

XLVI. Concitata multitudo erat, certamenque

instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant: nec ultra minas tamen processum est: cum Appius, "Non Virginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem, et tribunatum etiam nunc spirantem, locum seditionis quærere," diceret; "non præbiturum se illi eo die materiam: sed ut jam sciret, non id petulantiæ suæ, sed Virginio absenti et patrio nomini et libertati, datum, jus eo die se non dicturum, neque decretum interpositurum: a M. Claudio petiturum, ut decederet jure suo, vindicarique puellam in posterum diem pateretur. Quod nisi pater postero die affuisset, denuntiare se Icilio similibusque Icilii, neque legi suæ latorem, neque decemviro constantiam defore: nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coërcendos seditionis auctores; contentum se suis lictoribus fore." Cum dilatum tempus injuriæ esset, secessissentque advocati puellæ, placuit omnium primum, fratrem Icilii filiumque Numitorii, impigros juvenes, pergere inde rectâ ad portam, et, quantum accelerari posset, Virginium acciri e castris: in eo verti puellæ salutem, si postero die vindex injuriæ ad tempus præsto esset. Jussi pergunt, citatisque equis nuntium ad patrem perferunt. Cum instaret assertor puellæ, ut vindicaret, sponsoresque daret; atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrymabundus, "Gratum est," inquit: "crastinâ die vestrâ operâ utar: sponsorum nunc satis est." Ita vindicatur Virginia, spondentibus propinquis. Appius, paulisper moratus, ne ejus rei causâ sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præ curâ unius, nemo adibat, domum se recepit; collegisque in castra scribit, ne Virginio commeatum dent, atque etiam in custodiâ habeant. Improbum consilium serum, ut debuit, fuit: et jam, commeatu sumto, profectus Virginius primâ vigiliâ erat, cum postero die

mane, de retinendo eo, nequidquam literæ reddunturi.

XLVII. At in Urbe, primâ luce, cum civitas in foro exspectatione erecta staret, Virginius sordidatus filiam suam obsoletâ veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti advocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines cœpit; et non orare solum precariam opem, sed pro debitâ petere: "Se pro liberis eorum ac conjugibus quotidie in acie stare: nec alium virum esse, cujus strenue ac ferociter facta in bello plura memorari possent. Quid prodesse, si, incolumi Urbe, quæ, captâ, ultima timeantur, liberis suis sint patienda?" Hæc prope concionabundus circumibat homines. Similia his ab Icilio jactabantur: comitatus muliebris plus tacito fletu, quam ulla vox, movebat. Adversus quæ omnia obstinato animo Appius (tanta vis amentiæ verius, quam amoris, mentem turbaverat) in tribunal escendit: et, ultro querente pauca petitore, quod jus sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret, aut Virginio respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decreto sermonem prætenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui tradiderint: quia nusquam ullum in tantâ fœditate decreti verisimilem invenio; id, quod constat, nudum videtur proponendum, decrêsse vindicias secundum servitutem. Primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit: silentium inde aliquamdiu tenuit. Dein cum M. Claudius, circumstantibus matronis, iret ad prehendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset; Virginius, intentans in Appium manus, "Icilio," inquit, "Appi, non tibi, filiam despondi; et ad nuptias, non ad stuprum, educavi. Placet pecudum ferarumque ritu promiscue in concubitus ruere? Passurine hæc isti sint, nescio: non spero esse passuros illos, qui arma habent." Cum repelleretur assertor virginis a globo mulierum cir-

cumstantiumque advocatorum, silentium factum per præconem.

XLVIII. Decemvir, alienatus ad libidinem animo, negat, "hesterno tantum convicio Icilii violentiâque Virginii, cujus testem populum Romanum habeat, sed certis quoque indiciis compertum se habere, nocte totâ cœtus in urbe factos esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud inscium ejus dimicationis, cum armatis descendisse; non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro majestate imperii coërceret. Proinde quiêsse erit melius. I," inquit, "lictor; submove turbam; et da viam domino ad prehendendum mancipium." Cum hæc intonuisset plenus iræ, multitudo ipsa se suâ sponte dimovit; desertaque præda injuriæ puella stabat. Tum Virginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, "Quæso," inquit, "Appi, primum ignosce patrio dolori, si quid inclementius in te sum invectus: deinde sinas hîc coram virgine nutricem percontari, quid hoc rei sit; ut, si falso pater dictus sum, æquiore hinc animo discedam." Datâ veniâ, seducit filiam ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc Novis est nomen: atque ibi ab lanio cultro arrepto, "Hoc te uno, quo possum," ait, "modo, filia, in libertatem vindico." Pectus deinde puellæ transfigit; respectansque ad tribunal, "Te," inquit, "Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro." Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius, comprehendi Virginium jubet: ille ferro, quâcumque ibat, viam facere; donec, multitudine etiam prosequentium tuente, ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum ostentant populo: scelus Appii, puellæ infelicem formam, necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ, "Eamne liberorum procreandorum conditionem? ea pudicitiæ præmia esse?" cæteraque, quæ in tali re muliebris dolor, quo est mœstior imbecillo

animo, eo miserabilia magis querentibus subjicit. Virorum, et maxime Icilii, vox tota, tribuniciæ potestatis ac provocationis ad populum ereptæ, publicarumque indignationum, erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi; postremo, cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse, cum agmine patriciorum juvenum per turbam vadens, in vincula duci jubet. Jam circa Icilium non solum multitudo, sed duces quoque multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui, repulso lictore, si jure ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre conaretur, ibi quoque se haud impares fore. Hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces. In concionem Appius adscendit: sequuntur Horatius Valeriusque: eos concio audit: decemviro obstrepitur. Jam pro imperio Valerius discedere a privato lictores jubebat; cum, fractis animis, Appius, vitæ metuens, in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite obvoluto, recepit. Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex alterâ parte irrumpit: videt imperium vi victum. Agitatis deinde consiliis, atque ex omni parte assentiendo multis auctoribus trepidus, senatum postremo vocari jussit. Ea res, quod magnæ parti Patrum displicere acta decemvirorum videbantur, spe per senatum finiendæ potestatis ejus multitudinem sedavit. Senatus nec plebem irritandam censuit; et multo magis providendum, ne quid Virginii adventus in exercitu motûs faceret.

L. Itaque missi juniores Patrum in castra, quæ tum in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab seditione milites contineant: ubi Virginius majorem, quam reliquerat in Urbe, motum excivit. Nam, præterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab Urbe indig-

nitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est; strictum etiam telum, respersusque ipse cruore, tota in se castra convertit: et togæ, multifariam in castris visæ, majoris aliquanto, quam erat, speciem urbanæ multitudinis fecerant. Quærentibus, quid rei esset, flens diu vocem non misit: tandem, ut jam ex trepidatione concurrentium turba constitit, ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde tendens manus, commilitones appellans, orabat, "Ne, quod scelus Ap. Claudii esset, sibi attribuerent; neu se, ut parricidam liberûm, aversarentur. Sibi vitam filiæ suâ cariorem fuisse, si liberæ ac pudicæ vivere licitum fuisset. Cum, velut servam, ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum, quam contumeliâ, liberos, misericordiâ se in speciem crudelitatis lapsum. Nec se superstitem filiæ futurum fuisse, nisi spem ulciscendæ mortis ejus in auxilio commilitonum habuisset. Illis quoque enim filias, sorores, conjugesque esse. Nec cum filiâ suâ libidinem Ap. Claudii exstinctam esse; sed, quo impunitior sit, eo effrenatiorem fore. Alienâ calamitate documentum datum illis cavendæ similis injuriæ. Quod ad se attineat, uxorem sibi fato ereptam: filiam, quia non ultra pudica victura fuerit, miseram, sed honestam, mortem occubuisse. Non esse jam Appii libidini locum in domo suâ: ab aliâ violentiâ ejus eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit filiæ. Cæteri sibi ac liberis suis consulerent." Hæc Virginio vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori, nec suæ libertati se defuturos. Et immixti turbæ militum togati, cum eadem illa querendo, docendoque, quanto visa, quam audita, indigniora potuerint videri, simul profligatam jam rem nuntiando Romæ esse; insecutique, qui Appium prope interemtum in exsilium abîsse dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, vellerentque signa, et Romam proficiscerentur. Decemviri, simul his quæ videbant, simul his quæ acta Romæ audierant,

perturbati, alius in aliam partem castrorum, ad sedandos motus discurrunt: et leniter agentibus responsum non redditur: imperium si quis inhiberet, "et viros et armatos se esse," respondetur. Eunt agmine ad Urbem, et Aventinum insidunt; ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhortantes: alia vox nulla violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet: nihil placet aspere agi; quippe ab ipsis datum locum seditionis esse. Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Julius, P. Sulpicius, qui quærerent senatûs verbis, "cujus jussu castra deseruissent? aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent; belloque averso ab hostibus, patriam suam cepissent?" Non defuit, quid responderetur: deerat, qui daret responsum, nullo dum certo duce, nec satis audentibus singulis invidiæ se offerre. Id modo a multitudine conclamatum est, "ut L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: his se daturos responsum."

LI. Dimissis legatis, admonet milites Virginius, "in re non maximâ paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit: responsumque, quamquam non inutiliter, fortuito tamen magis consensu, quam communi consilio esse. Placere decem creari, qui summæ rei præessent, militarique honore tribunos militum appellari." Cum ad eum ipsum primum is honos deferretur, "Melioribus meis vestrisque rebus reservate," inquit, "ista de me judicia. Neq mihi filia inulta honorem ullum jucundum esse patitur; nec in perturbatâ republicâ eos utile est præesse vobis, qui proximi invidiæ sint. Si quis usus mei est, nihilo minor ex privato capietur." Ita decem numero tribunos militares creant. Neque in Sabinis quievit exercitus: ibi quoque, auctore Icilio Numitorioque, secessio ab decemviris facta est, non minore motu animorum Siccii cædis memoriâ revocatâ, quam quem nova fama de virgine adeo fœde ad libidinem petitâ accenderat. Icilius ubi audivit, tri-

bunos militum in Aventino creatos, ne comitiorum militarium prærogativam urbana comitia iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum popularium, imminensque ei potestati, et ipse prius, quam iretur ad Urbem, pari potestate eumdem numerum ab suis creandum curat. Portâ Collinâ Urbem intravêre sub signis, mediâque urbe agmine in Aventinum pergunt: ibi, conjuncti alteri exercitui, viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium, Sex. Manilium creant. Patres, solliciti de summâ rerum, cum senatus quotidie esset, jurgiis sæpius terunt tempus, quam consiliis. Siccii cædes decemviris, et Appiana libido, et dedecora militiæ objiciebantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum: illi negabant se aliter ituros, quam si decemviri deponerent insignia magistratûs ejus, quo anno jam ante abîssent. Decemviri, querentes se in ordinem cogi, non ante, quam perlatis legibus, quarum causâ creati essent, deposituros imperium se aiebant.

LII. Per M. Duilium, qui tribunus plebis fuerat, certior facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in Sacrum montem ex Aventino transit; affirmante Duilio, "non prius, quam deseri Urbem videant, curam in animos Patrum descensuram: admoniturum Sacrum montem constantiæ plebis: scituros, quod sine restitutâ potestate redigi in concordiam res nequeant." Viâ Nomentanâ (cui tum Ficulensi nomen fuit) profecti, castra in monte Sacro locavêre; modestiam patrum suorum nihil violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo, qui per ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur conjuges liberique, "cuinam se relinquerent in eâ urbe, in quâ nec pudicitia, nec libertas sancta esset," miserabiliter rogitantes. Cum vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in foro præter paucos seniorum nemo esset; vocatis utique in senatum Patribus, desertum appa-

ruisset forum; plures jam, quam Horatius et Valerius, vociferabantur, "Quid exspectabitis, Patres conscripti? Si decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibus jura dicturi estis? Non pudet, lictorum vestrorum majorem prope numerum in foro conspici, quam togatorum aliorumque? Quid, si hostes ad urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi parum secessione moveamur, armata veniat? Occasune urbis vultis finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda, aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citius caruerimus patriciis magistratibus, quam illi plebeiis. Novam inexpertamque eam potestatem eripuêre patribus nostris, ne nunc, dulcedine semel capti, ferant desiderium: cum præsertim nec nos temperemus imperiis, quo minus illi auxilii egeant." Cum hæc ex omni parte jactarentur, victi consensu decemviri, futuros se, quando ita videatur, in potestate Patrum affirmant. Id modo simul orant ac monent, ut ipsis ab invidiâ caveatur; nec suo sanguine ad supplicia Patrum plebem assuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque, missi, ad plebem conditionibus, quibus videretur, revocandam componendasque res, decemviris quoque ab irâ et impetu multitudinis præcavere jubentur. Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur; quippe liberatores haud dubie et motûs initio, et exitu rei. Ob hæc advenientibus gratiæ actæ. Icilius pro multitudine verba facit. Idem, cùm de conditionibus ageretur, quærentibus legatis, quæ postulata plebis essent, composito jam ante adventum legatorum consilio, ea postulavit, ut appareret, in æquitate rerum plus, quam in armis, reponi spei. Potestatem enim tribuniciam, provocationemque repetebant, quæ ante decemviros creatos auxilia plebis fuerant; et ne cui fraudi esset, concisse milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem. De decemvirorum modo sup-

plicio atrox postulatum fuit. Dedi quippe eos æquum censebant, vivosque igni concrematuros minabantur. Legati ad ea: "Quæ consilii fuerunt, adeo æqua postulâstis, ut ultro vobis deferenda fuerint: libertati enim ea præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ vestræ magis ignoscendum, quam indulgendum est; quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis, et prius pæne, quam ipsi liberi sitis, dominari jam in adversarios vultis. Nunquamne quiescet civitas nostra a suppliciis, aut Patrum in plebem Romanam, aut plebis in Patres? Scuto vobis magis quam gladio opus est. Satis superque humilis est, qui jure æquo in civitate vivit, nec inferendo injuriam, nec patiendo. Etiam, si quando metuendos vos præbituri estis, cum, recuperatis magistratibus legibusque vestris, judicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque; tunc, ut quæque causa erit, statuetis: nunc libertatem repeti satis est."

LIV. Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti cum mandata plebis Patribus exposuissent, alii decemviri, quandoquidem, præter spem ipsorum, supplicii sui nulla mentio fieret, haud quidquam abnuere. Appius, truci ingenio et invidiâ præcipuâ, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, "Haud ignaro," inquit, "imminet fortuna. Video, donec arma adversariis tradantur, differri adversus nos certamen. Dandus invidiæ est sanguis. Nihil ne ego quidem moror, quominus decemviratu abeam." Factum senatûs-consultum, "Ut decemviri se primo quoque tempore magistratu abdicarent: Q. Furius, pontifex maximus, tribunos plebis crearet; et ne cui fraudi esset secessio militum plebisque." His senatûs-consultis perfectis, dimisso senatu, decemviri prodeunt in concionem, abdicantque se magistratu, ingenti hominum lætitiâ. Nuntiantur hæc plebi: legatos, quidquid in Urbe hominum supererat, prosequitur. Huic multitudini læta alia turba ex castris

occurrit: congratulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. Legati pro concione: "Quod bonum, faustum, felixque sit vobis, reique publicæ, redite in patriam, ad penates, conjuges, liberosque vestros: sed, quâ hîc modestiâ fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario tantæ multitudini est violatus, eam modestiam ferte in Urbem. In Aventinum ite, unde profecti estis. Ibi, felici loco, ubi prima initia inchoâstis libertatis vestræ, tribunos plebis creabitis: præsto erit pontifex maximus, qui comitia habeat." Ingens assensus alacritasque cuncta approbantium fuit. Convellunt inde signa; profectique Romam, certant cum obviis gaudio. Armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt: ibi extemplo, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis creaverunt, omnium primum A. Virginium, inde L. Icilium, et P. Numitorium avunculum Virginiæ, auctores secessionis. Tum C. Sicinium, progeniem ejus, quem primum tribunum plebis creatum in Sacro monte, proditum memoriæ est; et M. Duilium, qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat, nec in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde magis, quam meritis, electi, M. Titinius, M. Pomponius, C. Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui fraudi esset secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis cum provocatione M. Duilius rogationem pertulit. Ea omnia in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc Circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati, L. Valerius, M. Horatius; qui extemplo magistratum occeperunt: quorum consulatus popularis sine ullâ Patrum injuriâ, nec sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere opibus credebant. Omnium primum, cum veluti in controverso jure esset, tenerenturne Patres plebis-scitis, legem centuriatis comitiis tulêre, "Ut, quod tributim

plebes jussisset, populum teneret:" quâ lege tribunîciis rogationibus telum acerrimum datum est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum præsidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt, sanciendo novam legem, "Ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creâsset, eum jus fasque esset occidi: neve ea cædes capitalis noxæ haberetur." Et cum plebem hinc provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmâssent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, (cujus rei prope jam memoria aboleverat) relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis, renovârunt; et cum religione inviolatos eos, tum lege etiam fecerunt, sanciendo, "Ut, qui tribunis plebis, ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset: familia ad ædem Cereris, Liberi, Liberæque venum iret." Hac lege juris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse: sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, sacrum sanciri. Itaque ædilem prehendi ducique a majoribus magistratibus: quod etsi non jure fiat, (noceri enim ei, cui hac lege non liceat) tamen argumentum esse, non haberi pro sacrosancto ædilem: tribunos vetere jurejurando plebis, cum primum eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. Fuêre, qui interpretarentur, eâdem hac Horatiâ lege consulibus quoque et prætoribus, quia iisdem auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse: judicem enim consulem appellari: quæ refellitur interpretatio, quod his temporibus nondum consulem judicem, sed prætorem, appellari mos fuerit. Hæ consulares leges fuêre. Institutum etiam ab iisdem consulibus, ut senatûs-consulta in ædem Cereris ad ædiles plebis deferrentur; quæ antea arbitrio consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duilius deinde, tribunus plebis, plebem rogavit, plebesque scivit: "qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum sine provocatione creâsset, tergo ac capite puniretur." Hæc omnia ut invitis, ita non

adversantibus, patriciis transacta; quia nondum in quemquam unum sæviebatur.

LVI. Fundatâ deinde et potestate tribuniciâ, et plebis libertate, tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque jam rati, accusatorem primum Virginium et Appium reum deligunt. Cum diem Appio Virginius dixisset, et Appius, stipatus patriciis juvenibus, in forum descendisset; redintegrata extemplo est omnibus memoria fœdissimæ potestatis, cum ipsum satellitesque ejus vidissent. Tum Virginius, "Oratio," inquit, "rebus dubiis inventa est. Itaque neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cujus crudelitate vosmet ipsi armis vindicâstis: nec istum ad cætera scelera impudentiam in defendendo se adjicere patiar. Omnium igitur tibi, Ap. Claudi, quæ impie nefarieque per biennium alia super alia es ausus, gratiam facio: unius tantum criminis ni judicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges vindicias non dedisse, in vincula te duci jubeo." Nec in tribunicio auxilio Appius, nec in judicio populi, ullam spem habebat: attamen et tribunos appellavit: et, nullo morante, arreptus a viatore, "Provoco," inquit. Audita vox una vindex libertatis, ex eo missa ore, quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ erant, silentium fecit. Et, dum pro se quisque, "Deos tandem esse, et non negligere humana," fremunt; "et superbiæ crudelitatique, etsi seras, non leves tamen venire pœnas: provocare, qui provocationem sustulisset; et implorare præsidium populi, qui omnia jura populi obtrisset; rapique in vincula egentem jure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset;" ipsius Appii, inter concionis murmur fidem populi Romani implorantis, vox audiebatur. Majorum merita in rempublicam domi militiæque commemorabat: "suum infelix erga plebem Romanam studium, quod æquandarum legum causâ, cum maximâ offensione Patrum, consulatu abîsset: suas leges, quibus manentibus lator earum in vincula ducatur. Cæ-

terum sua propria bona malaque, cum causæ dicendæ data facultas sit, tum se experturum. In præsentia se communi jure civitatis civem Romanum die dictâ postulare, ut dicere liceat, ut judicium populi Romani experiri. Non ita se invidiam pertimuisse, ut nihil in æquitate et misericordiâ civium suorum spei habeat. Quod si indictâ causâ in vincula ducatur, iterum se tribunos plebei appellare, et monere, ne imitentur, quos oderint. Quod si tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollendæ appellationis causâ, in quam conspirâsse decemviros criminati sint; ait se provocare ad populum: implorare leges de provocatione, et consulares, et tribunicias, eo ipso anno latas. Quem enim provocaturum, si hoc indemnato, indictâ causâ, non liceat? cui plebeio et humili præsidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit? se documento futurum, utrum novis legibus dominatio an libertas firmata sit; et appellatio provocatioque adversus injuriam magistratuum ostentata tantum inanibus literis, an vere data sit."

LVII. Contra ea Virginius, unum Ap. Claudium et legum expertem et civilis et humani fœderis esse, aiebat. "Respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum; ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, Deorum hominumque contemtor; carnificibus, non lictoribus, stipatus, jam a rapinis et cædibus animo ad libidinem verso, virginem ingenuam in oculis populi Romani, velut bello captam, a complexu patris abreptam, ministro cubiculi sui clienti dono dederit; ubi crudeli decreto nefandisque vindiciis dexteram patris in filiam armaverit; ubi, tollentes corpus semianime virginis, sponsum avunculumque in carcerem duci jusserit; stupro interpellato magis quam cæde, motus: et illi carcerem ædificatum esse, quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Proinde, ut ille iterum ac sæpius provocet, sic se iterum ac sæpius judicem illi ferre, ni vindicias ab

libertate in servitutem dederit: si ad judicem non eat, pro damnato in vincula duci jubere." Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, cum tanti viri supplicio suamet plebi jam nimia libertas videretur, in carcerem est conjectus: tribunus ei diem prodixit. Inter hæc ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de concordiâ Patrum ac plebis Romam venerunt; donumque ob eam Jovi Optimo Maximo coronam auream in Capitolium tulêre parvi ponderis, prout res haud opulentæ erant, colebanturque religiones pie magis quam magnifice. Iisdem auctoribus cognitum est, Æquos Volscosque summâ vi bellum apparare. Itaque partiri provincias consules jussi. Horatio Sabini, Valerio Æqui Volscique evenêre. Cum ad ea bella delectum edixissent, favore plebis non juniores modo, sed emeritis etiam stipendiis, pars magna voluntariorum, ad nomina danda præsto fuêre: eoque non copiâ modo, sed genere etiam militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Priusquam urbem egrederentur, leges decemvirales, quibus "Tabulis Duodecim" est nomen, in æs incisas, in publico proposuerunt. Sunt, qui jussu tribunorum ædiles functos eo ministerio scribant.

LVIII. C. Claudius, (qui, perosus decemvirorum scelera, et ante omnes fratris filii superbiæ infestus, Regillum, antiquam in patriam, se contulerat) is magno jam natu, cum ad pericula ejus deprecanda redisset, cujus vitia fugerat, sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat singulos; orabatque, "Ne Claudiæ genti eam inustam maculam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni: virum, honoratissimæ imaginis futurum ad posteros, legum latorem conditoremque Romani juris, jacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones. Averterent ab irâ parumper ad cognitionem cogitationemque animos; et potius unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quam, propter unius odium, multorum preces adspernarentur. Se quoque id generi ac nomini dare, nec

cum eo in gratiam redîsse, cujus adversæ fortunæ velit succursum. Virtute libertatem recuperatam esse: clementiâ concordiam ordinum stabiliri posse." Erant, quos moveret suâ magis pietate, quam ejus, pro quo agebat, causâ: sed Virginius, "sui potius ut miserentur," orabat, "filiæque: nec gentis Claudiæ regnum in plebem sortitæ, sed necessariorum Virginiæ et trium tribunorum preces audirent; qui, ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem atque auxilium implorarent." Justiores hæ lacrymæ videbantur: itaque, spe incisâ, priusquam prodicta dies adesset, Appius sibi mortem conscivit. Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus invidiæ, quod in Urbe fuerat, cum injustæ vindiciæ a collegâ dicerentur. Plus tamen facta injuria Oppio, quam non prohibita, invidiæ fecit: testis productus, qui, septem et viginti enumeratis stipendiis, octies extra ordinem donatus, donaque ea gerens in conspectu populi, scissâ veste tergum laceratum virgis ostendit, nihilum deprecans, "quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus iterum in se sæviret." Oppius quoque ductus in vincula est, et ante judicii diem finem ibi vitæ fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavêre: collegæ eorum exsilii causâ solum verterunt: bona publicata sunt. Et M. Claudius, assertor Virginiæ, die dictâ damnatus, ipso remittente Virginio ultimam pœnam, dimissus, Tibur exsulatum abiit: manesque Virginiæ, mortuæ quam vivæ felicioris, per tot domos ad petendas pœnas vagati, nullo relicto sonte, tandem quieverunt.

LIX. Ingens metus incesserat Patres, vultusque jam iidem tribunorum erant, qui decemvirorum fuerant, cum M. Duilius, tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiæ potestati, "Et libertatis," inquit, "nostræ, et pœnarum ex inimicis, satis est: itaque hoc anno nec diem dici cuiquam, nec in vincula duci quemquam sum passurus. Nam neque vetera peccata repeti jam obliterata placet, cum nova expiata

sint decemvirorum suppliciis; et nihil admissum iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua consulum amborum in libertate vestrâ tuendâ cura." Ea primum moderatio tribuni metum Patribus demsit, eademque auxit consulum invidiam; quod adeo toti plebis fuissent, ut Patrum salutis libertatisque prior plebeio magistratui, quam patricio, cura fuisset; et ante inimicos satietas pœnarum suarum cepisset, quam obviam ituros licentiæ eorum consules appareret. Multique erant, qui mollius consultum dicerent, quod legum ab iis latarum Patres auctores fuissent: neque erat dubium, quin, turbato reipublicæ statu, tempori succubuissent.

LX. Consules, rebus urbanis compositis, fundatoque plebis statu, in provincias diversi abiêre. Valerius adversus conjunctos jam in Algido exercitus Æquorum Volscorumque sustinuit consilio bellum. Quod si extemplo rem fortunæ commisisset, haud scio, an (qui tum animi ab decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque erant) magno detrimento certamen staturum fuerit. Castris, mille passuum ab hoste positis, copias continebat: hostes medium inter bina castra spatium acie instructâ complebant: provocantibusque ad prœlium responsum Romanus nemo reddebat. Tandem fatigati stando, ac nequidquam exspectando certamen, Æqui Volscique, postquam concessum propemodum de victoriâ credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos prædatum abeunt. Relinquitur magis castris præsidium, quam satis virium ad certamen: quod ubi consul sensit, reddit illatum antea terrorem; instructâque acie ultro hostem lacessit. Ubi illi, conscientiâ quid abesset virium, detrectavêre pugnam, crevit extemplo Romanis animus, et pro victis habebant paventes intra vallum. Cum per totum diem stetissent intenti ad certamen, nocti cessêre: et Romani quidêm pleni spei corpora curabant. Haudquâquam pari hostes animo nuntios passim trepidi ad revocandos præda-

tóres dimittunt: recurritur ex proximis locis; ulteriores non inventi. Ubi illuxit, egreditur castris Romanus, vallum invasurus, ni copia pugnæ fieret: et, postquam multa jam dies erat, neque movebatur quidquam ab hoste, jubet signa inferri consul: motâque acie, indignatio Æquos et Volscos incessit, si victores exercitus vallum potius, quam virtus et arma tegerent: igitur et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnæ accepêre. Jamque pars egressa portis erat, deinceps que alii servabant ordinem, in suum quisque locum descendentes, cum consul Romanus prius, quam totis viribus fulta constaret hostium acies, intulit signa: adortusque nec omnes dum eductos, nec, qui erant, satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque illuc, circumspectantiumque se ac suos, addito turbatis mentibus clamore atque impetu, invadit. Retulêre primo pedem hostes: deinde, cum animos collegissent, et undique duces, "victisne cessuri essent," increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex alterâ parte Romanos "meminisse" jubebat, "illo die primum liberos pro liberâ urbe Romanâ pugnare. Sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores præmium essent. Non Appio duce rem geri, sed consule Valerio, a liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. Ostenderent, prioribus prœliis per duces, non per milites, stetisse, ne vincerent. Turpe esse, contra cives plus animi habuisse, quam contra hostes; et domi, quam fòris, servitutem magis timuisse. Unam Virginiam fuisse, cujus pudicitiæ in pace periculum esset; unum Appium civem periculosæ libidinis: at, si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot millibus hostium periculum fore. Nolle ominari, quæ nec Jupiter, nec Mars pater passuri sint iis auspiciis conditæ urbi accidere." Aventini Sacrique montis admonebat, ut, "ubi libertas parta esset paucis ante mensibus, eo imperium illibatum referrent; ostenderentque, eamdem indolem militibus Romanis post exactos decemviros

esse, quæ ante creatos fuerit; nec, æquatis legibus, imminutam virtutem populi Romani esse. Hæc ubi inter signa peditum dicta dedit; avolat deinde ad equites; "Agite, juvenes," inquit; "præstate virtute peditem, ut honore atque ordine præstatis. Primo concursu pedes movit hostem: pulsum vos, immissis equis, exigite e campo. Non sustinebunt impetum: et nunc cunctantur magis, quam resistunt." Concitant equos, permittuntque in hostem, pedestri jàm turbatum pugnâ: et, perruptis ordinibus, elati ad novissimam aciem, pars libero spatio circumvecti, jam fugam undique capessentes plerosque a castris avertunt, præterequitantesque absterrent. Peditum acies, et consul ipse, visque omnis belli fertur in castra; captisque, cum ingenti cæde, majore prædâ, potitur. Hujus pugnæ fama perlata non in Urbem modo, sed in Sabinos ad alterum exercitum. In Urbe lætitia modo celebrata est; in castris animos militum ad æmulandum decus accendit. Jam Horatius eos, excursionibus sufficiendo, prœliisque levibus experiendo, assuefecerat sibi potius fidere, quam meminisse ignominiæ decemvirorum ductu acceptæ; parvaque certamina in summam totius profecerant spei. Nec cessabant Sabini, feroces ab re priore anno bene gestâ, lacessere atque instare, rogitantes, "Quid, latrocinii modo, procursantes pauci recurrentesque tererent tempus, et in multa prœlia parvaque carperent summam unius belli? Quin illi congrederentur acie, inclinandamque semel fortunæ rem darent?"

LXII. Ad id quod suâ sponte satis collectum animorum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. "Jam alterum exercitum victorem in Urbem rediturum; sibi ultro per contumelias hostem insultare: quando autem se, si tum non sint, pares hostibus fore?" Ubi hæc fremere militem in castris consul sensit, concione advocatâ, "Quemadmodum," inquit, "in Algido res gesta sit, arbitror vos, milites, audîsse: qualem liberi populi exercitum decuit esse,

talis fuit: consultu collegæ, virtute militum victoria parta est. Quod ad me attinet, id consilii animique habiturus sum, quod vos mihi effeceritis. Et trahi bellum salubriter, et mature perfici potest: si trahendum est, ego, ut in dies spes virtusque vestra crescat, eâdem, quâ institui, disciplinâ efficiam. Si jam satis animi est, decernique placet, agitedum! clamorem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hîc, indicem voluntatis virtutisque vestræ." Postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, "Quod bene vertat, gesturum se illis morem, posteroque die in aciem deducturum," affirmat. Reliquum diei apparandis armis consumtum est. Postero die simul instrui Romanam aciem Sabini vidêre, et ipsi, jam pridem avidi certaminis, procedunt. Prœlium fuit, quale inter fidentes sibimet ambo exercitus, veteris perpetuæque alterum gloriæ, alterum nuper novâ victoriâ elatum. Consilio etiam Sabini vires adjuvêre: nam, cum æquâssent aciem, duo extra ordinem millia, quæ in sinistrum cornu Romanorum in ipso certamine impressionem facerent, tenuêre: quæ ubi, illatis ex transverso signis, degravabant prope circumventum cornu; equites duarum legionum sexcenti fere ex equis desiliunt, cedentibusque jam suis provolant in primum; simulque et hosti se opponunt, et, æquato primum periculo, pudore deinde animos peditum accendunt. Verecundiæ erat, equitem suo alienoque Marte pugnare; peditem ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in prœlium ab suâ parte omissum; et locum, ex quo cesserant, repetunt: momentoque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis cornu. Eques inter ordines peditum tectus se ad equos recipit: transvolat inde in partem alteram, suis victoriæ nuntius; simul et in hostes jam pavidos, quippe fuso suæ partis validiore cornu, impetum facit: non aliorum eo prœlio virtus magis enituit. Consul providere omnia, laudare fortes, increpare, sicubi segnior pugna esset. Castigati

fortium statim virorum operam edebant: tantumque hos pudor, quantum alios laudes excitabant. Redintegrato clamore, undique omnes connisi hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sabini, fusi passim per agros, castra hosti ad prædam relinquunt. Ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus, populationibus agrorum amissas, recipit. Geminâ victoriâ duobus bifariam prœliis partâ, maligne senatus in unum diem supplicationes consulum nomine decrevit. Populus injussu et altero die frequens iit supplicatum: et hæc vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior fuit. Consules ex composito eodem biduo ad Urbem accessêre, senatumque in Martium Campum evocavêre: ubi cum de rebus ab se gestis agerent, questi primores Patrum, senatum inter milites deditâ operâ terroris causâ haberi: itaque inde consules, ne criminationi locus esset, in prata Flaminia, ubi nunc ædes Apollinis est, (jam tum Apollinarem appellabant) avocavêre senatum. Ubi cum ingenti consensu Patrum negaretur triumphus, L. Icilius, tribunus plebis, tulit ad populum de triumpho consulum, multis dissuasum prodeuntibus, maxime C. Claudio vociferante, "De Patribus, non de hostibus, consules triumphare velle; gratiamque pro privato merito in tribunum, non pro virtute honorem, peti: nunquam ante de triumpho per populum actum: semper æstimationem arbitriumque ejus honoris penes senatum fuisse: ne reges quidem majestatem summi ordinis imminuisse. Ne ita omnia tribuni potestatis suæ implerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse. Ita demum liberam civitatem fore, ita æquatas leges, si sua quisque jura ordo, suam majestatem teneat." In eamdem sententiam multa et a cæteris senioribus Patrum cum essent dicta, omnes tribus eam rogationem acceperunt. Tum primum, sine auctoritate senatûs, populi jussu triumphatum est.

LXIV. Hæc victoria tribunorum plebisque prope

in haud salubrem luxuriam vertit, conspiratione inter tribunos factâ, ut iidem tribuni reficerentur; et, quo sua minus cupiditas emineret, consulibus quoque continuarent magistratum. Consensum Patrum causabantur, quo per contumeliam consulum jura plebis labefacta essent. "Quid futurum, nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factiones suas consules adorti essent? non enim semper Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas opes postferrent." Forte quâdam utili ad tempus, ut comitiis præesset, potissimum M. Duilio sorte evenit, viro prudenti, et ex continuatione magistratûs invidiam imminentem cernenti: qui cum ex veteribus tribunis negaret ullius se rationem habiturum, pugnarentque collegæ, ut liberas tribus in suffragium mitteret, aut concederet sortem comitiorum collegis, habituris e lege potius comitia, quam ex voluntate Patrum; injectâ contentione, Duilius, consules ad subsellia accitos cum interrogâsset, quid de comitiis consularibus in animo haberent, respondissentque, se novos consules creaturos, auctores popularis sententiæ haud populares nactus, in concionem cum iis processit. Ubi cum consules, producti ad populum, interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptæ domi, memor militiæ rerumque gestarum, consules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiæ suæ mutâssent; collaudatis consulibus, quod perseverarent ad ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit: et, quinque tribunis plebis creatis, cum præ studiis aperte petentium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent, concilium dimisit; nec deinde comitiorum causâ habuit. Satisfactum legi aiebat, quæ, numero nusquam præfinito tribunis, modo ut relinquerentur, sanciret; et ab iis, qui creati essent, cooptari collegas juberet. Recitabatque rogationis carmen, in quo, "Si tribunos plebei decem rogabo, si qui vos minus hodie decem tribunos plebei feceritis; hi tum uti quos sibi collegas cooptâs-

sint, ut illi legitimi eâdem lege tribuni plebei sint, ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis." Duilius, cum ad ultimum perseverâsset, negando quindecim tribunos plebei rempublicam habere posse, victâ collegarum cupiditate, pariter Patribus plebique acceptus, magistratu abiit.

LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis collegis Patrum voluntatem foverunt: duos etiam patricios consularesque, Sp. Tarpeium et A. Aterium, cooptavêre. Consules creati, Lar Herminius, T. Virginius Cælimontanus, nihil magnopere ad Patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris habuêre. L. Trebonius, tribunus plebis, infestus Patribus, quod se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum, proditum a collegis, aiebat, rogationem tulit, "ut qui plebem Romanam tribunos plebei rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribunos plebei faceret;" insectandisque Patribus (unde Aspero etiam inditum est cognomen) tribunatum gessit. Inde M. Geganius Macerinus et C. Julius, consules facti, coitiones tribunorum, adversus nobilium juventutem ortas, sine insectatione potestatis ejus, conservatâ majestate Patrum, sedavêre: plebem, decreto ad bellum Volscorum et Æquorum delectu, sustinendo rem, ab seditionibus continuêre: urbano quoque otio foris omnia tranquilla esse affirmantes, per discordias civiles externos tollere animos. Cura pacis concordiæ quoque intestinæ causa fuit. Sed alter semper ordo gravis alterius modestiæ erat: quiescenti plebi ab junioribus Patrum injuriæ fieri cœptæ: ubi tribuni auxilio humilioribus essent, in primis parum proderat: deinde ne ipsi quidem inviolati erant, utique postremis mensibus, cum et per coitiones potentiorum injuria fieret, et vis potestatis omnis aliquanto posteriore anni parte languidior ferme esset: jamque plebs ita in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos haberet: nomina tantum se biennio habuisse. Seniores contra Patrum, ut nimis feroces suos credere juvenes esse;

ita malle, si modus excedendus esset, suis, quam adversariis, superesse animos: adeo moderatio tuendæ libertatis, dum æquari velle simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium, in difficili est: cavendoque ne metuant homines, metuendos ultro se efficiunt; et injuriam a nobis repulsam, tamquam aut facere aut pati necesse sit, injungimus aliis.

LXVI. T. Quintius Capitolinus quartum, et Agrippa Furius, consules inde facti, nec seditionem domi, nec foris bellum, acceperunt: sed imminebat utrumque. Jam non ultra discordia civium reprimi poterat, et tribunis et plebe incitatâ in Patres, cum dies alicui nobilium dicta novis semper certaminibus conciones turbaret: ad quarum primum strepitum, velut signo accepto, arma cepêre Æqui ac Volsci; simul quod persuaserant iis duces, cupidi prædarum, biennio ante delectum indictum haberi non potuisse, abnuente jam plebe imperium: "eo adversus se non esse missos exercitus: dissolvi licentiâ militandi morem; nec pro communi jam patriâ Romam esse: quidquid irarum simultatumque cum externis fuerit, in ipsos verti: obcæcatos lupos intestinâ rabie opprimendi occasionem esse." Conjunctis exercitibus Latinum primum agrum perpopulati sunt: deinde, postquam ibi nemo vindex occurrebat, tum vero, exsultantibus belli auctoribus, ad mœnia ipsa Romæ populabundi regione portæ Esquilinæ accessêre, vastationem agrorum per contumeliam urbi ostentantes: unde postquam multi, prædam præ se agentes, retro ad Corbionem agmine iêre, Quintius consul ad concionem populum vocavit.

LXVII. Ibi in hanc sententiam locutum accipio: "Etsi mihi nullius noxæ conscius, Quirites, sum, tamen cum pudore summo in concionem vestram processi. Hoc vos scire, hoc posteris memoriæ traditum iri, Æquos et Volscos, vix Hernicis modo pares, T. Quintio quartum consule, ad mœnia urbis Romæ impune armatos venisse. Hanc ego ignomi-

niam (quamquam jam diu ita vivitur, is status rerum est, ut nihil boni divinet animus) si huic potissimum imminere anno scissem, vel exsilio vel morte, si alia fuga honoris non esset, vitâssem. Ergo, si viri arma illa habuissent, quæ in portis fuêre nostris, capi Roma me consule potuit? Satis honorum, satis superque vitæ erat: mori consulem tertium oportuit. Quem tándem ignavissimi hostium contemsêre? nos consules? an vos Quirites? Si culpa in nobis est, auferte imperium indignis; et, si id parum est, insuper pœnas expetite. Si in vobis, nemo Deorum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata, Quirites; vosmet tantum eorum pœniteat. Non illi vestram ignaviam contemsêre, nec suæ virtuti confisi sunt: quippe toties fusi fugatique, castris exuti, agro multati, sub jugum missi, et se et vos novêre. Discordia ordinum est venenum urbis hujus: Patrum ac plebis certamina (dum nec nobis imperii, nec vobis libertatis est modus, dum tædet vos patriciorum, nos plebeiorum magistratuum) sustulêre illis animos. Pro Deûm fidem! quid vobis vultis? Tribunos plebis concupîstis: concordiæ causâ concessimus. Decemviros desiderâstis: creari passi sumus. Decemvirorum vos pertæsum est: coëgimus abire magistratu. Manente in eosdem privatos irâ vestrâ, mori atque exsulare nobilissimos viros honoratissimosque passi sumus. Tribunos plebis creare iterum voluistis: creâstis. Consules facere vestrarum partium, etsi Patribus videbamus iniquum; patricium quoque magistratum plebi donum fieri vidimus. Auxilium tribunicium, provocationem ad populum, scita plebis injuncta Patribus: sub titulo æquandarum legum, nostra jura oppressa tulimus et ferimus. Qui finis erit discordiarum? Ecquando unam urbem habere, ecquando communem hanc esse patriam licebit? Victi nos æquiore animo quiescimus, quam vos victores. Satisne est, nobis vos metuendos esse? Adversus nos Aventinum capitur, adversus nos Sacer occupatur mons: Esquilias

quidem ab hoste prope captas, et scandentem in aggerem Volscum hostem nemo submovit. In nos viri, in nos armati estis.

LXVIII. "Agitedum, ubi hîc curiam circumsederitis, et forum infestum feceritis, et carcerem impleveritis principibus; iisdem istis ferocibus animis egredimini extra portam Esquilinam: aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris visite agros vestros ferro ignique vastatos, prædam abigi, fumare incensa passim tecta. At enim communis res per hæc loco est pejore: ager uritur; urbs obsidetur; belli gloria penes hostes est. Quid tandem? privatæ res vestræ in quo statu sunt? Jam unicuique ex agris sua damna nuntiabuntur: quid est tandem domi, unde ea expleatis? Tribuni vobis amissa reddent ac restituent? Vocis verborumque quantum voletis, ingerent, et criminum in principes, et legum aliarum super alias, et concionum. Sed ex illis concionibus nunquam vestrûm quisquam re, fortunâ, domum auctior rediit. Ecquis retulit aliquid ad conjugem ac liberos, præter odia, offensiones, simultates publicas privatasque? a quibus semper non vestrâ virtute innocentiâque, sed auxilio alieno tuti sitis. At (Hercules) cum stipendia, nobis consulibus, non tribunis ducibus, et in castris, non in foro, faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes, non in concione Patres Romani horrebant, prædâ partâ, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriæque, simul publicæ, simul privatæ, triumphantes domum ad Penates redibatis: nunc oneratum vestris fortunis hostem abire sinitis. Hærete affixi concionibus, et in foro vivite: sequitur vos necessitas militandi, quam fugitis. Grave erat in Æquos et Volscos proficisci? Ante portas est bellum: si inde non pellitur, jam intra mœnia erit, et arcem et Capitolium scandet, et in domos vestras vos persequetur. Biennio ante senatus delectum haberi, et educi exercitum in Algidum jussit: sedemus desides domi, mulierum ritu inter nos alterantes; præsenti pace læti, nec cer-

nentes, ex otio illo brevi multiplex bellum rediturum. His ego gratiora dictu alia esse scio: sed me vera pro gratis loqui, etsi meum ingenium non moneret, necessitas cogit. Vellem equidem vobis placere, Quirites; sed multo malo vos salvos esse, qualicumque erga me animo futuri estis. Naturâ hoc ita comparatum est, ut, qui apud multitudinem suâ causâ loquitur, gratior eo sit, cujus mens nihil, præter publicum commodum, videt: nisi forte assentatores publicos, plebicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestrâ vos causâ incitare et stimulare putatis. Concitati, aut honori aut quæstui illis estis; et quia in concordiâ ordinum nullos se usquam esse vident, malæ rei se, quam nullius, turbarum ac seditionum, duces esse volunt. Quarum rerum si vos tædium tandem capere potest, et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis sumere; nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus hos populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris exuero, et a portis nostris mœnibusque ad illorum urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, transtulero."

LXIX. Raro alias tribuni popularis oratio acceptior plebi, quam tunc severissimi consulis, fuit. Juventus quoque, quæ inter tales metus detrectationem militiæ telum acerrimum adversus Patres habere solita erat, arma et bellum spectabat: et agrestium fuga, spoliatique in agris et vulnerati, fœdiora iis, quæ subjiciebantur oculis, nuntiantes, totam urbem irâ implevêre. In senatum ubi ventum est, ibi vero in Quintium omnes versi, ut unum vindicem majestatis Romanæ intueri; et primores Patrum "dignam" dicere "concionem imperio consulari, dignam tot consulatibus anteactis, dignam vitâ omni, plenâ honorum sæpe gestorum, sæpius meritorum. Alios consules aut per proditionem dignitatis Patrum plebi adulatos, aut acerbe tuendo jura ordinis asperiorem domando multitudinem, fecisse: T. Quintium ora-

tionem memorem majestatis Patrum, concordiæque ordinum, et temporum imprimis habuisse. Orare eum collegamque, ut capesserent rempublicam: orare tribunos, ut uno animo cum consulibus bellum ab Urbe ac mœnibus propulsari vellent, plebemque obedientem in re tam trepidâ Patribus præberent: appellare tribunos communem patriam, auxiliumque eorum implorare, vastatis agris, Urbe prope oppugnatâ." Consensu omnium delectus decernitur, habeturque. Cum consules in concione pronuntiâssent, "Tempus non esse causas cognoscendi; omnes juniores postero die primâ luce in Campo Martio adessent; cognoscendis causis eorum, qui nomina non dedissent, bello perfecto se daturos tempus; pro desertore futurum, cujus non probâssent causam:" omnis juventus affuit postero die. Cohortes sibi quæque centuriones legerunt: bini senatores singulis cohortibus præpositi. Hæc omnia adeo mature perfecta accepimus, ut signa, eo ipso die a quæstoribus ex ærario promta delataque in Campum, quartâ diei horâ mota ex Campo sint; exercitusque novus, paucis cohortibus veterum militum voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem. Insequens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad Corbionem castris sunt conjuncta. Tertio die, cum ira Romanos, illos, cum toties rebellâssent, conscientia culpæ ac desperatio irritaret, mora dimicandi nulla est facta.

LXX. In exercitu Romano cum duo consules essent potestate pari; quod saluberrimum in administratione magnarum rerum est, summa imperii, concedente Agrippâ, penes collegam erat: et prælatus ille facilitati submittentis se comiter respondebat, communicando consilia laudesque, et æquando imparem sibi. In acie Quintius dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit: Sp. Postumio Albo legato datur media acies tuenda; legatum alterum Ser. Sulpicium equitibus præficiunt. Pedites ab dextro cornu egregie pugnavêre, haud segniter resistentibus Volscis. Ser.

Sulpicius per mediam hostium aciem cum equitatu perrupit: unde cum eâdem reverti posset ad suos, priusquam hostis turbatos ordines reficeret, terga impugnare hostium satius visum est: momentoque temporis, in aversam incursando aciem, ancipiti terrore dissipâsset hostes, ni suo proprio eum prœlio equites Volscorum et Æquorum exceptum aliquamdiu tenuissent. Ibi vero Sulpicius negare, "cunctandi tempus esse; circumventos interclusosque ab suis" vociferans, "ni equestre prœlium connisi omni vi perficerent. Nec fugare equitem integrum satis esse, conficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad prœlium, aut integraret pugnam: non posse illos resistere sibi, quibus conferta peditum acies cessisset." Haud surdis auribus dicta: impressione unâ totum equitatum fudêre; magnam vim ex equis præcipitavêre; ipsos equosque spiculis confodêre. Is finis pugnæ equestris fuit. Tunc, adorti peditum aciem, nuntios ad consules rei gestæ mittunt, ubi jam inclinabatur hostium acies. Nuntius deinde et vincentibus Romanis animos auxit, et referentes gradum perculit Æquos. In mediâ primum acie vinci cœpti, quâ permissus equitatus turbaverat ordines. Sinistrum deinde cornu ab Quintio consule pelli cœptum; in dextro plurimum laboris fuit. Ibi Agrippa, ætate viribusque ferox, cum omni parte pugnæ melius res geri, quam apud se, videret, accepta signa ab signiferis ipse inferre, quædam jacere etiam in confertos hostes cœpit. Cujus ignominiæ metu concitati milites, invasêre hostem: ita æquata ex omni parte victoria est. Nuntius tum a Quintio venit, victorem jam se imminere hostium castris; nolle irrumpere, antequam sciat debellatum et in sinistro cornu esse. Si jam fudisset hostes, conferret ad se signa, ut simul omnis exercitus prædâ potiretur. Victor Agrippa cum mutuâ gratulatione ad victorem collegam castraque hostium venit; ibi paucis defendentibus, momentoque fusis, sine certamine in munitiones irrumpunt:

prædâque ingenti compotem exercitum, suis etiam rebus recuperatis, quæ populatione agrorum amissæ erant, reducunt. Triumphum nec ipsos postulâsse, nec delatum iis ab senatu, accipio: nec traditur causa spreti aut non sperati honoris. Ego quantùm in tanto intervallo temporum conjicio, cum Valerio atque Horatio consulibus, qui præter Volscos et Æquos Sabini etiam belli perfecti gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset, verecundiæ fuit pro parte dimidiâ rerum consulibus petere triumphum: ne etiam, si impetrâssent, magis hominum ratio, quam meritorum, habita videretur.

LXXI. Victoriam honestam, ex hostibus partam, turpe domi de finibus sociorum judicium populi deformavit. Aricini atque Ardeates de ambiguo agro cum sæpe bello certâssent, multis invicem cladibus fessi, judicem populum Romanum cepêre. Cum ad causam orandam venissent, concilio populi a magistratibus dato, magnâ contentione actum: jamque editis testibus, cum tribus vocari, et populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scaptius de plebe, magno natu: et, "Si licet," inquit, "consules, de republicâ dicere, errare ego populum in hac causâ non patiar." Cum, ut vanum, eum negarent consules audiendum esse, vociferantemque, prodi publicam causam, submoveri jussissent, tribunos appellat. Tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis quam regunt, dedêre cupidæ audiendi plebi, ut, quæ vellet, Scaptius diceret. Ibi infit, "Annum se tertium et octogesimum agere, et in eo agro, de quo agitur, militâsse, non juvenem, vicesima jam stipendia merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. Eo rem se vetustate obliteratam, cæterum suæ memoriæ infixam, afferre: agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum fuisse, captisque Coriolis, jure belli publicum populi Romani factum. Mirari se, quonam more Ardeates Aricinique, cujus agri jus nunquam usurpaverint incolumi Coriolanâ re, eum se a populo Romano, quem, pro

domino, judicem fecerint, intercepturos sperent. Sibi exiguum vitæ tempus superesse: non potuisse se tamen inducere in animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu cepisset, eum senex quoque voce, quâ unâ posset, vindicaret. Magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse causam damnaret."

LXXII. Consules cum Scaptium non silentio modo, sed cum assensu etiam, audiri animadvertissent, Deos hominesque testantes flagitium ingens fieri, Patrum primores arcessunt: cum his circumire tribunos, orare, "Ne pessimum facinus pejore exemplo admitterent judices, in suam rem litem vertendo, cum præsertim, etiamsi fas sit curam emolumenti sui judici esse, nequâquam tantum agro intercipiendo acquiratur, quantum amittatur alienandis injuriâ sociorum animis: nam famæ quidem ac fidei damna majora esse, quam quæ æstimari possent. Hoc legatos referre domum? hoc vulgari? hoc socios audire? hoc hostes? quo cum dolore hos? quo cum gaudio illos? Scaptione hoc, concionali seni, assignaturos putarent finitimos populos? Clarum hac fore imagine Scaptium: populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienæ personam laturum: quem enim hoc privatæ rei judicem fecisse, ut sibi controversiosam adjudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi præmortui jam sit pudoris, non facturum." Hæc consules, hæc Patres vociferantur: sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. Vocatæ tribus judicaverunt, agrum publicum populi Romani esse. Nec abnuitur ita fuisse, si ad judices alios itum foret: nunc haud sane quidquam bono causæ levatur dedecus judicii: idque non Aricinis Ardeatibusque, quam Patribus Romanis, fœdius atque acerbius visum. Reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

EPITOME LIBRI QUARTI.

Lex de connubio Patrum et plebis a tribunis plebis contentione magnâ, Patribus repugnantibus, perlata est. Tribuni militares. Aliquot annis res populi Romani domi militiæque per hoc genus magistratûs administratæ sunt. Item censores tunc primum creati sunt. Ager, Ardeatibus populi Romani judicio ablatus, missis in eum colonis, restitutus est. Cum fame populus Romanus laboraret, Sp. Mælius, eques Romanus, frumentum populo suâ impensâ largitus est; et, ob id factum conciliatâ sibi plebe, regnum affectans, a C. Servilio Ahalâ, magistro equitum, jussu Quintii Cincinnati dictatoris, occisus est: L. Minucius index bove auratâ donatus est. Legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rempublicam occubuerant, statuæ in Rostris positæ sunt. Cossus Cornelius, tribunus militum, occiso Tolumnio rege Veientium, opima spolia secunda retulit. Mam. Æmilius dictator, censuræ honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito, ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenæ in potestatem redactæ, eoque coloni missi sunt: quibus occisis, Fidenates, cum defecissent, a Mam. Æmilio dictatore victi sunt, et Fidenæ captæ. Conjuratio servorum oppressa est. Postumius, tribunus militum, propter crudelitatem ab exercitu occisus est. Stipendium ex ærario tum primum militibus datum est. Res præterea gestas adversus Volscos, et Fidenates, et Faliscos, continet.

T. LIVII PATAVINI

LIBER QUARTUS.

I. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus domi forisque infestus: nam anni principio et de connubio Patrum et plebis C. Canuleius, tribunus plebis, rogationem promulgavit; quâ contaminari sanguinem suum Patres, confundique jura gentium, rebantur: et mentio, primo sensim illata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, "ut populo potestas esset, seu de plebe, seu de Patribus vellet, consules faciendi." Id vero si fieret, non vulgari modo cum infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem, summum imperium credebant. Læti ergo audiêre Patres, Ardeatium populum ob injuriam agri abjudicati descisse, et Veientes depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Æquosque ob communitam Verruginem fremere: adeo vel infelix bellum ignominiosæ paci præferebant. His itaque in majus etiam acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticescerent actiones tribuniciæ, delectus haberi, bellum armaque vi summâ apparari jubent, si quo intentius possit, quam T. Quintio consule apparatum sit. Tum C. Canuleius pauca in senatu vociferatus, "nequidquam territando consules avertere plebem a curâ novarum legum; nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam ea, quæ promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset; et confestim ad concionem advocavit.

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum, et tribunus populum in consules incitabat. Negabant consules, "jam ultra ferri posse furores tribunicios: ventum jam ad finem esse; domi plus belli concitari, quam foris. Id adeo non plebis quam Patrum, neque tribunorum magis quam consulum, culpâ accidere: cujus rei præmium sit in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Romæ præmium seditionum esse: id et singulis universisque semper honori fuisse. Reminiscerentur, quam majestatem senatûs ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri essent; ut (quemadmodum plebs gloriari posset) auctiorem amplioremque esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec, quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores essent. Quas quantasque res C. Canuleium aggressum? colluvionem gentium, perturbationem auspiciorum publicorum privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incontaminati sit: ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam, nec suos noverit. Quam enim aliam vim connubia promiscua habere, nisi ut ferarum prope ritu vulgentur concubitus plebis Patrumque? ut, qui natus sit, ignoret, cujus sanguinis, quorum sacrorum sit; dimidius Patrum sit, dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors. Parum id videri, quod omnia divina humanaque turbentur: jam ad consulatum vulgi turbatores accingi; et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus tentâsse: nunc rogari, ut, seu ex Patribus, seu ex plebe velit, populus consules creet: et creaturos haud dubie ex plebe seditiosissimum quemque. Canuleios igitur Iciliosque consules fore. Ne id Jupiter Optimus Maximus sineret, regiæ majestatis imperium eo recidere: et se millies morituros potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur. Certum habere, majores quoque, si divinâssent, concedendo omnia non mitiorem in se plebem, sed asperiorem alia ex aliis iniquiora postu-

landio, cum prima impetrâsset, futuram, primo quamlibet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi imponi paterentur. Quia tum concessum sit de tribunis, iterum concessum esse. Finem non fieri: non posse in eâdem civitate tribunos plebis et Patres esse: aut hunc ordinem, aut illum magistratum, tollendum esse: potiusque sero, quam nunquam, obviam eundum audaciæ temeritatique. Illine ut impune primo discordias serentes concitent finitima bella, deinde adversus ea, quæ concitaverint, armari civitatem defendique prohibeant? et, cum hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi adversus hostes non patiantur? Sed audeat Canuleius in senatu proloqui, se, nisi suas leges, tamquam victoris, Patres accipi sinant, delectum haberi prohibiturum: quid esse aliud, quam minari, se proditurum patriam? oppugnari atque capi passurum? quid eam vocem animorum, non plebi Romanæ, sed Volscis et Æquis et Veientibus allaturam? Nonne, Canuleio duce, se speraturos Capitolium atque arcem scandere posse, si Patribus tribuni, cum jure ac majestate ademtâ, animos etiam eripuerint? Consules paratos esse duces prius adversus scelus civium, quam adversus hostium arma."

III. Cum maxime hæc in senatu agerentur, Canuleius pro legibus suis et adversus consules ita disseruit: "Quantopere vos, Quirites, contemnerent Patres, quam indignos ducerent, qui unâ secum urbe intra eadem mœnia viveretis, sæpe equidem et ante videor animadvertisse: nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has rogationes nostras coorti sunt; quibus quid aliud quam admonemus, cives nos eorum esse, et, si non easdem opes habere, eamdem tamen patriam incolere? Alterâ connubium petimus, quod finitimis externisque dari solet: nos quidem civitatem, quæ plus quam connubium est, hostibus etiam victis dedimus. Alterâ nihil novi ferimus; sed id, quod populi est, repetimus atque usurpamus; ut, quibus

velit, populus Romanus honores mandet. Quid tandem est, cur cœlum ac terras misceant; cur in me impetus modo pæne in senatu sit factus? negent se manibus temperaturos, violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem? Si populo Romano liberum suffragium datur, ut, quibus velit, consulatum mandet, et non præciditur spes plebeio quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi honoris, stare urbs hæc non poterit? de imperio actum est? et perinde hoc valet, plebeius ne consul fiat, tamquam servum aut libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sentitis, in quanto contemtu vivatis? Lucis vobis hujus partem, si liceat, adimant: quod spiratis, quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, indignantur. Quin etiam (si Diis placet!) nefas aiunt esse, consulem plebeium fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad commentarios pontificum admittimur; ne ea quidem scimus, quæ omnes peregrini etiam sciunt? consules in locum regum successisse? nec aut juris aut majestatis quidquam habere, quod non in regibus ante fuerit? En unquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium, non modo non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino agro accitum, populi jussu, Patribus auctoribus, Romæ regnâsse? L. deinde Tarquinium, non Romanæ modo, sed ne Italicæ quidem gentis, Damarati Corinthii filium, incolam ab Tarquiniis, vivis liberis Anci, regem factum? Ser. Tullium post hunc, captivâ Corniculanâ natum, patre nullo, matre servâ, ingenio, virtute regnum tenuisse? Quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem ipse Romulus, parens urbis, in societatem regni accepit? Ergo, dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum. Pœniteat nunc vos plebeii consulis, cum majores nostri advenas reges non fastidierint, et ne regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinæ virtuti. Claudiam certe gentem, post reges exactos, ex Sabinis non in civitatem modo accepimus, sed

etiam in patriciorum numerum. Ex peregrinone patricius, deinde consul fiat? civis Romanus si sit ex plebe, præcisa consulatûs spes erit? Utrum tandem non credimus fieri posse, ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe, sit Numæ, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis? An, ne si sit quidem, ad gubernacula reipublicæ accedere eum patiemur? potiusque decemviris, teterrimis mortalium, qui tum omnes ex Patribus erant, quam optimis regum novis hominibus, similes consules sumus habituri?

IV. "At enim nemo, post reges exactos, de plebe consul fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et, quod nondum est factum, (multa enim nondum sunt facta in novo populo) ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? Pontifices, augures, Romulo regnante, nulli erant: ab Numâ Pompilio creati sunt. Census in civitate, et descriptio centuriarum classiumque, non erat: ab Ser. Tullio est facta. Consules nunquam fuerant: regibus exactis, creati sunt. Dictatoris nec imperium nec nomen fuerat: apud patres esse cœpit. Tribuni plebis, ædiles, quæstores, nulli erant: institutum est, ut fierent. Decemviros legibus scribendis intra decem hos annos et creavimus, et e republicâ sustulimus. Quis dubitat, quin, in æternum urbe conditâ, in immensum crescente, nova imperia, sacerdotia, jura gentium hominumque instituantur? Hoc ipsum, ne connubium Patribus cum plebe esset, non decemviri tulerunt paucis his annis pessimo exemplo publico, cum summâ injuriâ plebis? An esse ulla major aut insignitior contumelia potest, quam partem civitatis, velut contaminatam, indignam connubio haberi? Quid est aliud, quam exsilium intra eadem mœnia, quam relegationem, pati? Ne affinitatibus, ne propinquitatibus immisceamur, cavent; ne societur sanguis. Quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex Albanis et Sabinis, non genere nec sanguine, sed per cooptationem in Patres habetis, aut

ab regibus lecti, aut post reges exactos jussu populi; sinceram servare privatis consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe, neque vestras filias sororesque enubere sinendo e Patribus? Nemo plebeius patricia virgini vim afferret: patriciorum ista libido est: nemo invitum pactionem nuptialem quemquam facere coëgisset. Verum enim vero lege id prohiberi, et connubium tolli Patrum ac plebis, id demum contumeliosum plebi est: cur enim non confertis, ne sit connubium divitibus ac pauperibus? Quod privatorum consiliorum ubique semper fuit, ut, in quam cuique feminæ convenisset domum, nuberet; ex quâ pactus esset vir domo, in matrimonium duceret; id vos sub legis superbissimæ vincula conjicitis, quâ dirimatis societatem civilem, duasque ex unâ civitate faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus patricio sit plebeius? ne eodem itinere eat? ne idem convivium ineat? ne in foro eodem consistat? Quid enim in re est aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? quid juris tandem mutatur? nempe patrem sequuntur liberi: nec, quod nos ex connubio vestro petamus, quidquam est, præterquam ut hominum, ut civium numero simus: nec, vos (nisi in contumeliam ignominiamque nostram certare juvat) quod contendatis, quidquam est.

V. "Denique, utrum tandem populi Romani, an vestrum, summum imperium est? Regibus exactis, utrum vobis dominatio, an omnibus æqua libertas parta est? Oportet licere populo Romano, si velit, jubere legem? an, ut quæque rogatio promulgata erit, vos delectum pro pœnâ decernetis? et, simul ego tribunus vocare tribus in suffragium cœpero, tu statim consul sacramento juniores adiges, et in castra educes? et minaberis plebi, minaberis tribuno? Quid, si non, quantum istæ minæ adversus plebis consensum valerent, bis jam experti essetis? Scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis? an ideo non est dimicatum, quod, quæ pars firmior, eadem

modestior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites: animos vestros illi tentabunt semper, vires non experientur. Itaque ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata vobis plebes est, si, connubiis redditis, unam hanc civitatem tandem facitis; si coalescere, si jungi miscerique vobis privatis necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, si in societate reipublicæ esse; si, quod æquæ libertatis est, invicem annuis magistratibus parere atque imperitare licet. Si hæc impediet aliquis, ferte sermonibus, et multiplicate famâ bella; nemo est nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro superbis dominis, cum quibus nec in re publicâ honorum, nec in privatâ connubii societas est."

VI. Cum in concionem et consules processissent, et res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset; interroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non oporteret? ut fortasse vere, sic parum utiliter in præsens certamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet; ideoque decemviros connubium diremisse, ne incertâ prole auspicia turbarentur. Plebes ad id maxime indignatione exarsit, quod auspicari, tamquam invisi Diis immortalibus, negarentur posse: nec ante finis contentionum fuit, (cum et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et ipsa cum eo pertinaciâ certaret) quam victi tandem Patres, ut de connubio ferretur, consensêre: ita maxime rati contentionem de plebeiis consulibus tribunos aut totam deposituros, aut post bellum dilaturos esse; contentamque interim connubio plebem paratam delectui fore. Cum Canuleius victoriâ de Patribus et plebis favore ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione suâ summâ vi pugnant; et, crescente in dies famâ belli, delectum impediunt. Consules, cum per senatum, intercedentibus tribunis, nihil agi posset, consilia principum domi habebant. Apparebat, aut hostibus aut civibus de victoriâ concedendum esse.

Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non intererant consiliis. C. Claudii sententia consules armabat in tribunos: Quintiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiæ abhorrebant a cæde, violandisque, quos, fœdere icto cum plebe, sacrosanctos accepissent. Per hæc consilia eo deducta res est, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex Patribus ac plebe creari sinerent; de consulibus creandis nihil mutaretur: eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Comitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur: quibus indictis, extemplo, quicumque aliquid seditiose dixerat aut fecerat, quam maxime tribunicii, et prensare homines, et concursare toto foro candidati cœpêre: ut patricios desperatio primo, irritatâ plebe, adipiscendi honoris, deinde indignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret: postremo coacti tamen a primoribus petiêre, ne cessisse possessione reipublicæ viderentur. Eventus eorum comitiorum docuit, alios animos in contentione libertatis dignitatisque, alios, secundum deposita certamina, incorrupto judicio esse: tribunos enim omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio habita plebeiorum esset. Hanc modestiam æquitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quæ tum populi universi fuit?

VII. Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita erat, primum tribuni militum pro consulibus magistratum ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Cæcilius; quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris præbuit. Sunt, qui propter adjectum Æquorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant, sine mentione promulgatæ legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos. Non tamen pro firmato jam stetit magistratûs ejus jus; quia tertio mense, quam inierunt, augurum decreto, perinde ac vitio creati, honore

abiêre; quod C. Curtius, qui comitiis eorum presfuerat, parum recte tabernaculum cepisset. Legati ab Ardeâ Romam venerunt, ita de injuriâ querentes, ut, si demeretur ea, in fœdere atque amicitiâ mansuros, restituto agro, appareret. Ab senatu responsum est, "judicium populi rescindi ab senatu non posse, præterquam quod nullo nec exemplo nec jure fieret, concordiæ etiam ordinum causâ. Si Ardeates sua tempora exspectare velint, arbitriumque senatui levandæ injuriæ suæ permittant, fore, ut postmodo gaudeant, se iræ moderatos; sciantque, Patribus æque curæ fuisse, ne qua injuria in eos oriretur, ac ne orta diuturna esset." Ita legati, cum se rem integram relaturos dixissent, comiter dimissi. Patricii, cum sine curuli magistratu respublica esset, coiêre, et interregem creavêre. Contentio, consulesne an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. Interrex ac senatus, consulum comitia; tribuni plebis et plebs, tribunorum militum ut habeantur, tendunt. Vicerunt Patres, quia et plebs, patriciis seu hunc seu illum delatura honorem, frustra certare supersedit: et principes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio sui, quam quibus ut indigni præterirentur. Tribuni quoque plebis certamen sine effectu in beneficio apud primores Patrum reliquêre. T. Quintius Barbatus interrex consules creat L. Papirium Mugillanum, L. Sempronium Atratinum. His consulibus cum Ardeatibus fœdus renovatum est: idque monimenti est, consules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis, neque in libris magistratuum inveniuntur: credo, quod tribuni militum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in imperio fuerint, suffectis his consulibus, prætermissa nomina consulum horum. Licinius Macer auctor est, et in fœdere Ardeatino, et in linteis libris ad Monetæ, inventa. Et foris, cum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

VIII. Hunc annum (seu tribunos modo, seu tri-

bunis suffectos consules quoque habuit) sequitur annus haud dubiis consulibus, M. Geganio Macerino iterum, T. Quintio Capitolino quintum, consulibus. Idem hic annus censuræ initium fuit, rei a parvâ origine ortæ; quæ deinde tanto incremento aucta est, ut morum disciplinæque Romanæ penes eam regimen, senatus, equitumque centuriæ, decoris dedecorisque discrimen sub ditione ejus magistratûs, publicorum jus privatorumque locorum, vectigalia populi Romani, sub nutu atque arbitrio essent. Ortum autem initium rei est, quod in populo, per multos annos incenso, neque differri census poterat, neque consulibus, cum tot populorum bella imminerent, operæ erat id negotium agere. Mentio illata ab senatu est, "Rem operosam ac minime consularem suo proprio magistratu egere: cui scribarum ministerium, custodiseque et tabularum cura, cui arbitrium formulæ censendi subjiceretur." Et Patres, quamquam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus in republicâ essent, læti accepêre; id, quod evenit, futurum (credo) etiam rati, ut mox opes eorum, qui præessent, ipsi honori jus majestatemque adjicerent. Et tribuni, (id quod tunc erat) magis necessariam, quam speciosi ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus incommode adversarentur, haud sane tetendêre. Cum a primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Semproniumque, quorum de consulatu dubitatur, ut eo magistratu parum solidum consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis præfecit. Censores ab re appellati sunt.

IX. Dum hæc Romæ geruntur, legati ab Ardeâ veniunt, pro veterrimâ societate renovatoque fœdere recenti, auxilium prope eversæ urbi implorantes. Frui namque pace, optimo consilio cum populo Romano servatâ, per intestina arma non licuit; quorum causa atque initium traditur ex certamine factionum ortum: quæ fuêre eruntque pluribus populis magis exitio, quam bella externa, quam fames morbive, quæque

alia in Deûm iras, velut ultima publicorum malorum, vertunt. Virginem plebeii generis, maxime formâ notam, petiêre juvenes; alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi ejusdem corporis erant; nobilis alter, nullâ re, præterquam formâ, captus: adjuvabant eum optimatium studia, per quæ in domum quoque puellæ certamen partium penetravit. Nobilis superior judicio matris esse, quæ quam splendidissimis nuptiis jungi puellam volebat: tutores, in eâ quoque re partium memores, ad suum tendere. Cum res peragi intra parietes nequîsset, ventum in jus est: postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum parentis arbitrium dant jus nuptiarum: sed vis potentior fuit: namque tutores, inter suæ partis homines de injuriâ decreti palam in foro concionati, manu factâ virginem ex domo matris rapiunt: adversus quos infestior coorta optimatium acies sequitur accensum injuriâ juvenem: fit prœlium atrox. Pulsa plebs, nihil Romanæ plebi similis, armata ex urbe profecta, colle quodam capto, in agros optimatium cum ferro ignique excursiones facit: urbem quoque, omnis etiam expertem ante certaminis, multitudine opificum ad spem prædæ evocatâ, obsidere parat: nec ulla species cladesque belli abest; velut contactâ civitate rabie duorum juvenum, funestas nuptias ex occasu patriæ petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique est visum: optimates Romanos ad auxilium urbis obsessæ, plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivêre. Priores Volsci, duce Æquo Cloelio, Ardeam venêre, et mœnibus hostium vallum objecêre. Quod ubi Romam est nuntiatum, extemplo M. Geganius consul, cum exercitu profectus, tria millia passuum ab hoste locum castris cepit, præcipitique jam die curare corpora milites jubet: quartâ deinde vigiliâ signa profert: cœptumque opus adeo approperatum est, ut, sole orto, Volsci firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos, quam a se urbem, viderent; et aliâ parte consul muro Ardeæ

brachium injunxerat; quâ ex oppido sui commeare possent.

X. Volscus imperator, qui ad eam diem, non commeatu præparato, sed ex populatione agrorum rapto in diem frumento aluisset militem, postquam septus vallo repente inopem omnium rerum videt, ad colloquium consule evocato, "si solvendæ obsidionis causâ venerit Romanus, abducturum se inde Volscos," ait. Adversus ea consul, "victis conditiones accipiendas esse, non ferendas," respondit; "neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. Dedi imperatorem, arma poni," jubet, "fatentes victos se esse, et imperio parere: aliter, tam abeuntibus, quam manentibus, se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis, quam pacem infidam, Romam relaturum." Volsci exiguam spem in armis, aliâ undique abscissâ, cum tentâssent, præter cætera adversa, loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam, cum ab omni parte cæderentur, ad preces a certamine versi, dedito imperatore traditisque armis, sub jugum missi, cum singulis vestimentis ignominiæ cladisque plenî dimittuntur: et, cum haud procul urbe Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dederunt pœnas, vix nuntiis cædis relictis. Romanus Ardeæ turbatas seditione res, principibus ejus motûs securi percussis, bonisque eorum in publicum Ardeatium redactis, composuit: demtamque injuriam judicii tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant; senatui superesse aliquid ad delendum publicæ avaritiæ monimentum videbatur. Consul triumphans in Urbem redit, Cœlio duce Volscorum ante currum ducto, prælatisque spoliis, quibus desarmatum exercitum hostium sub jugum miserat. Æquavit, quod haud facile est, Quintius consul togatus armati gloriam collegæ: quia concordiæ pacisque domesticam curam, jura infimis summisque moderando, ita tenuit, ut eum et Patres severum consulem, et plebs satis comem cre-

diderint. Et adversus tribunos auctoritate plura, quam certamine, tenuit. Quinque consulatus, eodem tenore gesti, vitaque omnis consulariter acta, verendum pæne ipsum magis, quam honorem, faciebant. Eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Æbutium Cornicinem. Fabius et Æbutius consules, quo majori gloriæ rerum domi forisque gestarum succedere se cernebant, (maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re præcipiti tantâ foret curâ subventum) eo impensius, ut delerent prorsus ex animis hominum infamiam judicii, senatûs-consultum fecerunt; ut, quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo præsidii causâ adversus Volscos scriberentur. Hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret judicii rescindendi consilium initum. Consenserant autem, ut, multo majore parte Rutulorum colonorum, quam Romanorum, scriptâ, nec ager ullus divideretur, nisi is, qui interceptus judicio infami erat; nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus Rutulis divisus esset, gleba ulla agri assignaretur. Sic ager ad Ardeates rediit. Triumviri ad coloniam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius, T. Clœlius Siculus, M. Æbutius Elva; qui, per minime populare ministerium agro assignando sociis, quem populus Romanus suum judicâsset, cum plebem offendissent, ne primoribus quidem Patrum satis accepti, quod nihil gratiæ cujusquam dederant; vexationes, ad populum jam die dictâ ab tribunis, coloni adscripti, remanendo in coloniâ quam testem integritatis justitiæque habebant, vitavêre.

XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. Ludi, ab decemviris per secessionem plebis a Patribus ex senatûs-consulto voti, eo anno facti sunt.

Causa seditionum nequidquam a Pœtelio quæsita; qui, tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando factus, neque, ut de agris dividendis plebi referrent consules ad senatum, pervincere potuit; et, cum magno certamine obtinuisset, ut consulerentur Patres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi, consules creari jussi sunt: ludibrioque erant minæ tribuni, denuntiantis se delectum impediturum; cum, quietis finitimis, neque bello neque belli apparatu opus esset. Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus, Proculo Geganio Macerino, L. Menenio Lanato consulibus, multiplici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto. Unum abfuit bellum externum; quo si aggravatæ res essent, vix ope Deorum omnium resisti potuisset. Cœpêre a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit, seu dulcedine concionum et urbis deserto agrorum cultu: nam utrumque traditur; et Patres plebem desidem, et tribuni plebis nunc fraudem nunc negligentiam consulum accusabant. Postremo perpulêre plebeii, haud adversante senatu, ut L. Minucius præfectus annonæ crearetur; felicior in eo magistratu ad custodiam libertatis futurus, quam ad curationem ministerii sui; quamquam postremo annonæ quoque levatæ haud immeritam et gratiam et gloriam tulit. Qui cum, multis circa finitimos populos legationibus terrâ marique nequidquam missis, (nisi quod ex Etruriâ haud ita multum frumenti advectum est) nullum momentum annonæ fecisset; et, revolutus ad dispensationem inopiæ, profiteri cogendo frumentum, et vendere, quod usû menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando inde et objiciendo iræ populi frumentarios, acerbâ inquisitione aperiret magis quam levaret inopiam; multi ex plebe, spe amissâ, potius quam ut cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se in Tiberim præcipitaverunt.

XIII. Tum Sp. Mælius ex equestri ordine, ut

illis temporibus, prædives, rem utilem, pessimo exemplo, pejore consilio, est aggressus: frumento namque ex Etruriâ privatâ pecuniâ per hospitum clientiumque ministeria coëmto, (quæ, credo, ipsa res ad levandam publicâ curâ annonam impedimento fuerat) largitiones frumenti facere instituit; plebemque, hoc munere delenitam, quâcumque incederet, conspectus elatusque supra modum hominis privati, secum trahere; haud dubium consulatum favore ac spe despondentem. Ipse (ut est humanus animus insatiabilis eo, quod Fortuna spondet) ad altiora et non concessa tendere: et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis Patribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu consiliorum et certamine, quod ingens exsudandum esset, præmium fore. Jam comitia consularia instabant: quæ res eum, necdum compositis maturisve satis consiliis, oppressit. Consul sextum creatus T. Quintius Capitolinus, minime opportunus vir novanti res: collega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat cognomen: et L. Minucius præfectus annonæ, seu refectus, seu, quoad res posceret, in incertum creatus: nihil enim constat, nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus præfecti nomen. Hic Minucius, eamdem publice curationem agens, quam Mælius privatim agendam susceperat, cum in utrâque domo genus idem hominum versaretur, rem compertam ad senatum refert, "Tela in domum Mælii conferri, eumque conciones domi habere; ac non dubia regni consilia esse: tempus agendæ rei nondum stare; cætera jam convenisse; et tribunos mercede emtos ad prodendam libertatem, et partita ducibus multitudinis ministeria esse. Serius se pæne, quam tutum fuerit, ne cujus incerti vanique auctor esset, ea deferre." Quæ postquam sunt audita, et undique primores Patrum et prioris anni consules increparent, quod eas largitiones cœtusque plebis in privatâ domo passi essent fieri, et novos consules, quod exspectâssent, donec

a præfecto annonæ tanta res ad senatum deferretur, quæ consulem non auctorem solum desideraret, sed etiam vindicem; tum T. Quintius, "consules immerito increpari," ait, "qui, constricti legibus de provocatione ad dissolvendum imperium latis, nequâquam tantum virium in magistratu ad eam rem pro atrocitate vindicandam, quantum animi, haberent. Opus esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque legum vinculis. Itaque se dictatorem L. Quintium dicturum: ibi animum parem tantæ potestati esse." Approbantibus cunctis, primo Quintius abnuere; et, quid sibi vellent, rogitare, qui se ætate exactâ tantæ dimicationi objicerent. Dein, cum undique plus in illo senili animo non consilii modo, sed etiam virtutis esse, quam in omnibus aliis dicerent, laudibusque haud immeritis onerarent, et consul nihil remitteret; precatus tandem Deos immortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis rebus damno dedecorive reipublicæ esset, dictator a consule dicitur: ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.

XIV. Postero die, dispositis præsidiis, cum in forum descendisset, conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et Mæliani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti imperii cernerent; expertes consiliorum regni, "qui tumultus, quod bellum repens, aut dictatoriam majestatem, aut Quintium post octogesimum annum rectorem reipublicæ quæsîsset," rogitarent; missus ab dictatore Servilius magister equitum ad Mælium, "Vocat te," inquit, "dictator." Cum pavidus ille, quid vellet, quæreret; Serviliusque causam dicendam esse proponeret, crimenque, a Minucio delatum ad senatum, diluendum; tunc Mælius recipere se in catervam suorum, et primum circumspectans tergiversari: postremo, cum apparitor jussu magistri equitum duceret, ereptus a circumstantibus, fugiensque, fidem plebis Romanæ implorare; et opprimi se consensu Patrum dicere,

quod plebi benigne fecisset: orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent, neve ante oculos suos trucidari sinerent. Hæc eum vociferantem assecutus Abala Servilius obtruncat: respersusque cruore obtruncati, stipatus catervâ patriciorum juvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Mælium, repulso apparitore, concitantem multitudinem, pœnam meritam habere. Tum dictator, "Macte virtute," inquit, "C. Servili, esto, liberatâ republicâ."

XV. Tumultuantem deinde multitudinem incertâ existimatione facti ad concionem vocari jussit; et, "Mælium jure cæsum," pronuntiavit, "etiam si regni crimine insons fuerit; qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non venisset. Se ad causam cognoscendam consedisse; quâ cognitâ, habiturum fuisse Mælium similem causæ fortunam. Vim parantem, ne judicio se committeret, vi coërcitum esse: nec cum eo, tamquam cum cive, agendum fuisse; qui natus in libero populo inter jura legesque, ex quâ urbe reges exactos sciret, eodemque anno sororis filios regis, et liberos consulis liberatoris patriæ, propter pactionem indicatam recipiendorum in urbem regum, a patre securi esse percussos; ex quâ Collatinum Tarquinium consulem nominis odio abdicare se magistratu atque exsulare jussum; in quâ de Sp. Cassio, post aliquot annos, propter consilia inita de regno supplicium sumtum; in quâ nuper decemviros bonis, exsilio, capite multatos ob superbiam regiam, in eâ Sp. Mælius spem regni conceperit. Et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed tamen Claudios, Cassios, consulatibus, decemviratibus, suis majorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Sp. Mælium, cui tribunatus plebis magis optandus, quam sperandus, fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperâsse libertatem se civium suorum emisse, ciboque objiciendo ratum victorem finitimorum omnium popu-

lum in servitutem pellici posse; ut, quem senatorem concoquere civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab Diis orti, recepti ad Deos, insignia atque imperium habentem. Non pro scelere id magis, quam pro monstro, habendum. Nec satis esse sanguine ejus expiatum, nisi tecta parietesque, intra quæ tantum amentiæ conceptum esset, dissiparentur; bonaque, contacta pretiis regni mercandi, publicarentur: jubere itaque, quæstores vendere ea bona, atque in publicum redigere."

XVI. Domum deinde, ut monimento area esset oppressæ nefariæ spei, dirui extemplo jussit: id Æquimælium appellatum est. L. Minucius [bove aurato] extra portam Trigeminam est donatus, ne plebe quidem invitâ, quia frumentum Mælianum, assibus in modios æstimatum, plebi divisit. Hunc Minucium, apud quosdam auctores, transîsse a Patribus ad plebem, undecimumque tribunum plebis cooptatum, seditionem, motam ex Mælianâ cæde, sedâsse, invenio. Cæterum vix credibile est, numerum tribunorum Patres augeri passos, idque potissimum exemplum a patricio homine introductum; nec deinde id plebem concessum semel obtinuisse, aut certe tentâsse: sed ante omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Cæcilius, Q. Junius, Sext. Titinius, soli ex collegio tribunorum neque tulerant de honoribus Minucii legem; et criminari nunc Minucium, nunc Servilium apud plebem, querique indignam necem Mælii, non destiterant. Pervicerunt igitur, ut tribunorum militum potius, quam consulum, comitia haberentur; haud dubii, quin sex locis (tot enim jam creari licebat) et plebeii aliqui, profitendo se ultores fore Mælianæ cædis, crearentur. Plebs, quamquam agitata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari potestate creavit, et in iis L. Quintium Cincinnati filium, ex cujus dictaturæ invidiâ tumultus quærebatur. Prælatus suffragiis Quintio

Mam. Æmilius, vir summæ dignitatis. L. Julium tertium creant.

XVII. In horum magistratu Fidenæ, colonia Romana, ad Lartem Tolumnium Veientium regem ac Veientes defecêre. Majus additum defectioni scelus. C. Fulcinium, Cœlium Tullum, Sp. Antium, L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii quærentes, jussu Tolumnii interfecerunt. Levant quidam regis facinus: in tesserarum prospero jactu vocem ejus ambiguam, ut occidi jussisse videretur, ab Fidenatibus exceptam, causam mortis legatis fuisse. Rem incredibilem; interventu Fidenatium, novorum sociorum, consulentium de cæde rupturâ jus gentium, non aversum ab intentione lusûs animum; nec deinde in horrorem versum facinus. Propius est fidem, obstringi Fidenatium populum, ne respicere spem ullam ab Romanis posset, conscientiâ tanti sceleris voluisse. Legatorum, qui Fidenis cæsi erant, statuæ publice in Rostris positæ sunt. Cum Veientibus Fidenatibusque, præterquam finitimis populis, ab causâ etiam tam nefandâ bellum exorsis, atrox dimicatio instabat. Itaque ad curam summæ rerum, quietâ plebe tribunisque ejus, nihil controversiæ fuit, quin consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium, et L. Sergius Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, appellatum: hic enim primus cis Anienem cum rege Veientium secundo prœlio conflixit, nec incruentam victoriam retulit. Major itaque ex civibus amissis dolor, quam lætitia fusis hostibus fuit: et senatus, ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Æmilium jussit. Is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni militum consulari potestate fuerant, L. Quintium Cincinnatum, dignum parente juvenem, dixit. Ad delectum a consulibus habitum centuriones veteres belli periti adjecti, et numerus amissorum proximâ pugnâ expletus. Legatos Quintium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator jussit. Cum potestas major, tum vir quoque potestati par, hostes

ex agro Romano trans Anienem submovêre; collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt, referentes castra: nec ante in campos degressi sunt, quam legiones auxilio Faliscorum venerunt. Tum demum castra Etruscorum pro mœnibus Fidenarum posita: et dictator Romanus haud procul inde ad confluentes consedit in utriusque ripis amnis, quâ sequi munimento poterat, vallo interposito: postero die in aciem eduxit.

XVIII. Inter hostes variæ fuêre sententiæ. Faliscus, procul ab domo militiam ægre patiens, satisque fidens sibi, poscere pugnam: Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, quamquam suorum magis placebant consilia, ne longinquam militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. Dictatori ac Romanis, quod detrectâsset pugnam hostis, animi accessêre: posteroque die, jam militibus castra urbemque se oppugnaturos frementibus, ni copia pugnæ fiat, utrimque acies inter bina castra in medium campi procedunt. Veiens, multitudine abundans, qui inter dimicationem castra Romana aggrederentur, post montes circumsmisit. Trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. Dictator dextro cornu adversus Faliscos, sinistro contra Veientem Capitolinus Quintius intulit signa: ante mediam aciem cum equitatu magister equitum processit. Parumper silentium et quies fuit; nec Etruscis, nisi cogerentur, pugnam inituris, et dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. Quod simul conspexit, primos equites clamore sublato in hostem emisit: secuta peditum acies ingenti vi conflixit. Nullâ parte legiones Etruscæ sustinuêre impetum Romanorum: equos maxime resistebat; equitumque longe fortissimus ipse rex, ab omni parte effuse sequentibus obequitans Romanis, trahebat certamen.

XIX. Erat tum inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus, eximiâ pulchritudine corporis, animo ac viribus par, memorque generis, quod, amplissimum acceptum, majus auctiusque reliquit posteris. Is cum ad impetum Tolumnii, quâcumque se intendisset, trepidantes Romanas videret turmas, insignemque eum regio habitu volitantem totâ acie cognôsset, "Hiccine est," inquit, "ruptor fœderis humani, violatorque gentium juris? Jam ego hanc mactatam victimam (si modo sancti quidquam in terris esse Dii volunt) legatorum Manibus dabo." Calcaribus subditis, infestâ cuspide in unum fertur hostem: quem eum ictum equo dejecisset, confestim et ipse hastâ innisus se in pedes excepit. Assurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque sæpius cuspide ad terram affixit. Tum exsangui detracta spolia; caputque abscisum victor spiculo gerens, terrore cæsi regis hostes fundit. Ita equitum quoque fusa acies, quæ una fecerat anceps certamen. Dictator legionibus fugatis instat, et ad castra compulsos cædit. Fidenatium plurimi locorum notitiâ effugêre in montes. Cossus, Tiberim cum equitatu transvectus, ex agro Veientano ingentem detulit prædam ad Urbem. Inter proelium et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum, ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius Vibulanus coronâ primum vallum defendit: intentos deinde hostes in vallum, egressus dextrâ principali, cum triariis repente invadit: quo pavore injecto, cædes minor, quia pauciores erant; fuga non minus trepida, quam in acie, fuit.

XX. Omnibus locis re bene gestâ, dictator senatûsconsulto jussuque populi triumphans in Urbem rediit. Longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus, spolia opima regis interfecti gerens. In eum milites carmina incondita, æquantes eum Romulo, canere. Spolia in æde Jovis Feretrii prope Romuli spolia, (quæ, prima Opima appellata, sola eâ tempestate erant) cum sollenni dedicatione dono fixit: averteratque in

se a curru dictatoris civium ora, et celebritatis ejus diei fructum prope solus tulerat. Dictator coronam auream, libram pondo, ex publicâ pecuniâ, populi jussu, in Capitolio Jovi donum posuit. Omnes ante me auctores secutus, A. Cornelium Cossum tribunum militum secunda spolia opima Jovis Feretrii templo intulisse, exposui: cæterum, præterquam quod ea rite opima spolia habentur, quæ dux duci detraxit; nec ducem novimus, nisi cujus auspicio bellum geritur; titulus ipse, spoliis inscriptus, illos meque arguit, consulem ea Cossum cepisse. Hoc ego cum Augustum Cæsarem, templorum omnium conditorem aut restitutorem, ingressum ædem Feretrii Jovis, quam vetustate dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem; prope sacrilegium ratus sum, Cosso spoliorum suorum Cæsarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem: qui si eâ in re sit error, quod tam veteres annales, quodque magistratuum libri, quos linteos in æde repositos Monetæ Macer Licinius citat identidem auctores, nono post demum anno cum T. Quintio Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio communis omnibus est: nam etiam illud accedit, ne tám clara pugna in eum annum transferri posset, quod imbelle triennium ferme pestilentiâ inopiâque frugum circa A. Cornelium consulem fuit; adeo ut quidam annales, velut funesti, nihil præter nomina consulum suggerant: tertius ab consulatu Cossi annus tribunum eum militum consulari potestate habet; eodem anno magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem edidit pugnam equestrem. Ea libera conjectura est. Sed (ut ego arbitror) vana versare in omnes opiniones licet: cum auctor pugnæ, recentibus spoliis in sacrâ sede positis, Jovem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haud spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem scripserit.

XXI. M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus, exercitus in agrum Veientem ac Faliscum

ducti: prædæ abactæ hominum pecorumque: hostis in agris nusquam inventus, neque pugnandi copia facta: urbes tamen non oppugnatæ, quia pestilentia populum invasit. Et seditiones domi quæsitæ sunt, nec motæ tamen, ab Sp. Mælio tribuno plebis; qui, favore nominis moturum se aliquid ratus, et Minucio diem dixerat, et rogationem de publicandis bonis Servilii Ahalæ tulerat; falsis criminibus a Minucio circumventum Mælium arguens, Servilio cædem civis indemnati objiciens: quæ vaniora ad populum ipso auctore fuêre. Cæterum magis vis morbi ingravescens curæ erat, terroresque ac prodigia; maxime quod crebris motibus terræ ruere in agris nuntiabantur tecta. Obsecratio itaque a populo, duumviris præeuntibus, est facta. Pestilentior inde annus, C. Julio iterum et L. Virginio consulibus, tantum metum vastitatis in Urbe agrisque fecit, ut non modo prædandi causâ quisquam ex agro Romano non exiret, bellive inferendi memoria Patribus aut plebi esset; sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido, aut montibus, aut muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum: deinde, Veientium exercitu accito, (nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum, neque clade Romanorum, neque sociorum precibus, potuêre) duo populi transiêre Anienem; atque haud procul Collinâ portâ signa habuêre. Trepidatum itaque, non in agris magis, quam in Urbe, est. Julius consul in aggere murisque explicat copias: a Virginio senatus in sede Quirini consulitur. Dictatorem dici A. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Virginius, dum collegam consuleret, moratus, permittente eo, nocte dictatorem dixit: is sibi magistrum equitum Postumum Æbutium Elvam dicit.

XXII. Dictator omnes luce primâ extra portam Collinam adesse jubet. Quibuscumque vires suppetebant ad arma ferenda, præsto fuêre: signa ex ærario promta feruntur ad dictatorem. Quæ cum age-

rentur, hostes in loca altiora concessêre. Eo dictator agmine infesto subit: nec procul Nomento signis collatis, fudit Etruscas legiones: compulit inde in urbem Fidenas, valloque circumdedit. Sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita; neque in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiæ quoque, abunde ex ante convecto sufficiebat. Ita, expugnandi pariter cogendique ad deditionem spe amissâ, dictator in locis, propter propinquitatem notis, ab aversâ parte urbis maxime neglecta, quia suâpte naturâ tutissima erat, agere in arcem cuniculum instituit: ipse, diversissimis locis subeundo ad mœnia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad pugnam, continenti die ac nocte prœlio ab sensu operis hostes avertebat; donec, perfosso a castris monte, erecta in arcem via est; intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo minas, clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit. Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus censores villam publicam in campo Martio probaverunt: ibique primum census populi est actus.

XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos, Julium tertium, Virginium iterum, apud Macrum Licinium invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et Q. Sulpicium consules in eum annum edunt: cæterum in tam discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos auctores profitentur: neuter, tribunos militum eo anno fuisse, traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi linteos placet; et Tubero incertus veri est: sed inter cætera, vetustate incomperta, hoc quoque in incerto positum. Trepidatum in Etruriâ est post Fidenas captas, non Veientibus solum exterritis metu similis exscidii, sed etiam Faliscis memoriâ initi primo cum iis belli; quamquam rebellantibus non affuerant. Igitur cum duæ civitates, legatis circa duodecim populos missis, impetrâssent, ut ad Voltumnæ fanum indiceretur omni Etruriæ concilium; velut

magno inde tumultu imminente, senatus Mam. Æmilium dictatorem iterum dici jussit. Ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto majore, quam proximo, conatu apparatum est, quanto plus erat ab omni Etruriâ periculi, quam ab duobus populis fuerat.

XXIV. Ea res aliquanto exspectatione omnium tranquillior fuit. Itaque cum renuntiatum a mercatoribus esset, negata Veientibus auxilia, jussosque suo consilio bellum initum suis viribus exsequi, nec adversarum rerum quærere socios, cum quibus spem integram communicati non sint: tum dictator, ne nequidquam creatus esset, materiâ quærendæ bello gloriæ ademtâ, in pace aliquid operis edere, quod monimentum esset dictaturæ, cupiens, censuram minuere parat; seu nimiam potestatem ratus, seu non tam magnitudine honoris, quam diuturnitate, offensus. Concione itaque advocatâ, "rempublicam foris gerendam," ait, "tutaque omnia præstanda, Deos immortales suscepisse: se, quod intra muros agendum esset, libertati populi Romani consulturum: maximam autem ejus custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent; et temporis modus imponeretur, quibus juris imponi non posset. Alios magistratus annuos esse, quinquennalem censuram: grave esse, iisdem per tot annos magnâ parte vitæ obnoxios vivere: se legem laturum, ne plus, quam annua ac semestris, censura esset." Consensu ingenti populi legem postero die pertulit, et, "ut reipsâ," inquit, "sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non placeant imperia, dictaturâ me abdico." Deposito suo magistratu, modo aliorum magistratui imposito, [fine alteri,] cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reductus. Censores, ægre passi, Mamercum, quod magistratum populi Romani minuisset, tribu moverunt; octuplicatoque censu ærarium fecerunt: quam rem ipsum ingenti animo tulisse ferunt, causam potius ignominiæ intuentem, quam ignominiam; primores Patrum, quam-

quam deminutum censuræ jus noluissent, exemplo acerbitatis censoriæ offensos: quippe cum se quisque diutius ac sæpius subjectum censoribus fore cerneret, quam censuram gesturum. Populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate, præterquam ipsius Mamerci, deterreri quiverit.

XXV. Tribuni plebis, assiduis concionibus prohibendo consularia comitia, cum res prope ad interregnum perducta esset, evicêre tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur: victoriæ præmium, quod petebatur, ut plebeius crearetur, nullum fuit: omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, M. Foslius, L. Sergius Fidenas. Pestilentia eo anno aliarum rerum otium præbuit: ædis Apollini pro valetudine populi vota est: multa duumviri ex libris, placandæ Deûm iræ, avertendæque a populo pestis causâ, fecêre: magna tamen clades in urbe agrisque, promiscue hominum pecorumque pernicie, accepta. Famem cultoribus agrorum timentes, in Etruriam, Pomptinumque agrum, et Cumas, postremo in Siciliam quoque frumenti causâ misêre. Consularium comitiorum nulla mentio habita est. Tribuni militum consulari potestate omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercinus, L. Furius Medullinus, Sp. Postumius Albus. Eo anno vis morbi levata; neque a penuriâ frumenti, quia ante provisum erat, periculum fuit. Consilia ad movenda bella in Volscorum Æquorumque conciliis, et in Etruriâ ad fanum Voltumnæ, agitata. Ibi prolatæ in annum res, decretoque cautum, ne quod ante concilium fieret; nequidquam Veiente populo querente, eamdem, quâ Fidenæ deletæ sint, imminere Veiis fortunam. Interim Romæ principes plebis, jam diu nequidquam imminentes spei majoris honoris, dum foris otium esset, cœtus indicere in domos tribunorum plebei: ibi secreta consilia agitare: queri, "se a plebe adeo spretos, ut, cum per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur, nulli unquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit.

Multum providisse suos majores, qui caverint, ne cui patricio plebeii magistratus paterent; aut patricios habendos fuisse tribunos plebei: adeo se suis etiam sordere, nec a plebe minus, quam a Patribus contemni." Alii purgare plebem, culpam in Patres vertere: "eorum ambitione artibusque fieri, ut obseptum plebi sit ad honorem iter: si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram suffragia esse, et parto auxilio imperium quoque adsciturum." Placet, tollendæ ambitionis causâ, tribunos legem promulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causâ. Parva nunc res, et vix serio agenda videri possit, quæ tunc ingenti certamine Patres ac plebem accendit. Vicêre tamen tribuni, ut legem perferrent; apparebatque, irritatis animis, plebem ad suos studia inclinaturam: quæ ne libera essent, senatûs-consultum factum est, ut consularia comitia haberentur.

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Æquis et Volscis Latini atque Hernici nuntiârant. T. Quintius L. F. Cincinnatus (eidem et Penno cognomen additur) et C. Julius Mento, consules facti: nec ultra terror belli est dilatus. Lege sacratâ, quæ maxima apud eos vis cogendæ militiæ erat, delectu habito, utrimque validi exercitus profecti in Algidum convenêre: ibique, seorsum Æqui, seorsum Volsci, castra communivêre; intentiorque, quam unquam ante, munendi exercendique militem cura ducibus erat: eo plus nuntii terroris Romam attulêre. Senatui dictatorem dici placuit; quia, etsi sæpe victi populi, majore tamen conatu, quam alias unquam, rebellarent: et aliquantum Romanæ juventutis morbo absumtum erat. Ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos, et certamina in consiliis omnibus terrebant. Sunt, qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint, eamque causam dictatoris creandi fuisse. Illud satis constat, ad alia discordes, in uno adversus Patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dicta-

torem; donec, cum alia aliis terribiliora afferrentur, nec in auctoritate senatûs consules essent, Q. Servilius Priscus, summis honoribus egregie usus, "Vos," inquit, "tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine reipublicæ dictatorem dicere consules pro potestate vestrâ cogatis." Quâ voce auditâ, occasionem oblatam rati tribuni augendæ potestatis secedunt, proque collegio pronuntiant, "placere, consules senatui dicto audientes esse: si adversus consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincula se duci eos jussuros." Consules ab tribunis, quam ab senatu, vinci maluerunt; proditum a Patribus summi imperii jus, datumque sub jugum tribuniciæ potestati consulatum memorantes, siquidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno consules, et (quo quid ulterius privato timendum foret?) in vincula etiam duci possent. Sors, ut dictatorem diceret, (nam ne id quidem inter collegas convenerat) T. Quintio evenit: is A. Postumium Tubertum, socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit: ab eo L. Julius magister equitum est dictus. Simul edicitur et justitium: neque aliud totâ urbe agi, quam bellum apparari: cognitio vacantium militiæ munere post bellum differtur. Ita dubii quoque inclinant ad nomina danda: et Hernicis Latinisque milites imperati: utrimque enixe obeditum dictatori est.

XXVII. Hæc omnia celeritate ingenti acta: relictoque C. Julio consule ad præsidium urbis, et L. Julio magistro equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, quâ eguissent in castris, moraretur, dictator, præeunte A. Cornelio pontifice maximo, ludos magnos tumultûs causâ vovit: profectusque ab urbe, diviso cum Quintio consule exercitu, ad hostes pervenit. Sicut bina castra hostium, parvo inter se spatio distantia, viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste, dictator Tusculo, consul Lanuvio, propiorem locum castris ceperunt. Ita quatuor exercitus, totidem munimenta, planitiem in medio, non parvis modo

excursionibus ad prœlia, sed vel ad explicandas utrimque acies satis patentem, habebant. Nec, ex quo castris castra collata sunt, cessatum a levibus prœliis est; facile patiente dictatore, conferendo vires, spem universæ victoriæ, tentato paulatim eventu certaminum, suos præcipere. Itaque hostes, nullâ in prœlio justo relictâ spe, noctu adorti castra consulis, rem in casum ancipitis eventûs committunt. Clamor subito ortus, non consulis modo vigiles, exercitum deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. Ubi præsenti ope res egebant, consul nec animo defecit, nec consilio: pars militum portarum stationes firmant: pars coronâ vallum cingunt. In alteris apud dictatorem castris, quo minus tumultûs est, eo plus animadvertitur, quid opus facto sit. Misso extemplo ad castra subsidio, cui Sp. Postumius Albus legatus præficitur, ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum præficit castris: M. Fabio legato assignat equites: nec ante lucem movere jubet manum, inter nocturnos tumultus moderatu difficilem. Omnia, quæ vel alius imperator prudens et impiger in tali re præciperet ageretque, præcipit ordine atque agit: illud eximium consilii animique specimen, et neutiquam vulgatæ laudis, quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde majore agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus delectis misit: qui, postquam intentos homines in eventum periculi alieni, pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque, est adortus, prius pæne cepit castra, quam oppugnari hostes satis scirent. Inde, fumo, ut convenerat, datum signum ubi conspectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra, nuntiarique passim jubet.

XXVIII. Et jam lucescebat, omniaque sub oculis erant: et Fabius cum equitatu impetum dederat, et consul eruptionem e castris in trepidos jam hostes fecerat. Dictator autem, parte alterâ subsidia et se-

cundam aciem adortus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus hosti undique objecerat victorem peditem equitemque. Circumventi igitur jam in medio, ad unum omnes pœnas rebellionis dedissent, ni Vectius Messius ex Volscis, nobilior vir factis quam genere, jam orbem volventes suos increpans clarâ voce, "Hîc præbituri," inquit, "vos telis hostium estis indefensi, inulti? Quid igitur arma habetis? aut quid ultro bellum intulistis; in otio tumultuosi, in bello segnes? Quid hic stantibus spei est? an Deum aliquem protecturum vos, rapturumque hinc putatis? Ferro via facienda est. Hac, quâ me prægressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, conjuges, liberos estis, ite mecum. Non murus, nec vallum, sed armati armatis obstant: virtute pares, necessitate, quæ ultimum ac maximum telum est, superiores estis." Hæc locutum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti, dant impressionem, quâ Postumius Albus cohortes objecerat: et moverunt victorem, donec dictator, pedem jam referentibus suis, advenit; eoque omne prœlium versum est. Uni viro Messio fortuna hostium innititur. Multa utrinque vulnera, multa passim cædes est. Jam ne duces quidem Romani incruenti pugnant. Unus Postumius, ictus saxo, perfracto capite, acie excessit: non dictatorem humerus vulneratus, non Fabium prope affixum equo femur, non brachium abscisum consulem ex tam ancipiti prœlio submovit.

XXIX. Messium impetus per stratos cæde hostes cum globo fortissimorum juvenum extulit ad castra Volscorum, quæ nondum capta erant: eodem omnis acies inclinatur. Consul, effusos usque ad vallum persecutus, ipsa castra vallumque aggreditur: eodem et dictator aliâ parte cœpias admovet. Non segnior oppugnatio est, quam pugna fuerat. Consulem signum quoque intra vallum injecisse ferunt, quo milites acrius subirent; repetendoque signo primam impressionem factam. Et dictator, proruto vallo, jam in

castra prœlium intulerat. Tum abjici passim arma, ac dedi hostes cœpti: castrisque et his captis, hostes, præter senatores, omnes venumdati sunt. Prædæ pars sua cognoscentibus Latinis atque Hernicis reddita; partem sub hastâ dictator vendidit: præpositoque consule castris, ipse, triumphans invectus Urbem, dictaturâ se abdicavit. Egregiæ dictaturæ tristem memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod, occasione bene pugnandi captus, injussu decesserit præsidio, victorem securi percussum tradunt. Nec libet credere; et licet, in variis opinionibus: et argumento est, quod imperia Manliana, non Postumiana, appellata sint; cum, qui prior auctor tam sævi exempli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso quoque Manlio cognomen inditum: Postumius nullâ tristi notâ est insignitus. C. Julius consul ædem Apollinis, absente collegâ, sine sorte dedicavit: ægre id passus Quintius, cum, dimisso exercitu, in Urbem redisset, nequidquam in senatu est conquestus. Insigni magnis rebus anno additur, nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum trajecêre.

XXX. Agitatum in Urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum consulari potestate crearentur; nec obtineri potuit. Consules fiunt L. Papirius Crassus, L. Julius. Æquorum legati fœdus ab senatu cum petissent, et pro fœdere deditio ostentaretur, inducias annorum octo impetraverunt. Volscorum res, super acceptam in Algido cladem, pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in jurgia et seditiones versa. Undique otium fuit Romanis. Legem de multarum æstimatione, pergratam populo, cum ab tribunis parari consules unius ex collegio proditione excepissent, ipsi præoccupaverunt ferre. Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius Tricipitinus. Nihil dignum dictu actum his consulibus. Secuti eos consules A.

Cornelius Cossus, T. Quintius Pennus iterum. Veientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. Fama fuit, quosdam ex Fidenatium juventute participes ejus populationis fuisse: cognitioque ejus rei L. Sergio, et Q. Servilio, et Mam. Æmilio permissa. Quidam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis abfuissent, parum constabat: colonorum additus numerus, agerque iis bello interemtorum assignatus. Siccitate eo anno plurimum laboratum est: nec cœlestes modo defuerunt aquæ, sed terra quoque, ingenita humore egens, vix ad perennes suffecit amnes. Defectus alibi aquarum circa torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium dedit: scabie alia absumta: vulgatique contactu in homines morbi, et primo in agrestes ingruerant servitiaque. Urbs deinde impletur. Nec corpora modo affecta tabo, sed animos quoque multiplex religio, et plerque externa, invasit; novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in domos, quibus quæstui sunt capti superstitione animi; donec publicus jam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula pacis Deûm exposcendæ. Datum inde negotium ædilibus, ut animadverterent, ne qui, nisi Romani Dii, neu quo alio more, quam patrio, colerentur. Iræ adversus Veientes in insequentem annum, C. Servilium Ahalam, L. Papirium Mugillanum consules, dilatæ sunt. Tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur, neve exercitus mitterentur, religio obstitit: feciales prius mittendos ad res repetendas censuêre. Cum Veientibus nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat: induciæque inde, non pax, facta: quarum et dies exierat, et ante diem rebellaverant. Missi tamen feciales: nec eorum, cum more patrum jurati repeterent res, verba sunt audita. Controversia inde fuit, utrum populi jussu indiceretur bellum, an satis esset senatûs-consultum. Pervicêre tribuni, denuntiando impedituros se delectum, ut consules de bello ad po-

pulum ferrent. Omnes centuriæ jussêre. In eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.

XXXI. Tribuni militum consulari potestate quatuor creati sunt, T. Quintius Pennus ex consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus. Ex iis Cossus præfuit Urbi: tres, delectu habito, profecti sunt Veios; documentoque fuêre, quam plurium imperium bello inutile esset. Tendendo ad sua quisque consilia, cum aliud alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti: incertam namque aciem, signum aliis dari receptui, aliis cani jubentibus, invasêre opportune Veientes: castra propinqua turbatos ac terga dantes accepêre: plus itaque ignominiæ, quam cladis, est acceptum. Mœsta civitas fuit, vinci insueta: odisse tribunos; poscere dictatorem; in eo verti spes civitatis: et cum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem exemêre. A. Cornelius dictatorem Mam. Æmilium dixit; et ipse ab eo magister equitum est dictus. Adeo, simul fortuna civitatis virtute verâ eguit, nihil censoria animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notatâ indigne domo peteretur. Veintes, re secundâ elati, missis circum Etruriæ populos legatis, jactando tres duces Romanos ab se uno prœlio fusos, cum tamen nullam publici consilii societatem movissent, voluntarios undique ad spem prædæ adsciverunt. Uni Fidenatium populo rebellare placuit: et, tamquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum antea, ita tum novorum colonorum cæde imbutis armis, Veientibus sese conjungunt. Consultare inde principes duorum populorum, Veios an Fidenas sedem belli caperent. Fidenæ visæ opportuniores: itaque, trajecto Tiberi, Veientes Fidenas transtulerunt bellum. Romæ terror ingens erat. Accito exercitu ab Veiis, eoque ipso ab re male gestâ perculso, castra locantur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi, et justitium in

foro, tabernæque clausæ: fiuntque omnia castris, quam urbi, similiora.

XXXII. Tum trepidam civitatem, præconibus per vicos dimissis, dictator ad concionem advocatam increpuit, "quod animos ex tam levibus fortunæ momentis suspensos gererent, ut, parvâ jacturâ acceptâ, quæ ipsa non virtute hostium, nec ignaviâ Romani exercitûs, sed discordiâ imperatorum, accepta sit, Veientem, hostem sexies victum, pertimescant, Fidenasque prope sæpius captas quam oppugnatas. Eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot sæcula fuerint: eosdem animos, easdem corporis vires, eadem arma gerere: se quoque eumdem dictatorem Mam. Æmilium esse, qui ante Veientium Fidenatiumque, adjunctis Faliscis, ad Nomentum exercitus fuderit: et magistrum equitum A. Cornelium eumdem in acie fore, qui, priore bello tribunus militum, Larte Tolumnio rege Veientium in conspectu duorum exercituum occiso, spolia opima Jovis Feretrii templo intulerit. Proin memores, secum triumphos, secum spolia, secum victoriam esse; cum hostibus scelus legatorum contra jus gentium interfectorum, cædem in pace Fidenatium colonorum, inducias ruptas, septimam infelicem defectionem; arma caperent: simul castra castris conjunxissent, satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex ignominiâ exercitûs Romani gaudium fore; et populum Romanum intellecturum, quanto melius de republicâ meriti sint, qui se dictatorem tertium dixerint, quam eos, qui, ob ereptum censuræ regnum, labem secundæ dictaturæ suæ imposuerint." Votis deinde nuncupatis profectus, mille et quingentos passus citra Fidenas castra locat, dextrâ montibus, lævâ Tiberi amne septus. T. Quintium Pennum legatum occupare montes jubet, occultumque id jugum capere, quod ab tergo hostibus foret. Ipse postero die, cum Etrusci, pleni animorum ab pristini diei meliore occasione quam pugnâ, in aciem processissent, cunctatus parumper, dum spe-

enlatores referrent, Quintium evasisse in jugum propinquum arci Fidenarum, signa profert: peditumque aciem instructam pleno gradu in hostem inducit: magistro equitum præcipit, ne injussu pugnam incipiat: se, cum opus sit, equestri auxilio signum daturum: tum ut memor regiæ pugnæ, memor opimi doni, Romulique ac Jovis Feretrii, rem gereret. Legiones impetu ingenti confligunt. Romanus odio accensus, impium Fidenatem, prædonem Veientem, ruptores induciarum, cruentos legatorum infandâ cæde, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios, imbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium explet.

XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem; cum repente, patefactis Fidenarum portis, nova erumpit acies, inaudita ante id tempus invisitatæque: ignibus armata ingens multitudo, facibusque ardentibus tota collucens, velut fanatico instincta cursu, in hostem ruit: formaque insolitæ pugnæ Romanos parumper exterruit. Tum dictator, magistro equitum equitibusque, tum ex montibus Quintio accito, prœlium ciens, ipse in sinistrum cornu, quod, incendio similiùs quam prœlio, territum cesserat flammis, accurrit: clarâque voce, "Fumone victi," inquit, "velut examen apum, loco vestro exacti, inermi cedetis hosti? Non ferro exstinguetis ignes? non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis, pugnandum est, ereptas ultro inferetis? Agite, nominis Romani ac virtutis patrum vestræque memores, vertite incendium hoc in hostium urbem; et suis flammis delete Fidenas, quas vestris beneficiis placare non potuistis. Legatorum hoc vos vestrorum colonorumque sanguis, vastatique fines monent." Ad imperium dictatoris mota cuncta acies: faces partim emissæ excipiuntur, partim vi eripiuntur: utraque acies armatur igni. Magister equitum et ipse novat pugnam equestrem: frenos ut detrahant equis, imperat: et ipse princeps, calcaribus subditis evectus,

effreno equo in medios ignes infertur; et alii concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. Pulvis elatus, mixtusque fumo, lucem ex oculis virorum equorumque aufert. Ea, quæ militem terruerat species, nihil terruit equos: ruinæ igitur similem stragem eques, quâcumque pervaserat, dedit. Clamor deinde accidit novus; qui cum utramque mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, "Quintium legatum et suos ab tergo hostem adortos:" ipse, redintegrato clamore, infert acrius signa. Cum duæ acies, duo diversa prœlia, circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo urgerent, neque in castra retro, neque in montes, unde se novus hostis objecerat, iter fugæ esset, et equitem passim liberi frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim effusi petunt. Fidenatium qui supersunt, ad urbem Fidenas tendunt. Infert pavidos fuga in mediam cædem: obtruncantur in ripis: alios, in aquam compulsos, gurgites ferunt: etiam peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant; pauci ex multis tranant. Alterum agmen fertur per castra in urbem: eâdem et Romanos sequentes impetus rapit; Quintium maxime, et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum ad laborem militem, quia ultimo prœlio advenerat.

XXXIV. Hi, postquam mixti hostibus portam intravêre, in muros evadunt; suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. Quod ubi dictator conspexit, (jam enim et ipse in deserta hostium castra penetraverat) cupientem militem discurrere ad prædam, spe injectâ majoris in urbe prædæ, ad portam ducit; receptusque intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat, pergit. Nec minor cædes in urbe, quam in prœlio, fuit; donec, abjectis armis, nihil præter vitam petentes, dictatori deduntur. Urbs castraque diripiuntur. Postero die singulis captivis ab equite ad centurionem sorte ductis, et, quorum eximia virtus fuerat, binis, aliis sub corona veneun-

datis, exercitum victorem opulentumque prædâ triumphans dictator Romam reduxit: jussoque magistro equitum abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat die sextodecimo, reddito in pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acceperat. Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus, quidam annales retulêre: rem æque difficilem atque incredibilem; nec nunc lato satis ad hoc amne; et tum aliquanto, ut a veteribus accepimus, arctiore: nisi, in trajectu forte fluminis prohibendo, aliquarum navium concursum in majus (ut fit) celebrantes, navalis victoriæ vanum titulum appetivêre.

XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari potestate habuit, A. Sempronium Atratinum, L. Quintium Cincinnatum, L. Furium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus annorum viginti induciæ datæ, et Æquis triennii, cum plurium annorum petissent. Et ab seditionibus urbanis otium fuit. Annum insequentem, neque bello foris neque domi seditione insignem, ludi bello voti celebrem, et tribunorum militum apparatu, et finitimorum concursu, fecêre. Tribuni consulari potestate erant Ap. Claudius Crassus, Sp. Nautius Rutilus, L. Sergius Fidenas, Sex. Julius Julus. Spectaculum comitatæ etiam hospitum, ad quod publico consensu venerant, advenis gratius fuit. Post ludos, conciones seditiosæ tribunorum plebis fuerunt, objurgantium multitudinem, quod, "admiratione eorum, quos odisset, stupens, in æterno se ipsa teneret servitio: et non modo ad spem consulatûs in partem revocandam adspirare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis (quæ communia essent comitia Patrum ac plebis) aut sui aut suorum meminisset. Desineret ergo mirari, cur nemo de commodis plebis ageret: eo impendi laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos speretur. Nihil non aggressuros homines, si magna conatis magna præmia proponantur. Ut quidem aliquis tribunus plebis ruat cæcus in certamina

periculo ingenti, fructu nullo, (ex quibus pro certo habeat, Patres, adversus quos tenderet, bello inexpiabili se persecuturos; apud plebem, pro quâ dimicaverit, nihilo se honoratiorem fore) neque sperandum, neque postulandum esse. Magnos animos magnis honoribus fieri: neminem se plebeium contemturum, ubi contemni desissent. Experiendam rem denique in uno aut altero esse, sitne aliquis plebeius ferendo magno honori; an portento simile miraculoque sit, fortem ac strenuum virum aliquem exsistere ortum ex plebe. Summâ vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et ex plebe crearentur. Petisse viros domi militiæque spectatos: primis annis sugillatos, repulsos, risui Patribus fuisse: desisse postremo præbere ad contumeliam os. Nec se videre, cur non lex quoque abrogetur, quâ id liceat, quod nunquam futurum sit; minorem quippe ruborem fore in juris iniquitate, quam si per indignitatem ipsorum prætereantur."

XXXVI. Hujus generis orationes, cum assensu auditæ, incitavêre quosdam ad petendum tribunatum militum, alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu profitentem. Agri publici dividendi coloniarumque deducendarum ostentatæ spes; et, vectigali possessoribus agrorum imposito, in stipendium militum erogandi æris. Captatum deinde tempus ab tribunis militum, quo per discessum hominum ab Urbe, cum Patres clandestinâ denuntiatione revocati ad diem certam essent, senatûs-consultum fieret, absentibus tribunis plebis: ut, quoniam Volscos in Hernicorum agros prædatum exisse fama esset, ad rem inspiciendam tribuni militum proficiscerentur, consularisque comitia haberentur. Profecti Ap. Claudium, filium decemviri, præfectum urbis relinquunt, impigrum juvenem, et jam inde ab incunabulis imbutum odio tribunorum plebisque. Tribunis plebis nec cum absentibus iis, qui senatûs-consultum fecerant, nec cum Appio, transactâ re, quod contenderent, fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atratinus, Q. Fabius Vibulanus. Peregrina res, sed memoriâ digna, traditur eo anno facta: Vulturnum, Etruscorum urbem, quæ nunc Capua est, ab Samnitibus captam; Capuamque ab duce eorum Capye, vel (quod propius vero est) a campestri agro appellatam. Cepêre autem, prius bello fatigatis Etruscis, in societatem urbis agrorumque accepti; deinde festo die graves somno epulisque incolas veteres novi coloni nocturnâ cæde adorti. His rebus actis, consules ii, quos diximus, Idibus Decembribus magistratum occepêre. Jam non solum, qui ad id missi erant, retulerant, imminere Volscum bellum; sed legati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, "Non ante unquam Volscos nec ducibus legendis, nec exercitui scribendo, intentiores fuisse: vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque oblivioni danda, jugumque accipiendum; aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtúte, nec patientiâ, nec disciplinâ rei militaris cedendum esse." Haud vana attulêre: sed nec perinde Patres moti sunt; et C. Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tamquam constantissimâ re, fortunâ fretus, quod victoris populi adversus victos dux esset, omnia temere ac negligenter egit; adeo ut disciplinæ Romanæ plus in Volsco exercitu, quam in Romano, esset. Ergo fortuna, ut sæpe alias, virtutem est secuta. Primo prœlio, quod ab Sempronio incaute inconsulteque commissum est, non subsidiis firmatâ acie, non equite apte locato, concursum est. Clamor indicium primum fuit, quo res inclinatura esset: excitatior crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius sæpe iteratus, incerto clamore prodidit pavorem animorum. Eo ferocior illatus hostis, urgere scutis, micare gladiis: alterâ ex parte nutant circumspectantibus galeæ, et incerti trepidant, applicantque se turbæ. Signa nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur: nondum fuga certa, nondum

victoria erat: tegi magis Romanus, quam pugnare. Volscus inferre signa, urgere aciem, plus cædis hostium videre, quam fugæ.

XXXVIII. Jam omnibus locis ceditur, nequidquam Sempronio consule objurgante atque hortante: nihil nec imperium, nec majestas valebat; dataque mox terga hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum, labente jam re, præsenti animo subvenisset: qui cum magnâ voce exclamâsset, ut equites, qui salvam rempublicam vellent esse, ex equis desilirent; omnium turmarum equitibus, velut ad consulis imperium motis, "Nisi hæc," inquit, "armata cohors sistat impetum hostium, actum de imperio est. Sequimini pro vexillo cuspidem meam: ostendite Romanis Volscisque, neque equitibus vobis ullos equites, nec peditibus esse pedites pares." Cum clamore comprobata adhortatio esset, vadit alte cuspidem gerens: quâcumque incedunt, vi viam faciunt: eo se inferunt objectis parmis, ubi suorum plurimum laborem vident. Restituitur omnibus locis pugna, in quæ eos impetus tulit: nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia possent, terga daturi hostes fuerint.

XXXIX. Et cum jam parte nullâ sustinerentur, dat signum Volscus imperator, ut parmatis, novæ cohorti hostium, locus detur, donec impetu illati ab suis excludantur. Quod ubi est factum, interclusi equites: nec perrumpere eâdem, quâ transierant, posse; ibi maxime confertis hostibus, quâ viam fecerant: et consul legionesque Romanæ, cum, quod tegimen modo omnis exercitûs fuerat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret hostis, tendunt in quemcumque casum. Diversi Volsci, hinc consulem ac legiones sustinere, alterâ fronte instare Tempanio atque equitibus: qui cum sæpe conati nequîssent perrumpere ad suos, tumulo quodam occupato, in orbem se tutabantur, nequâquam inulti. Nec pugnæ finis ante noctem fuit.

Consul quoque, nusquam remisso certamine, dum quidquam superfuit lucis, hostem tenuit: nox incertos diremit: tantusque ab imprudentiâ eventûs utraque castra tenuit pavor, ut, relictis sauciis et magnâ parte impedimentorum, ambo pro victis exercitus se in montes proximos reciperent. Tumulus tamen circumsessus ultra mediam noctem est: quo cum circumsedentibus nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos, et ipsi, quâ quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius metu insidiarum suos ad lucem tenuit: digressus deinde ipse cum paucis speculatum, cum ab sauciis hostibus sciscitando comperisset, castra Volscorum deserta esse, lætus ab tumulo suos devocat, et in castra Romana penetrat: ubi cum vasta desertaque omnia, atque eamdem, quam apud hostes, fœditatem invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus poterat sauciis ductis secum, ignarus quam regionem consul petîsset, ad Urbem proximis itineribus pergit.

XL. Jam eo fama pugnæ adversæ castrorumque desertorum perlata erat: et ante omnia deplorati erant equites, non privato magis, quam publico, luctu; Fabiusque consul, terrore Urbi quoque injecto, stationem ante portas agebat; cum equites, procul visi non sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox cogniti, tantam ex metu lætitiam fecêre, ut clamor urbem pervaderet gratulantium, salvos victoresque redîsse equites: et ex mœstis paulo ante domibus, quæ conclamaverant suos, procurreretur in vias; pavidæque matres ac conjuges, oblitæ præ gaudio decoris, obviam agmini occurrerent, in suos quæque, simul corpore atque animo, vix præ gaudio compotes, effusæ. Tribunis plebis, qui M. Postumio et T. Quintio diem dixerant, quod ad Veios eorum operâ male pugnatum esset, occasio visa est, per recens odium Sempronii consulis, renovandæ in eos invidiæ. Itaque, advocatâ concione, cum proditam Veiis rempublicam esse ab ducibus, proditum deinde,

quia illis impune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad oædem fortissimos equites, deserta fœde castra, vociferati essent; C. Julius, unus ex tribunis, Tempanium equitem vocari jussit; coramque eis, "Sexte Tempani," inquit, "quæro de te, arbitrerisne C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam inîsse, aut firmâsse subsidiis aciem, aut ullo boni consulis functum officio? et, tune ipse, victis legionibus Romanis, tuo consilio equitem ad pedes deduxeris, restituerisque pugnam? excluso deinde ab acie nostrâ tibi atque equitibus num aut consul ipse subvenerit, aut miserit præsidium? postero denique die ecquid præsidii usquam habueris? an tu cohorsque in castra vestrâ virtute perruperitis? ecquem in castris consulem, ecquem exercitum inveneritis? an deserta castra, relictos saucios milites? Hæc, pro virtute tuâ fideque, quâ unâ hoc bello respublica stetit, dicenda tibi sunt hodie. Denique, ubi C. Sempronius, ubi legiones nostræ sint? desertus sis, an deserueris consulem exercitumque? victi denique simus, an vicerimus?"

XLI. Adversus hæc Tempanii oratio incomta fuisse dicitur; cæterum militariter gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno læta: "Quanta prudentia rei bellicæ in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse, cum eum comitiis consulem legeret. Itaque ne ab se imperatoria consilia, neu consulares artes exquirerent, quæ pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis essent; sed, quod viderit, referre posse. Vidisse autem se prius, quam ab acie intercluderetur, consulem in primâ acie pugnantem, adhortantem, inter signa Romana telaque hostium versantem: postea se, ab conspectu suorum ablatum, ex strepitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extractum certamen: nec ad tumulum, quem ipse tenuerat, præ multitudine hostium credere perrumpi potuisse. Exercitus ubi esset, se nescire:

arbitrari, velut ipse in re trepidâ loci præsidio se suosque sit tutatus, sic consulem servandi exercitûs causâ loca tutiora castris cepisse. Nec Volscorum meliores res esse credere, quam populi Romani. Fortunam noctemque omnia erroris mutui implêsse:" precantemque deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti laude, non virtutis magis, quam moderationis, dimissum. Cum hæc agerentur, jam consul viâ Lavicanâ ad fanum Quietis erat: eo missa plaustra jumentaque alia ab Urbe exercitum, affectum prœlio ac viâ nocturnâ, excepêre. Paulo post in urbem est ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam, quam Tempanium meritis laudibus ferens. Mœstæ civitati ab re male gestâ, et iratæ ducibus, M. Postumius reus objectus, qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem millibus æris gravis damnatur. T. Quintium collegam ejus, quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti, et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Æmilii, res prospere gesserat, totam culpam ejus temporis in prædamnatum collegam transferentem, omnes tribus absolverunt. Profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactæ jam ætatis Capitolinus Quintius, suppliciter orans, ne se, brevi reliquo vitæ spatio, tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

XLII. Plebs tribunos plebis absentes, Sex. Tempanium, A. Sellium, Sex. Antistium, et Sp. Icilium, fecit; quos et pro centurionibus sibi præfecerant, Tempanio auctore, equites. Senatus, cum odio Sempronii consulare nomen offenderet, tribunos militum consulari potestate creari jussit. Creati sunt L. Manlius Capitolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugillanus. Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio, consuli anni prioris, diem dixit: quem cum quatuor collegæ, inspectante populo Romano, orarent, ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil præter fortunam repre-

hendi posset, vexaret; ægre Hortensius pati, tentationem eam credens esse perseverantiæ suæ; nec precibus tribunorum, quæ in speciem modo jactentur, sed auxilio confidere reum: itaque modo ad eum conversus, "Ubi illi patricii spiritus, ubi subnisus et fidens innocentiæ animus esset?" quærebat: "sub tribuniciâ umbrâ consularem virum delituisse." Modo ad collegas, "Vos autem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi jus populo, et eversuri tribuniciam potestatem?" Cum illi, "et de Sempronio et de omnibus summam populi Romani potestatem esse," dicerent, "nec se judicium populi tollere aut velle, aut posse; sed, si preces suæ pro imperatore, qui sibi parentis esset loco, non valuissent, se vestem cum eo mutaturos." Tum Hortensius, "Non videbit," inquit, "plebs Romana sordidatos tribunos suos. C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus, ut tam carus esset militibus." Nec pietas quatuor tribunorum, quam Hortensii tam placabile ad justas preces ingenium, pariter plebi Patribusque gratior fuit. Non diutius fortuna Æquis indulsit, qui ambiguam victoriam Volscorum pro suâ amplexi fuerant.

XLIII. Proximo anno, N. Fabio Vibulano, T. Quintio, Capitolini filio, Capitolino, consulibus, ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil dignum memoratu actum. Cum trepidam tantum ostendissent aciem Æqui, turpi fugâ funduntur, haud magno consulis decore: itaque triumphus negatur. Cæterum ob Sempronianæ cladis levatam ignominiam, ut ovans Urbem intraret, concessum est. Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimicatione erat perfectum, sic in Urbe ex tranquillo necopinata moles discordiarum inter plebem ac Patres exorta est, cœpta ab duplicando quæstorum numero: quam rem, (ut, præter duos urbanos quæstores, duo consulibus ad ministeria belli præsto essent) a consulibus relatam, cum et Patres summâ ope approbâssent, consulibus

tribuni plebis certamen intulerunt, ut pars quæstorum (nam ad id tempus patricii creati erant) ex plebe fieret. Adversus quam actionem primo et consules et Patres summâ ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut, quemadmodum in tribunis consulari potestate creandis usi sunt, adæque in quæstoribus liberum esset arbitrium populi, cum parum proficerent, totam rem de augendo quæstorum numero omittunt. Excipiunt omissam tribuni; aliæque subinde, inter quas et agrariæ legis, seditiosæ actiones exsistunt: propter quos motus cum senatus consules, quam tribunos, creari mallet, neque posset per intercessiones tribunicias senatûs-consultum fieri; respublica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum (nam coire patricios tribuni prohibebant) sine certamine ingenti, redit. Cum pars major insequentis anni per novos tribunos plebis et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo prohibentibus tribunis patricios coire ad prodendum interregem, modo interregem interpellantibus, ne senatûs-consultum de comitiis consularibus faceret; postremo L. Papirius Mugillanus, proditus interrex, castigando nunc Patres, nunc tribunos plebis, "desertam omissamque ab hominibus rempublicam, Deorum providentiâ curâque exceptam," memorabat, "Veientibus induciis et cunctatione Æquorum stare. Unde si quid increpet terroris, sine patricio magistratu placere rempublicam opprimi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? an bello intestino bellum externum propulsaturos? Quæ si in unum conveniant, vix Deorum opibus, quin obruatur Romana res, resisti possé. Quin illi, remittendo de summâ quisque juris, mediis copularent concordiam; Patres, patiendo tribunos militum pro consulibus fieri; tribuni plebis, non intercedendo, quo minus quatuor quæstores promiscue de plebe ac Patribus libero suffragio populi fierent."

XLIV. Tribunicia primum comitia sunt habita: creati tribuni consulari potestate, omnes patricii, L.

Quintius Cincinnatus tertium, L. Furius Medullinus iterum, M. Manlius, A. Sempronius Atratinus. Hoc tribuno comitia quæstorum habente, petentibusque inter aliquot plebeios filio Antistii tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis Sex. Pompilii, nec potestas, nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque consules viderant, eos nobilitate præferrent. Furere omnes tribuni plebis, ante omnes Pompilius Antistiusque, repulsâ suorum accensi: "Quidnam id rei esset? non suis beneficiis, non Patrum injuriis, non denique usurpandi libidine, cum liceat, quod ante non licuerit, si non tribunum militarem, ne quæstorem quidem quemquam ex plebe factum: non valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis, potestatis sacrosanctæ, ad auxilium libertatis creatæ. Fraudem profecto in re esse, et A. Sempronium comitiis plus artis adhibuisse, quam fidei:" ejus injuriâ queri suos honore dejectos. Itaque cum in ipsum, et innocentiâ tutum, et magistratu in quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexêre iras in C. Sempronium, patruelem Atratini: eique ob ignominiam Volsci belli, adjutore collegâ M. Canuleio, diem dixêre. Subinde ab iisdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est, (cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat) ratis, id quod erat, aut depositâ causâ leviorem futurum apud Patres reum, aut perseverantem sub judicii tempus plebem offensurum. Adversæ invidiæ objici maluit, et suæ nocere causæ, quam publicæ deesse; stetitque in eâdem sententiâ, "Ne qua largitio, cessura in trium gratiam tribunorum, fieret: nec tum agrum plebi, sed sibi invidiam, quæri. Se quoque subiturum eam tempestatem forti animo: nec senatui tanti se civem, aut quemquam alium debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat." Nihilo demissiore animo, cum dies venit, causâ ipse pro se dictâ, nequidquam omnia expertis Patribus, ut mitigarent plebem, quindecim millibus æris damnatur. Eodem anno Postu-

mia, virgo Vestalis, de incestu causam dixit, crimine innoxia; ob suspicionem propter cultum amœniorem ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum abhorrens [famam.] Ampliatam, deinde absolutam, pro collegii sententiâ pontifex maximus abstinere jocis, colique sancte potius quam scite, jussit. Eodem anno a Campanis Cumæ, quam Græci tum urbem tenebant, capiuntur. Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit, Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipitinum, Sp. Nautium Rutilum.

XLV. Annus, felicitate populi Romani, periculo potius ingenti, quam clade, insignis. Servitia, Urbem ut incenderent distantibus locis, conjurârunt; populoque ad opem passim ferendam tectis intento, ut arcem Capitoliumque armati occuparent. Avertit nefanda consilia Jupiter: indicioque duorum comprehensi sontes pœnas dederunt: indicibus dena millia gravis æris, quæ tum divitiæ habebantur, ex ærario numerata, et libertas præmium fuit. Bellum inde ab Æquis reparari cœptum: et, novos hostes Lavicanos consilia cum veteribus jungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum. Æquorum jam velut anniversariis armis assuêrat civitas. Lavicos legati missi cum responsa inde retulissent dubia, quibus, nec tum bellum parari, nec diuturnam pacem fore, appareret; Tusculanis negotium datum, adverterent animos, ne quid novi tumultûs Lavicis oriretur. Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate, inito magistratu, legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium Fidenatem, M. Papirium Mugillanum, C. Servilium, Prisci filium, quo dictatore Fidenæ captæ fuerant. Nuntiabant legati, Lavicanos arma cepisse, et cum Æquorum exercitu depopulatos agrum Tusculanum, castra in Algido posuisse. Tum Lavicanis bellum indictum: factoque senatûs-consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romæ curaret, certamen subito inter tribunos exortum: se

quisque belli ducem potiorem ferre, curam Urbis, ut ingratam ignobilemque, adspernari. Cum parum decorum inter collegas certamen mirabundi Patres conspicerent, Q. Servilius, "Quando nec ordinis hujus ulla," inquit, "nec reipublicæ est verecundia, patria majestas altercationem istam dirimet: filius meus extra sortem urbi præerit. Bellum utinam, qui appetunt, consideratius concordiusque, quam cupiunt, gerant."

XLVI. Delectum haberi non ex toto passim populo placuit: decem tribus sorte ductæ sunt; ex his scriptos juniores duo tribuni ad bellum duxêre. Cœpta inter eos in Urbe certamina cupiditate eâdem imperii multo impensius in castris accendi: nihil sentire idem, pro sententiâ pugnare: sua consilia velle, sua imperia sola rata esse; contemnere invicem, et contemni: donec, castigantibus legatis, tandem ita comparatum est, ut alternis diebus summam imperii haberent. Quæ cum allata Romam essent, dicitur Q. Servilius, ætate et usu doctus, precatus ab Diis immortalibus, ne discordia tribunorum damnosior reipublicæ esset, quam ad Veios fuisset: et, velut haud dubiâ clade imminente, institisse filio, ut milites scriberet, et arma pararet. Nec falsus vates fuit: nam ductu L. Sergii, cujus dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris, cum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum, spes vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu Æquorum per supinam vallem fusi sunt; multique in ruinâ majore quam fugâ oppressi obtruncatique: castraque, eo die ægre retenta, postero die, circumfusis jam magnâ ex parte hostibus, per aversam portam fugâ turpi deseruntur. Duces legatique, et quod circa signa roboris de exercitu fuit, Tusculum petiêre: palati alii per agros passim multis itineribus, majoris, quam accepta erat, cladis nuntii Romam contenderunt. Minus trepidationis fuit, quod eventus timori hominum congruens fuerat; et quod subsidia, quæ respicerent in re trepidâ, præparata

erant ab tribuno militum: jussuque ejusdem, per minores magistratus sedato in Urbe tumultu, speculatores propere missi nuntiavêre, Tusculi duces exercitumque esse; hostem castra loco non movisse: et, quod plurimum animorum fecit, dictator ex senatûsconsulto dictus Q. Servilius Priscus; vir, cujus providentiam in re publicâ cum multis aliis tempestatibus ante experta civitas erat, tum eventu ejus belli, quod uni certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno militum dictator erat dictus, filio suo, ut tradidêre quidam, (nam alii Ahalam Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt) novo exercitu profectus ad bellum, accitis qui Tusculi erant, duo millia passuum ab hoste locum castris cepit.

XLVII. Transierat ex re bene gestâ superbia negligentiaque ad Æquos, quæ in Romanis ducibus fuerat: itaque primo statim prœlio cum dictator equitatu immisso antesignanos hostium turbâsset, legionum inde signa inferri propere jussit, signiferumque ex suis unum cunctantem occidit. Tantus ardor ad dimicandum fuit, ut impetum Æqui non tulerint: victique acie cum fugâ effusâ petîssent castra, brevior tempore et certamine minor castrorum oppugnatio fuit, quam prœlium fuerat. Captis direptisque castris, cum prædam dictator militi concessisset, secutique fugientem ex castris hostem equites renuntiâssent, omnes Lavicanos victos, magnam partem Æquorum Lavicos confugisse; postero die ad Lavicos ductus exercitus; oppidumque, coronâ circumdatum, scalis captum ac direptum est. Dictator, exercitu victore Romam reducto, die octavo, quam creatus erat, magistratu se abdicavit; et opportune senatus (priusquam ab tribunis plebis agrariæ seditiones, mentione illatâ de agro Lavicano dividendo, fierent) censuit frequens, coloniam Lavicos deducendam: coloni ab Urbe mille et quingenti missi bina jugera acceperunt. Captis Lavicis, ac deinde tribunis militum consulari potestate,

Agrippâ Menenio Lanato, et L. Servilio Structo, et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atratino tertium, et duobus iterum M. Papirio Mugillano, et Sp. Nautio Rutilo, biennium tranquillæ externæ res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.

XLVIII. Turbatores vulgi erant Spurii Mæcilius quartum et Metilius tertium tribuni plebis, ambo absentes creati: et cum rogationem promulgâssent, ut ager ex hostibus captus viritim divideretur, magnæque partis nobilium eo plebis-scito publicarentur fortunæ; (nec enim ferme quidquam agri, ut in urbe alieno solo positâ, non armis partum erat; nec, quod venîsset assignatumve publice esset, præterquam plebs habebat) atrox plebi Patribusque propositum videbatur certamen: nec tribuni militum, nunc in senatu, nunc in conciliis privatis principum cogendis, viam consilii inveniebant; cum Ap. Claudius, nepos ejus, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu ex Patrum concilio, dicitur dixisse, "Vetus se ac familiare consilium domo afferre: proavum enim suum Ap. Claudium ostendisse Patribus viam unam dissolvendæ tribuniciæ potestatis per collegarum intercessionem. Facile homines novos auctoritate principum de sententiâ deduci, si temporum interdum potius, quam majestatis, memor adhibeatur oratio. Pro fortunâ illis animos esse: ubi videant, collegas principes agendæ rei gratiam omnem ad plebem præoccupâsse, nec locum in eâ relictum sibi; haud gravate acclinaturos se ad causam senatûs, per quam universo ordini cum primoribus se Patrum concilient." Approbantibus cunctis, et ante omnes Q. Servilio Prisco, quod non degenerâsset ab stirpe Claudiâ, collaudante juvenem, negotium datur, ut, quos quisque posset ex collegio tribunorum, ad intercessionem pellicerent. Misso senatu, prensantur ab principibus tribuni: suadendo, monendo, pollicendoque gratum id singulis privatim, gratum universo senatui fore,

sex ad intercessionem comparavêre. Posteroque die, cum ex composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Mæcilius Metiliusque largitione pessimi exempli concirent; eæ orationes a primoribus Patrum habitæ sunt, ut pro se quisque jam nec consilium sibi suppetere diceret, nec se ullam opem cernere aliam usquam, præterquam in tribunicio auxilio: in ejus potestatis fidem circumventam rempublicam, tamquam privatum inopem, confugere. Præclarum ipsis potestatique esse, non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam plus in tribunatu virium esse, quam ad resistendum improbis collegis. Fremitus deinde universi senatûs ortus, cum ex omnibus partibus curiæ tribuni appellarentur: tum, silentio facto, ii, qui præparati erant gratiâ principum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus censeat dissolvendæ reipublicæ esse, ei se intercessuros ostendunt. Gratiæ intercessoribus ab senatu actæ. Latores rogationis, concione advocatâ, proditores plebis commodorum ac servos consularium appellantes, aliâque truci oratione in collegas invecti, actionem deposuêre.

XLIX. Duo assidua bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quintius Cincinnatus, N. Fabius Vibulanus, tribuni militum consulari potestate fuerunt; ni Veiens bellum religio principum distulisset, quorum agros Tiberis, super ripas effusus, maxime ruinis villarum vastavit. Simul Æquos triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis, suæ gentis populo, præsidium ferre. Excursiones inde in confinem agrum Lavicanum factæ erant, novisque colonis bellum illatum: quam noxam cum se consensu omnium Æquorum defensuros sperâssent, deserti ab suis, ne memorabili quidem bello, per obsidionem levemque unam pugnam, et oppidum et fines amisêre. Tentatum ab L. Sextio tribuno plebis, ut rogationem ferret, quâ Bolas quoque, sicut Lavicos, coloni mitterentur, per intercessionem col-

legarum, qui nullum plebis-scitum, nisi ex auctoritate senatûs, passuros se perferri ostenderunt, discussum est. Bolis insequente anno receptis, Æqui, coloniaque eo deducta, novis viribus oppidum firmârunt, tribunis militum Romæ consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q. Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. Huic bellum adversus Æquos permissum est, pravæ mentis homini; quam tamen victoria magis, quam bellum, ostendit. Nam, exercitu impigre scripto ductoque ad Bolas, cum levibus prœliis Æquorum animos fregisset, postremo in oppidum irrupit: deinde ab hostibus in cives certamen vertit: et, cum inter oppugnationem prædam militis fore edixisset, capto oppido, fidem mutavit. Eam, magis adducor, ut credam iræ causam exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direptâ coloniâque novâ, minus prædicatione tribuni prædæ fuerit. Auxit eam iram, postquam, ab collegis arcessitus propter seditiones tribunicias, in Urbem revertit, audita vox ejus in concione stolida ac prope vecors; quâ Sextio tribuno plebis, legem agrariam ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur coloni, laturum se dicenti, dignos enim esse qui armis cepissent, eorum urbem agrumque Bolanum esse; "Malum quidem militibus meis," inquit, "nisi quieverint:" quod auditum non concionem magis, quam mox Patres, offendit: et tribunus plebis, vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immodicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas impelleret voces, quæ invidiæ, non ipsi tantum, sed causæ atque universo ordini, essent, neminem ex collegio tribunorum militum sæpius, quam Postumium, in disceptationem trahebat. Tum vero secundum tam sævum atque inhumanum dictum, "Auditis," inquit, "Quirites, sicut servis, malum minantem militibus? tamen hæc bellua dignior vobis tanto honore videbitur, quam qui vos, urbe agrisque donatos, in colonias mittunt; qui sedem senectuti vestræ prospiciunt; qui pro ves-

tris commodis adversus tam crudeles superbosque adversarios depugnant. Incipite deinde mirari, cur pauci jam vestram suscipiant causam: quid ut a vobis sperent? an honores, quos adversariis vestris potius, quam populi Romani propugnatoribus, datis? Ingemuistis modo, voce hujus auditâ. Quid id refert? Jam, si suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, præferetis."

L. Perlata hæc vox Postumii ad milites multo in castris majorem indignationem movit. "Prædæne interceptorem fraudatoremque etiam malum minari militibus?" Itaque cum fremitus aperte esset, et quæstor P. Sestius eâdem violentiâ coërceri putaret seditionem posse, quâ mota erat; misso ad vociferantem quemdam militem lictore, cum inde clamor et jurgium oriretur, saxo ictus turbâ excedit; insuper increpante, qui vulneraverat, "habere quæstorem, quod imperator esset militibus minatus." Ad hunc tumultum accitus Postumius asperiora omnia fecit acerbis quæstionibus, crudelibus suppliciis. Postremo, cum modum iræ nullum faceret, ad vociferationem eorum, quos necari sub crate jusserat, concursu facto, ipse ad interpellantes pœnam vecors de tribunali decurrit. Ibi cum submoventes passim lictores centurionesque vexarent turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapidibus cooperiretur. Quod tam atrox facinus postquam est Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegæ per senatum quæstiones decernentibus, tribuni plebis intercedebant. Sed ea contentio ex certamine alio pendebat; quod cura incesserat Patres, ne metu quæstionum plebs irâque tribunos militum ex plebe crearet: tendebantque summâ ope, ut consules crearentur. Cum senatûsconsultum fieri tribuni plebis non paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res ad interregnum rediit. Victoria deinde penes Patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente,

consules creati sunt A. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus. His consulibus, principio anni senatûsconsultum factum est, ut de quæstione Postumianæ cædis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent; plebesque præficeret quæstioni, quem vellet. A plebe consensu populi consulibus negotium mandatur: qui, summâ moderatione ac lenitate, per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscîsse mortem satis creditum est, transactâ re, nequivêre tamen consequi, ut non ægerrime id plebs ferret: "jacere tamdiu irritas sanctiones, quæ de suis commodis ferrentur: cum interim de sanguine et supplicio suo latam legem confestim exerceri, et tantam vim habere." Aptissimum tempus erat, vindicatis seditionibus, delenimentum animis Bolani agri divisionem objici: quo facto minuissent desiderium agrariæ legis, quæ possesso per injuriam agro publico Patres pellebat. Tunc hæc ipsa indignitas angebat animos, non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse; sed ne vacuum quidem agrum, nuper ex hostibus captum, plebi dividere; mox paucis, ut cætera, futurum prædæ. Eodem anno adversus Volscos, populantes Hernicorum fines, legiones ductæ a Furio consule, cum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat, cepêre. Minus prædæ, quam speraverant, fuit; quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus, nocte oppidum reliquerunt. Postero die prope desertum capitur. Hernicis ipse ager dono datus.

LII. Annum modestiâ tribunorum quietum excepit tribunus plebis L. Icilius, Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo consulibus. Is cum principio statim anni, velut pensum nominis familiæque, seditiones agrariis legibus promulgandis cieret; pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogitationes hominum a foro certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit: minusque eam dem-

notam fuisse, quam seditio futura fuerit, credunt. Defunctâ civitate plurimorum morbis, perpaucis funeribus, pestilentem annum inopia frugum, neglecto cultu agrorum, (ut plerumque fit) excepit, M. Papirio Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus. Jam fames, quam pestilentia, tristior erat: ni, dimissis circa omnes populos legatis, qui Etruscum mare, quique Tiberim accolunt, ad frumentum mercandum, annonæ foret subventum. Superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cumasque, legati prohibiti commercio sunt: contra ea benigne ab Siculorum tyrannis adjuti: maximos commeatus summo Etruriæ studio Tiberis devexit. Solitudinem in civitate ægrâ experti consules sunt; cum, in legationes non plus singulis senatoribus invenientes, coacti sunt binos equites adjicere. Præterquam ab morbo annonâque, nihil eo biennio intestini externive incommodi fuit. At ubi hæ sollicitudines discessêre, omnia, quibus turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

LIII. Manio Æmilio, C. Valerio Potito consulibus, bellum Æqui parabant: Volscis, quamquam non publico consilio capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam. Ad quorum famam hostium (jam enim in Latinum Hernicumque transcenderant agrum) delectum habentem Valerium consulem M. Mænius tribunus plebis, legis agrariæ lator, cum impediret, auxilioque tribuni nemo invitus sacramento diceret; repente nuntiatur, arcem Carventanam ab hostibus occupatam esse. Ea ignominia accepta cum apud Patres invidiæ Mænio fuit, tum cæteris tribunis, jam ante præparatis intercessoribus legis agrariæ, præbuit justiorem causam resistendi collegæ. Itaque cum res diu ducta per altercationem esset; consulibus Deos hominesque testantibus, "quidquid ab hostibus cladis ignominiæque aut jam acceptum esset, aut immineret, culpam penes Mænium fore, qui delectum impediret;" Mænio contra vociferante, "si injusti domini possessione agri publici cederent, se moram

delectui non facere;" decreto interposito, novem tribuni sustulerunt certamen; pronuntiaveruntque ex collegii sententiâ, C. Valerio consuli se, damnum aliamque coërcitionem, adversus intercessionem collegæ, delectûs causâ detrectantibus militiam inhibenti, auxilio futuros esse. Hoc decreto consul armatus cum paucis, appellantibus tribunum, collum torsisset, metu cæteri sacramento dixêre. Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quamquam invisus infestusque consuli erat, impigre primo statim adventu, dejectis qui in præsidio erant, arcem recipit: prædatores, ex præsidio per negligentiam dilapsi, occasionem aperuêre ad invadendum. Prædæ ex assiduis populationibus, quod omnia in locum tutum congesta erant, fuit aliquantum: venditum sub hastâ consul in ærarium redigere quæstores jussit; tum prædicans participem prædæ fore exercitum, cum militiam non abnuisset. Auctæ inde plebis ac militum in consulem iræ: itaque, cum ex senatûs-consulto Urbem ovans introiret, alternis inconditi versus militari licentiâ jactati; quibus consul increpitus, Mænii celebre nomen laudibus fuit, cum ad omnem mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et assensu cum vocibus militum certaret. Plusque ea res, quam prope sollennis militum lascivia in consulem, curæ Patribus injecit: et, tamquam haud dubius inter tribunos militum honos Mænii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

LIV. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius Medullinus iterum. Non alias ægrius plebs tulit, tribunicia sibi comitia non commissa: eum dolorem quæstoriis comitiis simul ostendit, et ulta est, tunc primum plebeiis quæstoribus creatis; ita ut, in quatuor creandis, uni patricio Cæsoni Fabio Ambusto relinqueretur locus; tres plebeii, Q. Silius, P. Ælius, P. Pupius clarissimarum familiarum juvenibus præferrentur. Auctores fuisse tam liberi populo suffragii Icilios accipio, ex familiâ infestissimâ tribunis tres in

eum annum tribunos plebis creatos, multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo populo ostentantes; cum affirmâssent, nihil se moturos, si ne quæstoriis quidem comitiis, quæ sola promiscua plebi Patribusque reliquisset senatus, satis animi populo esset ad id, quod tamdiu vellent, et per leges liceret. Pro ingenti itaque victoriâ id fuit plebi: quæsturamque eam non honoris ipsius fine æstimabant; sed patefactus ad consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur. Patres contra, non pro communicatis, sed pro amissis honoribus, fremere: negare, "Si ea ita sint, liberos tollendos esse; qui pulsi majorum loco, cernentesque alios in possessione dignitatis suæ, Salii Flaminesque, nusquam alio, quam ad sacrificandum pro populo, sine imperiis ac potestatibus relinquantur." Irritatis utriusque partis animis, cum et spiritus plebes sumsisset, et tres ad popularem causam celeberrimi nominis haberet duces; Patres omnia quæstoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cernentes, tendere ad consulum comitia, quæ nondum promiscua essent. Icilii contra tribunos militum creandos dicere, et tandem aliquando impertiendos plebi honores.

LV. Sed nulla erat consularis actio, quam impediendo, id, quod petebant, exprimerent; cum, mirâ opportunitate, Volscos et Æquos prædatum extra fines exisse in agrum Latinum Hernicumque, affertur: ad quod bellum ubi ex senatûs-consulto consules delectum habere occipiunt; obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortunam oblatam memorantes. Tres erant, et omnes acerrimi viri, generosique jam, ut inter plebeios: duo, singuli singulos, sibi consules asservandos assiduâ operâ desumunt; uni concionibus data nunc detinenda, nunc concienda, plebs. Nec delectum consules, nec comitia, quæ petebant, tribuni expediebant. Inclinante deinde se fortunâ ad causam plebis, nuntii veniunt, arcem Carventanam, dilapsis ad prædam militibus, qui in præsidio erant, Æquos,

interfectis paucis custodibus arcis, invasisse: alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris cæsos. Ea adversa civitati res vires tribuniciæ actioni adjecit: nequidquam enim tentati, ut tum denique desisterent impediendo bello, postquam non cessêre nec publicæ tempestati, nec suæ invidiæ, pervincunt, ut senatûsconsultum fiat de tribunis militum creandis: certo tamen pacto, ne cujus ratio haberetur, qui eo anno tribunus plebis esset: neve quis reficeretur in annum tribunus plebis; haud dubie Icilios denotante senatu, quos mercedem seditiosi tribunatûs petere consulatum insimulabant. Tum delectus haberi, bellumque omnium ordinum consensu apparari cœptum. Consules ambo profecti sint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia habenda substiterit, incertum diversi auctores faciunt: illa pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arceCarventanâ, cum diu nequidquam oppugnata esset, recessum: Verruginem in Volscis eodem exercitu receptam; populationesque et prædas et in Æquis et in Volsco agro ingentes factas.

LVI. Romæ, sicut plebis victoria fuit in eo, ut, quæ mallent, comitia haberent; ita eventu comitiorum Patres vicêre: namque tribuni militum consulari potestate, contra spem omnium, tres patricii creati sunt, C. Julius Julus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius Ahala. Artem adhibitam ferunt a patriciis, (cujus eos Icilii tum quoque insimulabant) quod turbam indignorum candidatorum intermiscendo dignis, tædio sordium in quibusdam insignium, populum a plebeiis avertissent. Volscos deinde et Æquos, seu Carventana arx retenta in spem, seu Verrugine amissum præsidium ad iram compulisset, fama affertur summâ vi ad bellum coortos: caput rerum Antiates esse: eorum legatos utriusque gentis populos circumisse, castigantes ignaviam, quod, abditi intra muros, populabundos in agris vagari Romanos priore anno, et opprimi Verruginis præsidium, passi essent. Jam non exercitus modo armatos, sed colonias etiam, in suos

fines mitti: nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferentinum etiam de se captum Hernicis donâsse. Ad hæc cum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat, numerus juniorum conscribebatur. Ita omnium populorum juventus Antium contracta, ibi castris positis hostem opperiebantur. Quæ ubi tumultu majore etiam, quam res erat, nuntiantur Romam, senatus extemplo (quod in rebus trepidis ultimum consilium erat) dictatorem dici jussit: quam rem ægre passos Julium Corneliumque ferunt; magnoque certamine animorum rem actam; cum primores Patrum, nequidquam conquesti, non esse in auctoritate senatûs tribunos militum, postremo etiam tribunos plebei appellarent, et consulibus quoque ab eâ potestate vim super tali re inhibitam referrent; tribuni plebei, læti discordiâ Patrum, nihil esse in his auxilii dicerent, qui non civium, non denique hominum numero essent; si quando promiscui honores, communicata respublica esset, tum se animadversuros, ne qua, superbiâ magistratuum, irrita senatûs-consulta essent; interim patricii, soluti legum magistratuumque verecundiâ, per se quoque tribuniciam potestatem agerent.

LVII. Hæc contentio minime idoneo tempore, cum tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes hominum; donec, ubi diu alternis Julius Corneliusque, "cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse æquum, mandatum sibi a populo eripi honorem," disseruêre; tum Ahala Servilius tribunus militum, "Tacuisse se tamdiu," ait, "non quia incertus sententiæ fuerit; (quem enim bonum civem secernere sua a publicis consilia?) sed quia maluerit, collegas suâ sponte cedere auctoritati senatûs, quam tribuniciam potestatem adversus se implorari paterentur. Tum quoque, si res sineret, libenter se daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis sententiæ; sed, cum belli necessitates non expectent humana consilia, potiorem sibi collegarum gratiâ rempublicam

fore: et, si maneat in sententiâ senatus, dictatorem nocte proximâ dicturum: ac, si quis intercedat senatûs-consulto, auctoritate se fore contentum." Quo facto cum haud immeritam laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum creatus exemplo fuit collegas eumque intuentibus, quam gratia atque honos opportuniora interdum non cupientibus essent. Bellum haud memorabile fuit: uno atque eo facili prœlio cæsi ad Antium hostes: victor exercitus depopulatus Volscum agrum: castellum ad lacum Fucinum vi expugnatum; atque in eo tria millia hominum capta, cæteris Volscis intra mœnia compulsis, nec defendentibus agros. Dictator, bello ita gesto, ut tantum non defuisse fortunæ videretur, felicitate quam gloriâ major in Urbem rediit, magistratuque se abdicavit. Tribuni militum, mentione nullâ comitiorum consularium habitâ, (credo, ob iram dictatoris creati) tribunorum militum comitia edixerunt. Tum vero gravior cura Patribus incessit; quippe cum prodi causam ab suis cernerent. Itaque sicut priore anno, per indignissimos ex plebeiis candidatos, omnium, etiam dignorum, tædium fecerant; sic tum, primoribus Patrum splendore gratiâque ad petendum præparatis, omnia loca obtinuêre; ne cui plebeio aditus esset. Quatuor creati sunt, omnes jam functi eo honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, N. Fabius Vibulanus, C. Servilius Ahala; hic refectus continuato honore, cum ob alias virtutes, tum ob recentem favorem unicâ moderatione partum.

LVIII. Eo anno, quia tempus induciarum cum Veienti populo exierat, per legatos fecialesque res repeti cœptæ: quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam fuit. Petiêre, ne prius, quam ipsi senatum Romanum adissent, Veios iretur. Ab senatu impetratum, quia discordiâ intestinâ laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur: tantum abfuit, ut ex incommodo alieno sua occasio peteretur. Et

in Volscis accepta clades, amisso Verrugine præsidio: ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, cum precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio missus, ut ab recenti cæde palati ad prædandum hostes opprimerentur. Tarditatis causa in senatu magis fuit, quam in tribunis; qui, quia summâ vi restare nuntiabantur, parum cogitaverunt, nullâ virtute superari humanarum virium modum. Fortissimi milites non tamen, nec vivi, nec post mortem, inulti fuêre. Insequenti anno, P. et Cn. Corneliis Cossis, N. Fabio Ambusto, L. Valerio Potito, tribunis militum consulari potestate, Veiens bellum motum ob superbum responsum Veientis senatûs; qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere urbe finibusque, daturos, quod Lars Tolumnius dedisset, responderi jussit. Id Patres ægre passi decrevêre, ut tribuni militum de bello indicendo Veientibus primo quoque die ad populum ferrent. Quod ubi primo promulgatum est, fremere juventus, "Nondum debellatum cum Volscis esse: modo duo præsidia occidione occisa, et cum periculo retineri. Nullum annum esse, quo non acie dimicetur: et, tamquam pœniteat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem Etruriam sit concitaturus." Hæc, suâ sponte agitata, insuper tribuni plebis accendunt: "Maximum bellum Patribus cum plebe esse" dictitant: "eam de industriâ vexandam militiâ trucidandamque hostibus objici: eam procul Urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis coloniarumque, aut agri publici, aut suffragii libere ferendi consilia agitet:" prensantesque veteranos, stipendia cujusque et vulnera ac cicatrices numerabant: "quid jam integri esse in corpore loci ad nova vulnera accipienda? quid super sanguinis, qui dari pro republicâ posset?" rogitantes. Hæc cum in sermonibus concionibusque interdum agitantes avertissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tempus

ferendæ legis; quam, si subjecta invidiæ esset, antiquari apparebat.

LIX. Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exercitum placuit. Cn. Cornelius unus Romæ relictus. Tres tribuni, postquam nullo loco castra Volscorum esse, nec commissuros se prœlio apparuit, tripartito ad devastandos fines discessêre. Valerius Antium petit, Cornelius Ecetras: quâcumque incessêre, late populati sunt tecta agrosque, ut distinerent Volscos: Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ullâ populatione accessit. Anxur fuit, quæ nunc Tarracinæ sunt; urbs prona in paludes: ab eâ parte Fabius oppugnationem ostendit. Circummissæ quatuor cohortes cum C. Servilio Ahalâ cum imminentem urbi collem cepissent; ex loco altiore, quâ nullum erat præsidium, ingenti clamore ac tumultu mœnia invasêre: ad quem tumultum obstupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur, locum dedêre scalas admovendi; plenaque hostium cuncta erant; et immitis diu cædes pariter fugientium ac resistentium, armatorum atque inermium, fuit. Cogebantur itaque victi, quia cedentibus spei nihil erat, pugnam inire: cum pronuntiatum repente, ne quis præter armatos violaretur, reliquam omnem multitudinem voluntariam exuit armis: quorum ad duo millia et quingenti vivi capiuntur. A cæterâ prædâ Fabius militem abstinuit, donec collegæ venirent; ab illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse, qui cæteros Volscos a præsidio ejus loci avertissent. Qui ubi venerunt, oppidum vetere fortunâ opulentum tres exercitus diripuêre: eaque primum benignitas imperatorum plebem Patribus conciliavit. Additum deinde omnium maxime tempestivo principum in multitudinem munere, ut, ante mentionem ullam plebis tribunorumve, decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet, cum ante id tempus de suo quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil acceptum unquam a plebe tanto gaudio

traditur. Concursum itaque ad curiam esse, prensatasque exeuntium manus, et Patres vere appellatos; effectum esse fatentibus, ut nemo pro tam munificâ patriâ, donec quidquam virium superesset, corpori aut sanguini suo parceret. Cum commoditas juvaret, rem familiarem saltem acquiescere eo tempore, quo corpus addictum atque operatum reipublicæ esset; tum, quod ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis unquam agitatum, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium cumulatioremque gratiam rei. Tribuni plebis, communis ordinum lætitiæ concordiæque soli expertes, negare, "Tam id lætum Patribus universis nec prosperum fore, quam ipsi crederent: consilium specie primâ melius fuisse, quam usu appariturum. Unde enim eam pecuniam confici posse, nisi tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos: neque, id etiamsi cæteri ferant, passuros eos, quibus jam emerita stipendia essent, meliore conditione alios militare, quam ipsi militâssent; et eosdem in sua stipendia impensas fecisse, et in aliorum facere." His vocibus moverunt partem plebis: postremo, indicto jam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulisset. Patres bene cœptam rem perseveranter tueri: conferre ipsi primi: et, quia nondum argentum signatum erat, æs grave plaustris quidam ad ærarium convehentes speciosam etiam collationem faciebant. Cum senatus summâ fide ex censu contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex composito conferre incipiunt: quos cum et a Patribus collaudari, et a militari ætate tamquam bonos cives conspici, vulgus hominum vidit; repente, spreto tribunicio auxilio, certamen conferendi est ortum: et, lege perlatâ de indicendo Veientibus bello, exercitum magnâ ex parte voluntarium novi tribuni militum consulari potestate Veios duxêre.

LXI. Fuêre autem tribuni T. Quintius Capitolinus, Q. Quintius Cincinnatus, C. Julius Julus ite-

rum, A. Manlius, L. Furius Medullinus tertium, Manius Æmilius Mamercinus. Ab his primum circumsessi Veii sunt; sub cujus initium obsidionis cum Etruscorum concilium ad fanum Voltumnæ frequenter habitum esset, parum constitit, bellone publico gentis universæ tuendi Veientes essent. Ea oppugnatio segnior insequenti anno fuit, parte tribunorum exercitûsque ad Volscum avocatâ bellum. Tribunos militum consulari potestate is annus habuit C. Valerium Potitum tertium, Manium Sergium Fidenatem, P. Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, Cæsonem Fabium Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. Cum Volscis inter Ferentinum atque Ecetram signis collatis dimicatum. Romanis secunda fortuna pugnæ fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribunis obsideri cœpta. Inde inter eruptionem tentatam, compulso in urbem hoste, occasio data est Romanis irrumpendi: præterque arcem cætera capta: in arcem munitam naturâ globus armatorum concessit. Infra arcem cæsi captique multi mortales: arx deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat, quia pro spatio loci satis præsidii habebat; aut spem dabat deditionis, omni publico frumento, priusquam urbs caperetur, in arcem convecto: tædioque recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidisset. Ab eo milites per locum arduum accepti cepêre: a quibus cum custodes trucidarentur, cætera multitudo, repentino pavore oppressa, in deditionem venit. Dirutâ et arce et urbe Artenâ, reductæ legiones ex Volscis; omnisque vis Romana Veios conversa est. Proditori, præter libertatem, duarum familiarum bona in præmium data: Servius Romanus vocitatus. Sunt, qui Artenam Veientium, non Volscorum, fuisse credant. Præbet errorem, quod ejusdem nominis urbs inter Cære atque Veios fuit: sed eam reges Romani delevêre; Cæretumque, non Veientium, fuerat. Altera hæc, nomine eodem, in Volsco agro fuit, cujus excidium est dictum.

EPITOME LIBRI QUINTI.

In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt: ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit, querentium non dari plebi nec per hiemem militiæ requiem. Equites tum primum equis suis merere cœperunt. Cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, de hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios cepit: simulacrum Junonis Romam transtulit: decimam partem prædæ Delphos Apollini misit. Idem tribunus militum, cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit: statimque deditione factâ, Faliscorum victoriam justitiâ consecutus est. Cum alter ex censoribus, C. Julius, decessisset, in locum ejus M. Cornelius suffectus est: nec id postea factum est, quoniam eo lustro a Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L. Appuleio tribuno plebis dicta esset, in exsilium abiit. Cum Senones Galli Clusium obsiderent, et legati, a senatu missi ad componendam inter eos et Clusinos pacem, pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent; hoc facto eorum concitati Senones Urbem infesto exercitu petierunt; fusisque ad Alliam flumen Romanis, cepêre Urbem, præter Capitolium, in quod se juventus contulerat: majores natu, cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis ædium sedentes, occiderunt: et cum, per aversam partem Capitolii, jam in summum evasissent, proditi clangore anserum, M. Manlii præcipue operâ dejecti sunt. Coactis deinde propter famem Romanis descendere, ut mille pondo auri darent, et hoc pretio finem obsidionis emerent; Furius Camillus, dictator absens creatus, inter pendendum aurum cum exercitu venit, et Gallos post sextum mensem

Urbe expulit, cecîditque. Ædes Aio Locutio facta, quo loco ante Urbem captam vox audita erat, adventare Gallos. Dictum est, ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam Urbem: quod consilium Camillo auctore discussum est. Movit populum vocis quoque omen ex centurione auditæ, qui, cum in forum venisset, manipulariis suis dixerat, "Sta, miles; hîc optime manebimus."

T. LIVII PATAVINI

LIBER QUINTUS.

I. Pace alibi partâ, Romani Veiique in armis erant tantâ irâ odioque, ut victis finem adesse appareret. Comitia utriusque populi longe diversâ ratione facta sunt. Romani auxêre tribunorum militum consulari potestate numerum: octo, quot nunquam antea, creati, Manius Æmilius Mamercinus iterum, L. Valerius Potitus tertium, Ap. Claudius Crassus, M. Quintilius Varus, L. Julius Julus, M. Postumius, M. Furius Camillus, M. Postumius Albinus. Veientes, contra, tædio annuæ ambitionis, quæ interdum discordiarum causa erat, regem creavêre. Offendit ea res populorum Etruriæ animos, non majore odio regni, quam ipsius regis: gravis jam is antea genti fuerat opibus superbiâque, quia sollennia ludorum, quos intermitti nefas est, violenter diremisset: cum ob iram repulsæ, quod suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei prælatus esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio ludicro repente abduxit. Gens itaque, ante omnes alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas, auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, decrevit: cujus decreti suppressa fama est Veiis propter metum regis; qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis eum principe, non vani sermonis auctorem, habebat. Romanis etsi quietæ res ex Etruriâ nuntiabantur, tamen, quia omnibus conciliis eam rem agitari afferebatur, ita mu-

niebant, ut ancipitia munimenta essent: alia in urbem et contra oppidanorum eruptiones versa; aliis frons, in Etruriam spectans, auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

II. Cum spes major imperatoribus Romanis in obsidione quam in oppugnatione esset; hibernacula etiam, res nova militi Romano, ædificari cœpta: consiliumque erat, hiemando continuare bellum: quod postquam tribunis plebis, jam diu nullam novandi res causam invenientibus, Romam est allatum, in concionem prosiliunt, sollicitant plebis animos, "Hoc illud esse" dictitantes, "quod æra militibus sint constituta: nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno illitum fore. Venîsse libertatem plebis: remotam in perpetuum et ablegatam ab Urbe et ab republicâ juventutem, jam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere, ac domos et res invisere suas. Quam putarent continuatæ militiæ causam esse? nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid per frequentiam juvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum posset. Vexari præterea et subigi multo acrius, quam Veientes: quippe illos hiemem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali urbem tutantes: militem Romanum in opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum, sub pellibus durare, ne hiemis quidem spatio, quæ omnium bellorum terrâ marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges, neque ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos consules, neque triste dictatoris imperium, neque importunos decemviros, injunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent. Quod tribuni militum in plebe Romanâ regnum exercerent? Quidnam illi, consules dictatoresve, facturi essent, qui proconsularem imaginem tam sævam ac trucem fecerint?" Sed id accidere haud immerito: non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum ulli plebeio. Antea trina loca cum contentione summâ patricios explere solitos: nunc jam octojuges ad imperia ob-

tinenda ire; et ne in turbâ quidem hærere plebeium quemquam: qui, si nihil aliud, admoneat collegas, liberos, et cives eorum, non servos, militare, quos hieme saltem in domos ac tecta reduci oporteat; et aliquo tempore anni parentes liberosque ac conjuges invisere, et usurpare libertatem, et creare magistratus." Hæc taliaque vociferantes adversarium haud imparem nacti sunt Ap. Claudium, relictum a collegis ad tribunicias seditiones comprimendas; virum imbutum jam ab juventâ certaminibus plebeiis; quem auctorem aliquot annis ante fuisse memoratum est, per collegarum intercessionem, tribuniciæ potestatis dissolvendæ.

III. Is tum, jam non promtus ingenio tantum, sed usu etiam exercitatus, talem orationem habuit: "Si unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestrâ an suâ causâ seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno desisse dubitari certum habeo: et cum lætor, tandem longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis potissimum vestris rebus hic error est sublatus, et vobis, et propter vos reipublicæ, gratulor. An est quisquam, qui dubitet, nullis injuriis vestris, si quæ forte aliquando fuerunt, unquam æque, quam munere Patrum in plebem, cum æra militantibus constituta sunt, tribunos plebis offensos ac concitatos esse? quid illos aliud aut tum timuisse creditis, aut hodie turbare velle, nisi concordiam ordinum, quam dissolvendæ maxime tribuniciæ potestatis rentur esse? Sic (hercule), tamquam artifices improbi, opus quærunt: qui et semper ægri aliquid esse in republicâ volunt, ut sit, ad cujus curationem a vobis adhibeantur. Utrum enim defenditis an impugnatis plebem? utrum militantium adversarii estis, an causam agitis? Nisi forte hoc dicitis, 'Quidquid Patres faciunt, displicet; sive illud pro plebe, sive contra plebem est.' Et, quemadmodum servis suis vetant domini quidquam rei cum alienis hominibus esse, pariterque in iis beneficio ac maleficio

abstineri æquum censent; sic vos interdicitis Patribus commercio plebis; ne nos comitate ac munificentiâ nostrâ provocemus plebem, nec plebs nobis dicto audiens atque obediens sit. Quanto tandem, si quidquam in vobis, non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis, et, quantum in vobis esset, indulgere potius comitati Patrum atque obsequio plebis oportuit? quæ si perpetua concordia sit, quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum esse?

IV. "Atque ego, quam hoc consilium collegarum meorum, quo abducere infectâ re a Veiis exercitum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit, postea disseram: nunc de ipsâ conditione dicere militantium libet. Quam orationem, non apud vos solum, sed etiam in castris si habeatur, ipso exercitu disceptante, æquam arbitror videri posse: in quâ si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus contentus essem. Negabant nuper, danda esse æra militibus, quia nunquam data essent: quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adjectum commodi sit, eis laborem etiam novum pro portione injungi? Nusquam nec opera sine emolumento, nec emolumentum ferme sine impensâ operâ est: labor voluptasque, dissimillima naturâ, societate quâdam inter se naturali sunt juncta. Moleste antea ferebat miles, se suo sumtu operam reipublicæ præbere: gaudebat idem, partem anni se agrum suum colere; quærere, unde domi militiæque se ac suos tueri posset. Gaudet nunc, fructui sibi rempublicam esse, et lætus stipendium accipit. Æquo igitur animo patiatur, se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa non est, paulo diutius abesse. An, si ad calculos eum respublica vocet, non merito dicat, 'Annua æra habes; annuam operam ede? An tu æquum censes, militiâ semestri solidum te stipendium accipere?' Invitus in hac parte orationis, Quirites,

moror: sic enim agere debent, qui mercenario milite utuntur: at nos, tamquam cum civibus, agere volumus; agique, tamquam cum patriâ, nobiscum æquum censemus. Aut non suscipi bellum oportuit; aut geri pro dignitate populi Romani, et perfici quam primum, oportet. Perficietur autem, si urgemus obsessos: si non ante abscedimus, quam spei nostræ finem captis Veiis imposuerimus. Si (Hercules) nulla alia causa, ipsa indignitas perseverantiam imponere debuit. Decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universâ Græciâ: quam procul ab domo! quot terras, quot maria distans! Nos intra vicesimum lapidem, in conspectu prope urbis nostræ, annuam oppugnationem perferre piget: scilicet, quia levis causa belli est; nec satis quidquam justi doloris est, quod nos ad perseverandum stimulet! Septies rebellârunt; in pace nunquam fidâ fuerunt: agros nostros millies depopulati sunt: Fidenates deficere a nobis coëgerunt: colonos nostros ibi interfecerunt: auctores fuêre, contra jus gentium, cædis impiæ legatorum nostrorum: Etruriam omnem adversus nos concitare voluerunt; hodieque id moliuntur: res repetentes legatos nostros, haud procul abfuit, quin violarent.

V. "Cum his molliter et per dilationes bellum geri oportet? Si nos tam justum odium nihil movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus septa urbs est, quibus intra muros coërcetur hostis. Agrum non coluit, et culta evastata sunt bello. Si reducimus exercitum, quis est, qui dubitet, illos, non a cupiditate solum ulciscendi, sed etiam necessitate impositâ ex alieno prædandi, cum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipimus. Quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus boni tribuni plebis cum stipendium extorquere voluerint, nunc consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, ingentis utramque

rem operis, per tantum spatii duxerunt: castella primo pauca, postea, exercitu aucto, creberrima fecerunt: munitiones non in urbem modo, sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuêre. Quid turres, quid vineas testudinesque et alium oppugnandarum urbium apparatum loquar? Cum tantum laboris exhaustum sit, et ad finem jam operis tandem perventum; relinquendane hæc censetis, ut ad æstatem, rursus novus de integro his instituendis exsudetur labor? Quanto est minus opera tueri facta, et instare, et perseverare, defungique curâ? Brevis enim profecto res est, si uno tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has intervallaque lentiorem spem nostram facimus. Loquor de opere, et de temporis jacturâ. Quid? periculi, quod differendo bello adimus, num oblivisci nos hæc tam crebra Etruriæ concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? Ut nunc res se habet, irati sunt; oderunt; negant missuros: quantum in illis est, capere Veios licet: quis est, qui spondeat, eumdem, si differtur bellum, animum postea fore? cum, si laxamentum dederis, major frequentiorque legatio itura sit: cum id, quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis, spatio interposito mutari possit, vel consensu civitatis, ut eo reconcilient Etruriæ animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium nolit. Videte, quot res, quam inutiles, sequantur illam viam consilii: jactura operum tanto labore factorum, vastatio imminens finium nostrorum, Etruscum bellum pro Veiente concitatum. Hæc sunt, tribuni, consilia vestra, non (Hercule) dissimilia, ac si quis ægro, qui, curari se fortiter passus, extemplo convalescere possit, cibi gratiâ præsentis aut potionis, longinquum et forsitan insanabilem morbum efficiat.

VI. "Si (me Dius fidius) ad hoc bellum nihil pertineret, ad disciplinam certe militiæ plurimum intererat, insuescere militem nostrum, non solum pa-

ratâ victoriâ frui; sed, si res etiam lentior sit, pati tædium, et quamvis seræ spei exitum exspectare; et, si non sit æstate perfectum bellum, hiemem opperiri; nec, sicut æstivas aves, statim auctumno tecta ac recessum circumspicere. Obsecro vos, venandi studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque rapit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet? Adeone effeminata corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non possint? ut, tamquam navale bellum, tempestatibus captandis et observando tempore anni, gerant? non æstus, non frigora pati possint? Erubescant profecto, si quis eis hæc objiciat; contendantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse, et se juxta hieme atque æstate bella gerere posse: nec se patrocinium mollitiæ inertiæque mandâsse tribunis; et meminisse, hanc ipsam potestatem non in umbrâ nec in tectis majores suos creâsse. Hæc virtute militum vestrorum, hæc Romano nomine sunt digna, non Veios tantum, nec hoc bellum intueri, quod instat; sed famam et ad alia bella et ad cæteros populos in posterum quærere. An mediocre discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem finitimi populum Romanum eum esse putent, cujus si qua urbs primum illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde timeat; an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum non tædium longinquæ oppugnationis, non vis hiemis ub urbe circumsessâ semel amovere possit, nec finem ullum alium belli, quam victoriam, noverit; nec impetu potius bella, quam perseverantiâ, gerat? quæ in omni quidem genere militiæ, maxime tamen in obsidendis urbibus, necessaria est; quarum plerasque, munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles, fame sitique tempus ipsum vincit atque expugnat: sicut Veios expugnabit; nisi auxilio hostibus tribuni plebis fuerint, et Romæ invenerint præsidia Veientes,

quæ nequidquam in Etruriâ quærunt. An est quidquam, quod Veientibus optatum æque contingere possit, quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex contagione castra impleantur? At (Hercule) apud hostes tanta modestia est, ut non obsidionis tædio, non denique regni, quidquam apud eos novatum sit; non negata auxilia ab Etruscis irritaverint animos: morietur enim extemplo, quicumque erit seditionis auctor; nec cuiquam dicere ea licebit, quæ apud vos impune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa relinquit, aut præsidio decedit. Auctores signa relinquendi, et deserendi castra, non uni aut alteri militi, sed universis exercitibus, palam in concione audiuntur: adeo quidquid tribunus plebis loquitur, etsi prodendæ patriæ dissolvendæque reipublicæ est, assuêstis æqui audire; et, dulcedine potestatis ejus capti, quælibet sub eâ scelera latere sinitis. Reliquum est, ut, quæ hîc vociferantur, eadem in castris et apud milites agant, et exercitus corrumpant, ducibusque parere non patiantur: quoniam ea demum Romæ libertas est, non senatum, non magistratus, non leges, non mores majorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiæ."

VII. Par jam etiam in concionibus erat Appius tribunis plebis; cum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas apud Veios et superiorem Appium in causâ, et concordiam ordinum majorem, ardoremque ad obsidendos pertinacius Veios, fecit. Nam cum agger promotus ad urbem, vineæque tantum non jam injunctæ mœnibus essent, dum opera interdiu fiunt intentius, quam nocte custodiuntur, patefactâ repente portâ, ingens multitudo, facibus maxime armata, ignes conjecit: horæque momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incendium hausit; multique ibi mortales, nequidquam opem ferentes, ferro ignique absumti sunt. Quod ubi Romam est nuntiatum, mœstitiam omnibus, senatui curam metumque injecit, ne tum vero sustineri

nec in Urbe seditio, nec in castris posset, et tribuni plebis velut ab se victæ reipublicæ insultarent: cum repente, quibus census equester erat, equi publici non erant assignati, consilio prius inter sese habito, senatum adeunt; factâque dicendi potestate, equis se suis stipendia facturos promittunt. Quibus cum amplissimis verbis gratiæ ab senatu actæ essent, famaque ea forum atque urbem pervasisset, subito ad curiam concursus fit plebis. Pedestris ordinis se, aiunt, nunc esse, operamque reipublicæ extra ordinem polliceri, seu Veios, seu quo alio ducere velint: si Veios ducti sint, negant, se inde prius, quam captâ urbe hostium, redituros esse. Tum vero jam superfundenti se lætitiæ vix temperatum est: non enim, sicut equites, dato magistratibus negotio, laudari jussi; neque aut in curiam vocati, quibus responsum daretur, aut limine curiæ continebatur senatus; sed pro se quisque ex superiore loco ad multitudinem, in comitio stantem, voce manibusque significare publicam lætitiam: beatam urbem Romanam, et invictam, et æternam illâ concordiâ dicere: laudare equites, laudare plebem, diem ipsum laudibus ferre: victam esse fateri comitatem benignitatemque senatûs. Certatim Patribus plebique manare gaudio lacrymæ; donec, revocatis in curiam Patribus, senatûs-consultum factum est, ut tribuni militares, concione advocatâ, peditibus equitibusque gratias agerent: memorem pietatis eorum erga patriam dicerent senatum fore: placere autem, omnibus his voluntariam extra ordinem professis militiam æra procedere: et equiti certus numerus æris est assignatus. Tum primum equis merere equites cœperunt. Voluntarius ductus exercitus Veios non amissa modo restituit opera; sed nova etiam instituit: ab Urbe commeatus intentiore, quam antea, subvehi curâ; ne quid tam bene merito exercitui ad usum deesset.

VIII. Insequens annus tribunos militum consulari potestate habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q.

Servilium, L. Virginium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, Manium Sergium iterum. His tribunis, dum cura omnium in Veiens bellum intenta est, neglectum Anxuri præsidium vacationibus militum, et Volscos mercatores vulgo receptando, proditis repente portarum custodibus, oppressum est. Minus militum periit, quia, præter ægros, lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. Nec Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum publicarum erat: nam et duces Romani plus inter se irarum, quam adversus hostes animi, habuerunt; et auctum est bellum adventu repentino Capenatium atque Faliscorum. Hi duo Etruriæ populi, quia proximi regione erant, devictis Veiis, bello quoque Romano se proximos fore credentes; Falisci proprià etiam causâ infesti, quod Fidenati bello se jam antea immiscuerant, per legatos ultro citroque missos jurejurando inter se obligati, cum exercitibus necopinato ad Veios accessêre. Forte eâ regione, quâ Manius Sergius tribunus militum præerat, castra adorti sunt, ingentemque terrorem intulêre; quia Etruriam omnem excitam sedibus magnâ mole adesse Romani crediderant. Eadem opinio Veientes in urbe concitavit. Ita ancipiti prœlio castra Romana oppugnabantur; concursantesque, cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veientem satis cohibere intra munitiones, nec suis munimentis arcere vim, ac tueri se ab exteriore poterant hoste. Una spes erat, si ex majoribus castris subveniretur, ut diversæ legiones, aliæ adversus Capenatem ac Faliscum, aliæ contra eruptionem oppidanorum pugnarent. Sed castris præerat Virginius, privatim Sergio invisus infestusque: is, cum pleraque castella oppugnata, superatas munitiones, utrimque invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit: si opus foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum. Hujus arrogantiam pertinacia alterius æquabat; qui, ne quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste, quam vincere per civem, ma-

luit. Diu in medio cæsi milites; postremo, desertis munitionibus, perpauci in majora castra, pars maxima atque ipse Sergius Romam pertenderunt: ubi cum omnem culpam in collegam inclinaret, acciri Virginium ex castris, interea præesse legatos, placuit. Acta deinde in senatu res est, certatumque inter collegas maledictis. Pauci reipublicæ, huic atque illi, ut quosque studium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

IX. Primores Patrum, sive culpâ sive infelicitate imperatorum tam ignominiosa clades accepta esset, censuêre, Non exspectandum justum tempus comitiorum, sed extemplo novos tribunos militum creandos esse, qui Calendis Octobribus magistratum occiperent. In quam sententiam cum pedibus iretur, cæteri tribuni militum nihil contradicere: at enimvero Sergius Virginiusque, propter quos pœnitere magistratuum ejus anni senatum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatûs-consulto: negare, se ante Idus Decembres, sollennem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse. Inter hæc tribuni plebis, cum in concordiâ hominum secundisque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatûs essent, se in vincula eos duci jussuros esse. Tum C. Servilius Ahala, tribunus militum: "Quod ad vos attinet, tribuni plebis, minasque vestras, næ ego libenter experirer, quam non plus in his juris, quam in vobis animi, esset. Sed nefas est tendere adversus auctoritatem senatûs: proinde et vos desinite inter nostra certamina locum injuriæ quærere: et collegæ aut facient, quod censet senatus, aut, si pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat." Cum omnium assensu comprobata oratio esset, gauderentque Patres, sine tribuniciæ potestatis terriculis inventam esse aliam vim majorem ad coërcendos magistratus; victi consensu omnium comitia tribunorum militum habuêre, qui Calendis

Octobribus magistratum occiperent: seque ante eam diem magistratu abdicavêre.

X. L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, Manio Æmilio Mamercino tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, Cæsone Fabio Ambusto, L. Julio Julo, tribunis militum consulari potestate, multa domi militiæque gesta: nam et bellum multiplex fuit eodem tempore, ad Veios, et ad Capenam, et ad Falerios, et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur: et Romæ simul delectu, simul tributo conferendo, laboratum est: et de tribunis plebei cooptandis contentio fuit: et haud parvum motum duo judicia eorum, qui paulo ante consulari potestate fuerant, excivêre. Omnium primum tribunis militum fuit, delectum haberi; nec juniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare, ut urbis custodiam agerent. Quantum autem augebatur militum numerus, tanto majore pecuniâ in stipendium opus erat: eaque tributo conferebatur, invitis conferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus Urbem operâ quoque militari laborandum, serviendumque reipublicæ erat. Hæc, per se gravia, indigniora ut viderentur, tribuni plebis seditiosis concionibus faciebant; ideo æra militibus constituta esse arguendo, ut plebis partem militiâ, partem tributo conficerent. Unum bellum annum jam tertium trahi, et consulto male geri, ut diutius gerant. In quatuor deinde bella uno delectu exercitus scriptos, et pueros quoque ac senes extractos. Jam non æstatis nec hiemis discrimen esse, ne ulla quies unquam miseræ plebi sit; quæ nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit; ut, cum confecta labore, vulneribus, postremo ætate corpora retulerint, incultaque omnia diutino dominorum desiderio domi invenerint, tributum ex affectâ re familiari pendant; æraque militaria, velut fœnore accepta, multiplicia reipublicæ reddant. Inter delectum tributumque, et occupatos animos majorum rerum curis, comitiis tribunorum plebis numerus expleri ne-

quiit. Pugnatum inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. Postquam obtineri non poterat, tamen labefactandæ legis Treboniæ causâ effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius, haud dubie patriciorum opibus.

XI. Fors ita tulit, ut eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini ac familiæ debitum præstare videretur Treboniæ legis patrocinium. Is, quod petissent Patres quidam, primo incepto repulsi, tamen tribunos militum expugnâsse, vociferans, legem Treboniam sublatam, et cooptatos tribunos plebis non suffragiis populi, sed imperio patriciorum; et eo revolvi rem, ut aut patricii, aut patriciorum asseclæ habendi tribuni plebis sint: eripi sacratas leges, extorqueri tribuniciam potestatem: id fraude patriciorum, scelere ac proditione collegarum factum arguere. Cum arderent invidiâ, non Patres modo, sed etiam tribuni plebis, cooptati pariter, et qui cooptaverant; tum ex collegio tres, P. Curiatius, M. Metilius, et M. Minucius, trepidi rerum suarum, in Sergium Virginiumque, prioris anni tribunos militares, incurrunt: in eos ab se iram plebis invidiamque, die dictâ, avertunt. "Quibus delectus, quibus tributum, quibus diutina militia longinquitasque belli sit gravis, qui clade acceptâ ad Veios doleant, qui amissis liberis, fratribus, propinquis, affinibus, lugubres domos habeant; iis publici privatique doloris exsequendi jus potestatemque ex duobus noxiis capitibus datam ab se," memorant. "Omnium namque malorum in Sergio Virginioque causas esse: nec id accusatorem magis arguere, quam fateri reos, qui, noxii ambo, alter in alterum causam conferant, fugam Sergii Virginius, Sergius proditionem increpans Virginii. Quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo verisimilius sit, compacto eam rem et communi fraude patriciorum actam. Ab his et prius datum locum Veientibus ad incendenda opera, belli trahendi causâ; et nunc proditum exercitum, tradita

Faliscis Romana castra. Omnia fieri, ut consenescat ad Veios juventus: nec de agris, nec de aliis commodis plebis ferre ad populum tribuni, frequentiâque urbanâ celebrare actiones, et resistere conspirationi patriciorum possint. Præjudicium jam de reis et ab senatu, et ab populo Romano, et ab ipsorum collegis factum esse: nam et senatûs-consulto eos ab republicâ remotos esse, et recusantes abdicare se magistratu, dictatoris metu ab collegis coërcitos esse: et populum Romanum tribunos creâsse, qui non Idibus Decembribus, die sollenni, sed extemplo Calendis Octobribus, magistratum occiperent, quia stare diutius respublica, his manentibus in magistratu, non posset. Et tamen eos, tot judiciis confossos prædamnatosque, venire ad populi judicium; et existimare, defunctos se esse, satisque pœnarum dedisse, quod duobus mensibus citius privati facti sint: neque intelligere, nocendi sibi diutius tum potestatem ereptam esse, non pœnam irrogatam; quippe et collegis abrogatum imperium, qui certe nihil deliquissent. Illos repeterent animos Quirites, quos, recenti clade acceptâ, habuissent, cum fugâ trepidum, plenum vulnerum ac pavore, incidentem portis exercitum viderint, non fortunam aut quemquam Deorum, sed hos duces accusantem. Pro certo se habere, neminem in concione stare, qui illo die non caput, domum, fortunasque L. Virginii ac Manii Sergii sit exsecratus detestatusque. Minime convenire, quibus iratos quisque Deos precatus sit, in iis suâ potestate, cum liceat et oporteat, non uti. Nunquam Deos ipsos admovere nocentibus manus: satis esse, si occasione ulciscendi læsos arment."

XII. His orationibus incitata plebs denis millibus æris gravis reos condemnat, nequidquam Sergio Martem communem belli fortunamque accusante, Virginio deprecante, ne infelicior domi, quam militiæ, esset. In hos versa ira populi cooptationis tribunorum, fraudisque contra legem Treboniam factæ, memoriam obscuram fecit. Victores tribuni, ut præsentem mer-

eodem judicii plebes haberet, legem agrariam promulgant, tributumque conferri prohibent: cum tot exercitibus stipendio opus esset, resque militiæ ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum spei. Namque Veiis castra, quæ amissa erant, recuperata, castellis præsidiisque firmantur: præerant tribuni militum Manius Æmilius et Cæso Fabius. M. Furio in Faliscis, et Cn. Cornelio in Capenate agro, hostes nulli extra mœnia inventi: prædæ actæ, incendiisque villarum ac frugum vastati fines: oppida oppugnata, nec obsessa sunt. At in Volscis, depopulato agro, Anxur nequidquam oppugnatum, loco alto situm; et, postquam vis irrita erat, vallo fossâque obsideri cœptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat. Hoc statu militarium rerum, seditio intestina majore mole coorta, quam bella tractabantur: et, cum tributum conferri per tribunos non posset, nec stipendium imperatoribus mitteretur, æraque militaria flagitaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanæ seditionis contagione turberentur. Inter has iras plebis in Patres, cum tribuni plebis nunc illud tempus esse dicerent stabiliendæ libertatis, et ab Sergiis Virginiisque ad plebeios viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris; non tamen ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi juris causâ, P. Licinius Calvus, tribunus militum consulari potestate crearetur: cæteri patricii creati, P. Mænius, L. Titinius, P. Mælius, L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. Ipsa plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse; non is modo, qui creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum senator, et ætate jam gravis. Nec satis constat, cur primus ac potissimus ad novum delibandum honorem sit habitus. Alii Cn. Cornelii fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat, triplexque stipendium equitibus dederat, gratiâ extractum ad tantum honorem credunt: alii orationem ipsum tempestivam de concordiâ ordinum, Patribus plebique gra-

tam, habuisse. Hac victoriâ comitiorum exsultantes tribuni plebis, quod maxime rem publicam impediebat, de tributo remiserunt: collatum obedienter, missumque ad exercitum est.

XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est, neglectis die festo custodiis urbis. Insignis annus hieme gelidâ ac nivosâ fuit, adeo ut viæ clausæ, Tiberis innavigabilis fuerit. Annona, ex ante convectâ copiâ, nihil mutavit. Et quia P. Licinius, ut ceperat haud tumultuose magistratum, majore gaudio plebis, quam indignatione Patrum, ita etiam gessit; dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. Unus M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit: plebeios alios tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriæ dixêre, M. Pomponium, C. Duilium, Voleronem Publilium, Cn. Genucium, L. Atilium. Tristem hiemem, sive ex intemperie cœli, raptim mutatione in contrarium factâ, sive aliâ quâ de causâ, gravis pestilensque omnibus animalibus æstas excepit: cujus insanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex senatûs-consulto aditi sunt. Duumviri sacris faciendis, lectisternio tunc primum in urbe Romanâ facto, per dies octo Apollinem, Latonamque et Dianam, Herculem, Mercurium atque Neptunum, tribus, quam amplissime tum apparari poterat, stratis lectis placavêre. Privatim quoque id sacrum celebratum est: totâ Urbe patentibus januis, promiscuoque usu rerum omnium in propatulo posito, notos ignotosque passim advenas in hospitium ductos ferunt; et cum inimicis quoque benigne ac comiter sermones habitos, jurgiis ac litibus temperatum; vinctis quoque demta in eos dies vincula; religioni deinde fuisse, quibus eam opem Dii tulissent, vinciri. Interim ad Veios terror multiplex fuit; tribus in unum bellis collatis: namque eodem, quo antea, modo circa munimenta, cum repente Capenates Faliscique subsidio venissent, adversus tres exercitus ancipiti prœlio pugnatum est. Ante omnia,

adjuvit memoria damnationis Sergii ac Virginii: itaque majoribus castris, unde antea cessatum fuerat, brevi spatio circumductæ copiæ Capenates, in vallum Romanum versos, ab tergo aggrediuntur. Inde pugna cœpta et Faliscis intulit terrorem, trepidantesque eruptio ex castris opportune facta avertit: repulsos deinde insecuti victores ingentem ediderunt cædem. Nec ita multo post jam palantes, veluti forte oblati, populatores Capenatis agri reliquias pugnæ absumsêre: et Veientium refugientes in urbem multi ante portas cæsi, dum præ metu, ne simul Romanus irrumperet, objectis foribus extremos suorum exclusêre.

XIV. Hæc eo anno acta. Et jam comitia tribunorum militum aderant, quorum prope major Patribus, quam belli, cura erat; quippe non communicatum modo cum plebe, sed prope amissum, cernentibus summum imperium. Itaque clarissimis viris ex composito præparatis ad petendum, quos prætereundi verecundiam crederent fore, nihilominus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent, cuncta experientes, non homines modo, sed Deos etiam, excipiebant; in religionem vertentes comitia biennio habita: priore anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis similem coortam: proximo non prodigia, sed jam eventus, pestilentiam agris urbique illatam haud dubiâ irâ Deûm; quos, pestis ejus arcendæ causâ, placandos esse, in libris fatalibus inventum sit. Comitiis, auspicato quæ fierent, indignum Diis visum honores vulgari, discriminaque gentium confundi. Præterquam majestate petentium, religione etiam attoniti homines patricios omnes, partem magnam honoratissimum quemque, tribunos militum consulari potestate creavêre, L. Valerium Potitum quintum, M. Valerium Maximum, M. Furium Camillum tertium, L. Furium Medullinum tertium, Q. Servilium Fidenatem iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum. His tribunis ad Veios nihil admodum memorabile actum est: tota vis in populationibus fuit. Duo summi imperatores, Potitus

a Faleriis, Camillus a Capenâ, prædas ingentes egêre; nullâ incolumi relictâ re, cui ferro aut igni noceri posset.

XV. Prodigia interim multa nuntiari; quorum pleraque, et quia singuli auctores erant, parum credita spretaque, et quia (hostibus Etruscis) per quos ea procurarent, aruspices non erant. In unum omnium curæ versæ sunt, quod lacus in Albano nemore, sine ullis cœlestibus aquis, causâve quâ aliâ, quæ rem miraculo eximeret, in altitudinem insolitam crevit. Quidnam eo Dii portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad Delphicum oraculum: sed propior interpres fatis oblatus, senior quidam Veiens, qui, inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscosque, vaticinantis in modum cecinit, Priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, nunquam potiturum Veiis Romanum. Quod primo, velut temere jactum, sperni, agitari deinde sermonibus cœptum est; donec unus ex statione Romanâ percontatus proximum oppidanorum, (jam per longinquitatem belli commercio sermonum facto) quisnam is esset, qui per ambages de lacu Albano jaceret? postquam audivit aruspicem esse, vir haud intacti religione animi, causatus de privati portenti procuratione, si operæ illi esset, consulere velle, ad colloquium vatem elicuit. Cumque progressi ambo a suis longius essent inermes, sine ullo metu; prævalens juvenis Romanus senem infirmum, in conspectu omnium raptum, nequidquam tumultuantibus Etruscis, ad suos transtulit: qui cum perductus ad imperatorem, inde Romam ad senatum missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod de lacu Albano docuisset, respondit: Profecto iratos Deos Veienti populo illo fuisse die, quo sibi eam mentem objecissent, ut exscidium fatale proderet. Itaque, quæ tum cecinerit divino spiritu instinotus, ea se nec, ut indicta sint, revocare posse; et tacendo forsitan, quæ Dii immortales vulgari velint, haud minus, quam celanda effando, nefas contrahi. Sic igitur libris fa-

talibus, sic disciplinâ Etruscâ traditum esse, ut quando aqua Albana abundâsset, tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus dari: antequam id fiat, Deos mœnia Veientium deserturos non esse. Exsequebatur inde, quæ sollennis derivatio esset. Sed auctorem levem, nec satis fidum super tantâ re Patres rati, decrevêre, legatos sortesque oraculi Pythici exspectandas.

XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent, Albanive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni militum consulari potestate, L. Julius Julus, L. Furius Medullinus quartum, L. Sergius Fidenas, A. Postumius Regillensis, P. Cornelius Maluginensis, A. Manlius, magistratum inierunt. Eo anno Tarquinienses novi hostes exorti: quia simul multis bellis, Volscorum ad Anxur, ubi præsidium obsidebatur, Æquorum ad Lavicos, qui Romanam ibi coloniam oppugnabant, ad hoc Veienti quoque et Falisco et Capenati bello occupatos videbant Romanos, nec intra muros quietiora negotia esse certaminibus Patrum ac plebis; inter hæc locum injuriæ rati esse, prædatum in agrum Romanum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros inultam eam injuriam Romanos, ne novo bello se onerarent; aut exiguo, eoque parum valido, exercitu persecuturos. Romanis indignitas major, quam cura, populationis Tarquiniensium fuit: eo nec magno conatu suscepta, nec in longum dilata res est. A. Postumius et L. Julius non justo delectu, (etenim ab tribunis plebis impediebantur) sed prope voluntariorum, quos adhortando incitaverant, coactâ manu, per agrum Cæretem obliquis tramitibus egressi, redeuntes a populationibus gravesque prædâ Tarquinienses oppressêre: multos mortales obtruncant; omnes exuunt impedimentis; et, receptis agrorum suorum spoliis, Romam revertuntur. Biduum ad recognoscendas res datum dominis: tertio incognita (erant autem ea pleraque hostium ipsorum) sub hastâ venière; quodque inde redactum, militibus est

divisum. Cætera bella, maximeque Veiens, incerti exitûs erant. Jamque Romani, desperatâ ope humanâ, fata et Deos spectabant, cum legati ab Delphis venerunt, sortem oraculi afferentes, congruentem responso captivi vatis. "Romane, aquam Albanam cave lacu contineri, cave in mare manare suo flumine sinas: emissam per agros rigabis, dissipatamque rivis exstingues. Tum tu insiste audax hostium muris; memor, quam per tot annos obsides urbem, ex eâ tibi his, quæ nunc panduntur, fatis victoriam datam. Bello perfecto, donum amplum victor ad mea templa portato: sacraque patria, quorum omissa cura est, instaurata, ut assolet, facito."

XVII. Ingens inde haberi captivus vates cœptus; eumque adhibere tribuni militum Cornelius Postumiusque ad prodigii Albani procurationem, ac Deos rite placandos, cœpêre. Inventumque tandem est, ubi neglectas cærimonias intermissumve sollenne Dii arguerent; nihil profecto aliud esse, quam magistratus, vitio creatos, Latinas sacrumque in Albano monte non rite concepisse. Unam expiationem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se magistratu, auspicia de integro repeterentur, et interregnum iniretur. Ea ita facta sunt ex senatûs-consulto. Interreges tres deinceps fuêre, L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus. Nunquam desitum interim turbari, comitia interpellantibus tribunis plebis, donec convenisset prius, ut major pars tribunorum militum ex plebe crearetur. Quæ dum aguntur, concilia Etruriæ ad fanum Voltumnæ habita, postulantibusque Capenatibus ac Faliscis, ut Veios communi animo consilioque omnes Etruriæ populi ex obsidione eriperent, responsum est: antea se id Veientibus negâsse, quia, unde consilium non petissent super tantâ re, auxilium petere non deberent: nunc jam pro se fortunam suam illis negare; maxime in eâ parte Etruriæ. Gentem invisitatam, novos accolas Gallos esse, cum quibus nec pax satis fida, nec bellum pro certo

sit: sanguini tamen nominique et præsentibus periculis consanguineorum id dari, ut, si qui juventutis suæ voluntate ad id bellum eant, non impediant. Eum magnum advenisse hostium numerum, fama Romæ erat: eoque mitescere discordiæ intestinæ metu communi, ut fit, cœptæ.

XVIII. Haud invitis Patribus, P. Licinium Calvum prærogativa tribunum militum non petentem creant, moderationis expertæ in priore magistratu virum, cæterum jam tum exactæ ætatis; omnesque deinceps ex collegio ejusdem anni refici apparebat, L. Titinium, P. Mænium, P. Mælium, Cn. Genucium, L. Atilium: qui priusquam renuntiarentur, jure vocatis tribubus, permissu interregis, P. Licinius Calvus ita verba fecit: "Omen concordiæ, Quirites, rei maxime in hoc tempus utili, memoriâ nostri magistratûs vos his comitiis petere in insequentem annum video. Si collegas eosdem reficitis, etiam usu meliores factos, me jam non eumdem, sed umbram nomenque P. Licinii relictum videtis: vires corporis affectæ; sensus oculorum atque aurium hebetes; memoria labat; vigor animi obtusus. En vobis," inquit, "juvenem," (filium tenens) "effigiem atque imaginem ejus, quem vos antea tribunum militum ex plebe primum fecistis. Hunc ego, institutum disciplinâ meâ, vicarium pro me reipublicæ do dicoque. Vosque quæso, Quirites, delatum mihi ultro honorem huic petenti, meisque pro eo adjectis precibus, mandetis." Datum id petenti patri; filiusque ejus, P. Licinius, tribunus militum consulari potestate cum iis, quos supra scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque, tribuni militum, profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum majore animo gerunt quam consilio, præcipitavêre in insidias. Genucius, morte honestâ temeritatem luens, ante signa inter primores cecidit. Titinius, in editum tumulum ex multâ trepidatione militibus collectis, aciem restituit; nec se tamen æquo loco hosti commisit. Plus ignominiæ erat quam cladis acceptum; quæ prope in cladem in-

gentem vertit; tantum inde terroris non Romæ modo, quo multiplex fama pervenerat, sed in castris quoque fuit ad Veios. Ægre ibi miles retentus a fugâ est, cum pervasisset castra rumor, ducibus exercituque cæso, victorem Capenatem ac Faliscum, Etruriæque omnem juventutem, haud procul inde abesse. His tumultuosiora Romæ, jam castra ad Veios oppugnari, jam partem hostium tendere ad Urbem agmine infesto, crediderant: concursumque in muros est, et matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor, obsecrationes in templis factæ: precibusque ab Diis petitum, ut exitium ab Urbis tectis templisque ac mœnibus Romanis arcerent; Veiosque eum averterent terrorem, si sacra renovata rite, si procurata prodigia essent.

XIX. Jam ludi Latinæque instauratæ erant: jam ex lacu Albano aqua emissa in agros, Veiosque fata appetebant. Igitur, fatalis dux ad excidium illius urbis servandæque patriæ, M. Furius Camillus, dictator dictus, magistrum equitum P. Cornelium Scipionem dixit. Omnia repente mutaverat imperator mutatus: alia spes, alius animus hominum, fortuna quoque alia Urbis videri. Omnium primum in eos, qui a Veiis in illo pavore fugerant, more militari animadvertit; effecitque, ne hostis maxime timendus militi esset. Deinde, indicto delectu in diem certam, ipse interim Veios ad confirmandos militum animos intercurrit: inde Romam ad scribendum novum exercitum redit, nullo detrectante militiam. Peregrina etiam juventus, Latini Hernicique, operam suam pollicentes ad id bellum, venêre: quibus cum gratias in senatu egisset dictator, satis jam omnibus ad id bellum paratis, ludos magnos ex senatûs-consulto vovit Veiis captis se facturum; ædemque Matutæ Matris refectam dedicaturum, jam ante ab rege Ser. Tullio dedicatam. Profectus cum exercitu ab Urbe exspectatione hominum majore quam spe, in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capenatibus signa confert. Omnia ibi,

summâ ratione consilioque acta, fortuna etiam (ut fit) secuta est: non prœlio tantum fudit hostes, sed castris quoque exuit, ingentique prædâ est potitus; cujus pars maxima ad quæstorem redacta est; haud ita multum militi datum. Inde ad Veios exercitus ductus, densioraque castella facta; et a procursationibus, quæ multæ temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis injussu pugnaret, ad opus milites traducti. Operum fuit omnium longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in arcem hostium agi cœptus: quod ne intermitteretur opus, neu sub terrâ continuus labor eosdem conficeret, in partes sex munitorum numerum divisit: senæ horæ in orbem operi attributæ sunt: nocte ac die nunquam ante omissum, quam in arcem viam facerent.

XX. Dictator, cum jam in manibus videret victoriam esse, urbem opulentissimam capi, tantumque prædæ fore, quantum non omnibus in unum collatis ante bellis fuisset; ne quam inde aut militum iram ex malignitate prædæ partitæ, aut invidiam apud Patres ex prodigâ largitione caperet, literas ad senatum misit: Deûm immortalium benignitate, suis consiliis, patientiâ militum, Veios jam fore in potestate populi Romani: quid de prædâ faciendum censerent? Duæ senatum distinebant sententiæ: senis P. Licinii, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt, edici palam placere populo, ut, qui particeps esse prædæ vellet, in castra Veios iret: altera Ap. Claudii, qui, largitionem novam, prodigam, inæqualem, inconsultam arguens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus in ærario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii ex eâ pecuniâ militi numerandi, ut eo minus tributi plebes conferret. Ejus enim doni societatem sensuras æqualiter omnium domos: non avidas in direptiones manus otiosorum urbanorum præreptura fortium bellatorum præmia esse: cum ita ferme eveniat, ut segnior sit prædator, ut quisque laboris periculique præcipuam petere partem soleat. Licinius

contra, suspectam et invisam semper eam pecuniam fore, aiebat; causasque criminum ad plebem, seditionum inde ac legum novarum, præbituram. Satius igitur esse, reconciliari eo dono plebis animos: exhaustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri: et sentire prædæ fructum ex eo bello, in quo prope consenuerint: gratius id fore lætiusque, quod quisque suâ manu ex hoste captum domum retulerit, quam si multiplex alterius arbitrio accipiat. Ipsum dictatorem fugere invidiam ex eo criminaque: eo delegâsse ad senatum. Senatum quoque debere rejectam rem ad se permittere plebi, ac pati habere, quod cuique fors belli dederit. Hæc tutior visa sententia est, quæ popularem senatum faceret. Edictum itaque est, ad prædam Veientem, quibus videretur, in castra ad dictatorem proficiscerentur.

XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. Tum dictator, auspicato egressus, cum edixisset, ut arma milites caperent, "Tuo ductu," inquit, "Pythice Apollo, tuoque numine instinctus, pergo ad deleadam urbem Veios: tibique hinc decumam partem prædæ voveo. Te simul, Juno Regina, quæ nunc Veios colis, precor, ut nos victores in nostram, tuamque mox futuram, urbem sequare; ubi te dignum amplitudine tuâ templum accipiat." Hæc precatus, superante multitudine, ab omnibus locis urbem aggreditur, quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset. Veientes, ignari se jam ab suis vatibus, jam ab externis oraculis proditos, jam in partem prædæ suæ vocatos Deos, alios, votis ex urbe suâ evocatos, hostium templa novasque sedes spectare, seque ultimum illum diem agere; nihil minus timentes, quam subrutis cuniculo mœnibus arcem jam plenam hostium esse, in muros, pro se quisque, armati discurrunt; mirantes quidnam id esset, quod, cum tot per dies nemo se ab stationibus Romanis movisset, tum, velut repentino icti furore, improvidi currerent ad muros. Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veientium,

vocem aruspicis dicentis, qui ejus hostiæ exta prosecuisset, ei victoriam dari, exauditam in cuniculo, movisse Romanos milites, ut, adaperto cuniculo, exta raperent, et ad dictatorem ferrent. Sed in rebus tam antiquis, si, quæ similia veri sint, pro veris accipiantur, satis habeam. Hæc, ad ostentationem scenæ, gaudentis miraculis, aptiora, quam ad fidem, neque affirmare neque refellere est operæ pretium. Cuniculus, delectis militibus eo tempore plenus, in æde Junonis, quæ in Veientanâ arce erat, armatos repente edidit: et pars aversos in muris invadunt hostes; pars claustra portarum revellunt; pars, cum ex tectis saxa tegulæque a mulieribus ac servitiis jacerentur, inferunt ignes. Clamor omnia variis terrentium ac paventium vocibus, mixto mulierum ac puerorum ploratu, complet. Momento temporis dejectis ex muro undique armatis, patefactisque portis, cum alii agmine irruerent, alii desertos scanderent muros, urbs hostibus impletur; omnibus locis pugnatur. Deinde, multâ jam editâ cæde, senescit pugna: et dictator præcones edicere jubet, ut ab inermi abstineatur: is finis sanguinis fuit. Dedi inde inermes cœpti; et ad prædam miles permissu dictatoris discurrit: quæ cum ante oculos ejus aliquantum spe atque opinione major, majorisque pretii rerum ferretur, dicitur manus ad cœlum tollens precatus esse: ut, si cui Deorum hominumque nimia sua fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam lenire, quam minimo suo privato incommodo publicoque, populo Romano liceret. Convertentem se inter hanc venerationem, traditur memoriæ, prolapsum cecidisse: idque omen pertinuisse, postea eventu rem conjectantibus, visum ad damnationem ipsius Camilli, captæ deinde urbis Romanæ (quod post paucos accidit annos) cladem. Atque ille dies cæde hostium ac direptione urbis opulentissimæ est consumtus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub coronâ vendidit: ea sola pecunia in publicum redigitur,

haud sine irâ plebis: et quod retulêre secum prædæ; nec duci (qui ad senatum, malignitatis auctores quærendo, rem arbitrii sui rejecisset), nec senatui, sed Liciniæ familiæ, ex quâ filius ad senatum retulisset, pater tam popularis sententiæ auctor fuisset, acceptum referebant. Cum jam humanæ opes egestæ a Veïis essent, amoliri tum Deûm dona ipsosque Deos, sed colentium magis quam rapientium modo, cœpêre; namque delecti ex omni exercitu juvenes, pure lautis corporibus, candidâ veste, quibus deportanda Romam Regina Juno assignata erat, venerabundi templum inière, primo religiose admoventes manus; quod id signum, more Etrusco, nisi certæ gentis sacerdos, attrectare non esset solitus. Dein, cum quidam, seu spiritu divino tactus, seu juvenali joco, "Visne Romam ire, Juno?" dixisset, annuisse cæteri Deam conclamaverunt: inde fabulæ adjectum est, vocem quoque dicentis, Velle, auditam. Motam certe sede suâ parvi molimenti adminiculis, sequentis modo, accepimus levem ac facilem translatu fuisse: integramque in Aventinum, æternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem, qui voverat, Camillus dedicavit. Hic Veiorum occasus fuit, urbis opulentissimæ Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultimâ clade indicantis; quod decem æstates hiemesque continuas circumsessa, cum plus aliquanto cladium intulisset, quam accepisset, postremo, jam fato tum denique urgente, operibus tamen, non vi, expugnata est.

XXIII. Romam ut nuntiatum est, Veios captos, quamquam et prodigia procurata fuerant, et vatum responsa, et Pythicæ sortes notæ; et, quantum humanis adjuvari consiliis potuerat res, ducem M. Furium, maximum imperatorum omnium, legerant; tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat, multæque clades acceptæ, velut ex insperato immensum gaudium fuit: et, priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum, grates Diis agentium,

erant. Senatus in quatriduum, quot dierum nullo ante bello, supplicationes decernit. Adventus quoque dictatoris, omnibus ordinibus obviam effusis, celebratior quam ullius unquam antea fuit: triumphusque omnem consuetum honorandi diei illius modum aliquantum excessit. Maxime conspectus ipse est, curru equis albis juncto Urbem invectus: parumque id non civile modo, sed humanum etiam, visum. Jovis Solisque equis æquiparari dictatorem, in religionem etiam trahebant: triumphusque ob eam unam maxime rem clarior, quam gratior, fuit. Tum Junoni Reginæ templum in Aventino locavit, dedicavitque Matutæ Matri; atque, his divinis humanisque rebus gestis, dictaturâ se abdicavit. Agi deinde de Apollinis dono coeptum; cui se decumam vovisse prædæ partem cum diceret Camillus, pontifices solvendum religione populum censerent; haud facile inibatur ratio jubendi referre prædam populum, ut ex eâ pars debita in sacrum secerneretur. Tandem eo, quod levissimum videbatur, decursum est, ut, qui se domumque religione exsolvere vellet, cum sibimet ipse prædam æstimâsset suam, decumæ pretium partis in publicum deferret; ut ex eo donum aureum, dignum amplitudine templi ac numine Dei, ex dignitate populi Romani fieret. Ea quoque collatio plebis animos a Camillo alienavit. Inter hæc, pacificatum legati a Volscis et Æquis venerunt: impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino bello acquiescoeret civitas, quam quod digni peterent.

XXIV. Veiis captis, sex tribunos militum consulari potestate insequens annus habuit, duos P. Cornelios, Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, Cæsonem Fabium Ambustum tertium, L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. Ab iis non urbes vi aut operibus tentatæ, sed ager est depopulatus, prædæque rerum agrestium actæ. Nulla felix arbor, nihil frugiferum

in agro relictum. Ea clades Capenatem populum subegit: pax petentibus data. In Faliscis bellum restabat. Romæ interim multiplex seditio erat; cujus leniendæ causâ coloniam in Volscos, quo tria millia civium Romanorum scriberentur, deducendam censuerant: triumvirique ad id creati terna jugera et septunces viritim diviserant. Ea largitio sperni cœpta; quia spei majoris avertendæ solatium objectum censebant. Cur enim relegari plebem in Volscos, cum pulcherrima urbs Veii agerque Veientanus in conspectu sit, uberior ampliorque Romano agro? Urbem quoque urbi Romæ, vel situ, vel magnificentiâ publicorum privatorumque tectorum ac locorum, præponebant. Quin illa quoque actio movebatur, quæ post captam utique Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi Veios. Cæterum, partim plebi, partim senatui destinabant habitandos Veios; duasque urbes communis reipublicæ incoli a populo Romano posse. Adversus quæ cum optimates ita tenderent, ut morituros se citius dicerent in conspectu populi Romani, quam quidquam earum rerum rogaretur: quippe nunc in unâ urbe tantum dissensionum esse; quid in duabus fore? Victamne ut quisquam victrici patriæ præferret? sineretque, majorem fortunam captis esse Veiis, quam incolumibus fuerit? Postremo, se relinqui a civibus in patriâ posse: ut relinquant patriam atque cives, nullam vim unquam subacturam; et T. Sicinium (is enim ex tribunis plebis rogationis ejus lator erat) conditorem Veios sequantur, relicto Deo Romulo, Dei filio, parente et auctore urbis Romæ.

XXV. Hæc cum fœdis certaminibus agerentur, (nam partem tribunorum plebis Patres in suam sententiam traxerant) nulla res alia manibus temperare plebem cogebat, quam quod, ubi rixæ committendæ causâ clamor ortus esset, principes senatûs, primi turbæ offerentes se, peti, feriri, atque occidi jubebant. Ab horum ætatibus dignitatibusque et honoribus violandis dum abstinebatur, et ad reliquos similes conatus

verecundia iræ obstabat; Camillus identidem omnibus locis concionabatur: "Haud mirum id quidem esse, furere civitatem, quæ, damnata voti, omnium rerum potiorem curam, quam religione se exsolvendi, habeat. Nihil de collatione dicere, stipis verius, quam decumæ; quando eâ se quisque privatim obligaverit, liberatus sit populus. Enimvero, illud se tacere, suam conscientiam non pati: quod ex eâ tantum prædâ, quæ rerum moventium sit, decuma designetur: urbis atque agri capti, quæ et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri." Cum ea disceptatio, anceps senatui visa, delegata ad pontifices esset; adhibito Camillo, visum collegio, quod ejus ante conceptum votum Veientium fuisset, et post votum in potestatem populi Romani venisset, ejus partem decumam Apollini sacram esse. Ita in æstimationem urbs agerque venit: pecunia ex ærario promta; et tribunis militum consularibus, ut aurum ex eâ coëmerent, negotium datum: cujus cum copia non esset, matronæ, cœtibus ad eam rem consultandam habitis, et communi decreto pollicitæ tribunis militum aurum et omnia ornamenta sua, in ærarium detulerunt. Grata ea res, ut quæ maxime senatui unquam, fuit: honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habitum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque, uterentur. Pondere ab singulis auri accepto æstimatoque, ut pecuniæ solverentur, crateram auream fieri placuit, quæ donum Apollini Delphos portaretur. Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem tribuni plebis: incitatur multitudo in omnes principes, ante alios in Camillum: eum prædam Veientanam publicando sacrandoque ad nihilum redegisse. Absentes ferociter increpant: præsentium, cum se ultro iratis offerrent, verecundiam habent. Simul extrahi rem ex eo anno viderunt, tribunos plebis, latores legis, in annum eosdem reficiunt; et Patres hoc idem de intercessoribus legis annisi. Ita tribuni plebis magnâ ex parte iidem refecti.

XXVI. Comitiis tribunorum militum Patres summâ ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. Propter bella simulabant parari ducem; sed largitioni tribuniciæ adversarius quærebatur. Cum Camillo creati tribuni militum consulari potestate, L. Furius Medullinus sextum, C. Æmilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat, proficisceretur. Differendo deinde elangüit res; et Camillo, quem adversarium maxime metuebant, gloria in Faliscis crevit. Nam, cum primo mœnibus se hostes tenerent, tutissimum id rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coëgit eos egredi urbe; sed timor longius progredi prohibuit. Mille fere passuum ab oppido castra locant; nullâ re aliâ fidentes ea satis tuta esse, quam difficultate aditûs, asperis confragosisque circa, et partim arctis, partim arduis viis. Cæterum Camillus, captivum indicem ex agris secutus ducem, castris multâ nocte motis, primâ luce aliquanto superioribus locis se ostendit. Trifariam Romani muniebant: alius exercitus prœlio intentus stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque inde pavoris Faliscis injectum est, ut, effusâ fugâ castra sua, quæ propiora erant, prælati, urbem peterent. Multi cæsi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent: castra capta; præda ad quæstores redacta cum magnâ militum irâ: sed, severitate imperii victi, eamdem virtutem et oderant, et mirabantur. Obsidio inde urbis, et munitiones, et interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas stationes, prœliaque parva fieri; et teri tempus, neutro inclinatâ spe; cum frumentum copiæque aliæ ex ante convecto largius obsessis, quam obsidentibus, suppeterent. Videbaturque æque diuturnus futurus labor, ac Veiis fuisset; ni fortuna imperatori Romano simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen, et maturam victoriam dedisset.

XXVII. Mos erat Faliscis, eodem magistro liberorum et comite uti: simulque plures pueri (quod hodie quoque in Græciâ manet) unius curæ demandabantur. Principum liberos, (sicut fere fit) qui scientiâ videbatur præcellere, erudiebat. Is cum in pace instituisset pueros ante urbem lusûs exercendique causâ producere; nihil eo more per belli tempus intermisso, tum, modo brevioribus, modo longioribus spatiis, trahendo eos a portâ, lusu sermonibusque variatis, longius solito, ubi res dedit, progressus, inter stationes eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camillum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem addidit: Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potestatem dediderit. Quæ ubi Camillus audivit, "Non ad similem," inquit, "tui nec populum nec imperatorem, scelestus ipse, cum scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quæ pacto fit humano, societas non est: quam ingeneravit natura, utrisque est, eritque. Sunt et belli, sicut pacis, jura: justeque ea, non minus quam fortiter, didicimus gerere. Arma habemus, non adversus eam ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur; sed adversus armatos et ipsos, qui, nec læsi nec lacessiti a nobis, castra Romana ad Veios oppugnârunt. Eos tu, quantum in te fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis artibus, virtute, opere, armis, sicut Veios, vincam." Denudatum deinde eum, manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios pueris tradidit; virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi primum facto, deinde a magistratibus de re novâ vocato senatu, tanta mutatio animis est injecta, ut, qui modo, efferati odio irâque, Veientium exitum pæne, quam Capenatium pacem, mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides Romana, justitia imperatoris, in foro et curiâ celebrantur; consensuque omnium legati ad Camillum in castra, atque

inde permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, proficiscuntur. Introducti ad senatum ita locuti traduntur: "Patres conscripti, victoriâ, cui nec Deus nec homo quisquam invideat, victi a vobis et imperatore vestro, dedimus nos vobis; rati (quo nihil victori pulchrius est) melius nos sub imperio vestro, quam legibus nostris, victuros. Eventu hujus belli duo salutaria exempla prodita humano generi sunt. Vos fidem in bello, quam præsentem victoriam, maluistis: nos, fide provocati, victoriam ultro detulimus. Sub ditione vestrâ sumus. Mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant. Nec vos fidei nostræ, nec nos imperii vestri, pœnitebit." Camillo et ab hostibus et a civibus gratiæ actæ. Faliscis, in stipendium militum ejus anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace datâ, exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus, meliore multo laude, quam cum triumphantem albi per Urbem vexerant equi, insignis justitiâ fideque, hostibus victis, cum in Urbem redisset, tacite ejus verecundiam non tulit senatus, quin sine morâ voti liberaretur: crateramque auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longâ unâ nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensium excepti, devehuntur Liparas. Mos erat civitatis, velut publico latrocinio partam, prædam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quam suis; qui, legatorum nomen, donumque, et Deum, cui mitteretur, et doni causam, veritus ipse, multitudinem quoque (quæ semper ferme regenti est similis) religionis justæ implevit: adductosque in publicum hospitium legatos, cum præsidio etiam navium Delphos prosecutus, Romam inde sospites restituit. Hospitium cum eo senatûs-consulto est factum, donaque publice data. Eodem anno in Æquis varie bellatum: adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romæ, vicissent, victine es-

sent. Imperatores Romani fuêre ex tribunis militum C. Æmilius, Sp. Postumius. Primo rem communiter gesserunt: fusis inde acie hostibus, Æmilium præsidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare. Ibi eum, incomposito agmine negligentius ab re bene gestâ euntem, adorti Æqui, terrore injecto, in proximos compulêre tumulos: pavorque inde Verruginem etiam ad præsidium alterum est perlatus. Postumius, suis in tutum receptis, cum concione advocatâ terrorem increparet ac fugam; fusos esse ab ignavissimo et fugacissimo hoste; conclamat universus exercitus, merito se ea audire, et fateri admissum flagitium; sed eosdem correcturos esse, neque diuturnum id gaudium hostibus fore. Poscentes, ut confestim inde ad castra hostium duceret, (in conspectu erant posita in plano) nihil pœnæ recusabant, ni ea ante noctem expugnâssent. Collaudatos corpora curare, paratosque esse quartâ vigiliâ jubet: et hostes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab eâ viâ, quæ ferebat Verruginem, excluderent, fuêre obvii: prœliumque ante lucem (sed luna pernox erat) commissum est: et haud incertius diurno prœlio fuit. Sed clamor Verruginem perlatus, cum castra Romana crederent oppugnari, tantum injecit pavoris, ut, nequidquam retinente atque obsecrante Æmilio, Tusculum palati fugerent. Inde fama Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum. Qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, cum perequitâsset aciem, promissa repetens, tantum injecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum Æqui. Cædes inde fugientium, qualis ubi irâ magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est; tristemque ab Tusculo nuntium, nequidquam exterritâ civitate, literæ a Postumio laureatæ sequuntur: victoriam populi Romani esse; Æquorum exercitum deletum.

XXIX. Tribunorum plebis actiones quia nondum invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis

tribunatum, et Patres reficere intercessores legis annisi sunt: sed plus suis comitiis plebs valuit. Quem dolorem ulti Patres sunt, senatûs-consulto facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. Annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Flavus, Ser. Sulpicius Camerinus. Principio hujus anni, ferociter, quia nemo ex collegio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis, nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus, omnique civitate in unam eam curam conversâ, Vitelliam, coloniam Romanam, in suo agro Æqui expugnant. Colonorum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam dederat, Romam perfugêre. L. Lucretio consuli ea provincia evenit: is, cum exercitu profectus, acie hostes vicit; victorque Romam ad majus aliquanto certamen redit. Dies dicta erat tribunis plebis biennii superioris A. Virginio et Q. Pomponio; quos defendi Patrum consensu ad fidem senatûs pertinebat: neque enim eos aut vitæ ullo crimine alio aut gesti magistratûs quisquam arguebat, præterquam quod, gratificantes Patribus, rogationi tribuniciæ intercessissent. Vicit tamen gratiam senatûs plebis ira; et, pessimo exemplo, innoxii denis millibus gravis æris condemnati sunt. Id ægre passi Patres: Camillus palam sceleris plebem arguere: quæ, jam in suos versa, non intelligeret, se pravo judicio de tribunis intercessionem sustulisse; intercessione sublatâ, tribuniciam potestatem evertisse. Nam, quod illi sperarent, effrenatam licentiam ejus magistratûs Patres laturos, falli eos. Si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat, aliud telum Patres inventuros esse. Consulesque increpabat, quod fide publicâ decipi tribunos eos taciti tulissent, qui senatûs auctoritatem secuti essent. Hæc propalam concionabundus in dies magis augebat iras hominum.

XXX. Senatum vero incitare adversus legem haud desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies

ferendæ legis venisset, quam ut qui meminissent, sibi pro aris focisque et Deûm templis ac solo, in quo nati essent, dimicandum fore. Nam quod ad se privatim attineat, si suæ gloriæ sibi inter dimicationem patriæ meminisse sit fas, sibi amplum quoque esse, urbem ab se captam frequentari, quotidie se frui monimento gloriæ suæ, et ante oculos habere urbem latam in triumpho suo, insistere omnes vestigiis laudum suarum: sed nefas ducere, desertam ac relictam ab Diis immortalibus incoli urbem; et in captivo solo habitare populum Romanum, et victrice patriâ victam mutari. His adhortationibus principis concitati Patres, senes juvenesque, cum ferretur lex, agmine facto in forum venerunt: dissipatique per tribus, suos quisque tribules prensantes, orare cum lacrymis cœpêre, "Ne eam patriam, pro quâ fortissime felicissimeque ipsi ac patres eorum dimicâssent, desererent," Capitolium, sedem Vestæ, cætera circa templa Deorum ostentantes. "Ne exsulem, extorrem populum Romanum ab solo patrio ac Diis penatibus in hostium urbem agerent; eoque rem adducerent, ut melius fuerit, non capi Veios, ne Roma desereretur." Quia non vi agebant, sed precibus, et inter preces multa Deorum mentio erat, religiosum parti maximæ fuit: et legem unâ plures tribus antiquârunt, quam jusserunt. Adeoque ea victoria læta Patribus fuit, ut postero die, referentibus consulibus, senatûs-consultum fieret, ut agri Veientani septena jugera plebi dividerentur; nec patribus familiæ tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur; vellentque in eam spem liberos tollere.

XXXI. Eo munere delenitâ plebe, nihil certatum est, quo minus consularia comitia haberentur. Creatî consules L. Valerius Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea etiam fuit cognomen. Hi consules magnos ludos fecêre, quos M. Furius dictator voverat Veienti bello. Eodem anno sedes Junonis Reginæ, ab eodem dictatore eodemque bello vota, dedicatur;

celebratamque dedicationem ingenti matronarum studio tradunt. Bellum haud memorabile in Algido cum Æquis gestum est, fusis hostibus prius pæne, quam manus consererent. Valerio, quod perseverantior cædendis in fugâ fuit, triumphus; Manlio, ut ovans ingrederetur Urbem, decretum est. Eodem anno novum bellum cum Volsiniensibus exortum: quo, propter famem pestilentiamque in agro Romano, ex siccitate caloribusque nimiis ortam, exercitus duci nequivit: ob quæ Volsinienses, Salpinatibus adjunctis, superbiâ elati, ultro agros Romanos incursavêre. Bellum inde duobus populis indictum. C. Julius censor decessit: in ejus locum M. Cornelius suffectus: quæ res postea religioni fuit; quia eo lustro Roma est capta. Nec deinde unquam in demortui locum censor sufficitur: consulibusque morbo implicitis, placuit, per interregnum renovari auspicia. Itaque, cum ex senatûs-consulto consules magistratu se abdicâssent, interrex creatur M. Furius Camillus; qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem prodidit. Ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate; ut, etiamsi cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia magistratuum reipublicæ esset.

XXXII. Calendis Quintilibus magistratum occepêre L. Lucretius, Ser. Sulpicius, M. Æmilius, L. Furius Medullinus septimum, Agrippa Furius, C. Æmilius iterum. Ex his L. Lucretio et C. Æmilio Volsiniensis provincia evenit: Salpinates Agrippæ Furio et Ser. Sulpicio. Prius cum Volsiniensibus pugnatum est: bellum numero hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit. Fusa concursu primo acies in fugam: millia octo armatorum ab equitibus interclusa, positis armis, in deditionem venerunt. Ejus belli fama effecit, ne se pugnæ committerent Salpinates: mœnibus armati se tutabantur. Romani prædas passim et ex Salpinati agro, et ex Volsiniensi, nullo eam vim arcente, egerunt; donec Volsiniensibus fessis bello, eâ conditione, ut res populo Romano

redderent, stipendiumque ejus anni exercitui præstarent, in viginti annos induciæ datæ. Eodem anno M. Cædicius de plebe nuntiavit tribunis, se in novâ viâ, ubi nunc sacellum est, supra ædem Vestæ, vocem noctis silentio audîsse clariorem humanâ, quæ magistratibus dici juberet, Gallos adventare. Id (ut fit) propter auctoris humilitatem spretum, et quod longinqua, eoque ignotior, gens erat. Neque Deorum modo monita, ingruente fato, spreta; sed humanam quoque opem, quæ una erat, M. Furium ab Urbe amovêre: qui, die dictâ ab L. Appuleio tribuno plebis propter prædam Veientanam, filio quoque adolescente per idem tempus orbatus, cum, accitis domum tribulibus clientibusque, (magna pars plebis erat) percontatus animos eorum, responsum tulisset, se collaturos, quanti damnatus esset, absolvere eum non posse, in exsilium abiit: precatus ab Diis immortalibus, si innoxio sibi ea injuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratæ facerent. Absens quindecim millibus gravis æris damnatur.

XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quidquam humanorum certi est, capi Roma non potuerat; adventante fatali urbi clade, legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes. Eam gentem traditur famâ, dulcedine frugum, maximeque vini novâ tum voluptate, captam, Alpes transîsse, agrosque ab Etruscis ante cultos possedisse; et invexisse in Galliam vinum illiciendæ gentis causâ Aruntem Clusinum, irâ corruptæ uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, præpotente juvene, et a quo expeti pœnæ, nisi externa vis quæsita esset, nequirent: hunc transeuntibus Alpes ducem, auctoremque Clusium oppugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium Gallos ab Arunte, seu quo alio Clusino, adductos: sed eos, qui oppugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes transierint, satis constat: ducentis quippe annis ante, quam Clusium oppugnarent, urbemque Romam caperent, in Italiam Galli tran-

scenderunt: nec cum his primum Etruscorum, sed multo ante cum iis, qui inter Apenninum Alpesque incolebant, sæpe exercitus Gallici pugnavêre. Tuscorum, ante Romanum imperium, late terrâ marique opes patuêre: mari Supero Inferoque, quibus Italia insulæ modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento; quod alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Adriaticum mare, ab Adriâ Tuscorum coloniâ, vocavêre Italicæ gentes. Græci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant. Ii in utrumque mare vergentes incoluêre urbibus duodenis terras; prius cis Apenninum ad Inferum mare, postea trans Apenninum, totidem, quot capita originis erant, coloniis missis; quæ trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuêre. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Rhætis; quos loca ipsa efferârunt, ne quid ex antiquo, præter sonum linguæ, nec eum incorruptum, retinerent.

XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum hæc accepimus. Prisco Tarquinio Romæ regnante, Celtarum (quæ pars Galliæ tertia est) penes Bituriges summa imperii fuit: ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunâque cum suâ, tum publicâ, præpollens, quod imperio ejus Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit, ut abundans multitudo vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse jam, exonerare prægravante turbâ regnum cupiens, Bellovesum ac Sigovesum, sororis filios, impigros juvenes, missurum se esse, in quas Dii dedissent auguriis sedes, ostendit. Quantum ipsi vellent numerum hominum, excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. Tum Sigoveso sortibus dati Hercynii saltus: Belloveso haud paulo lætiorem in Italiam viam Dii dabant. Is, quod ejus ex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Senones, Æduos, Ambarros, Carnutes, Aulercos, excivit. Profectus ingentibus peditum equitumque copiis, in Tricastinos venit. Alpes

inde oppositæ erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem miror, nullâ dum viâ (quod quidem continens memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet) superatas. Ibi cum velut septos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarentque, quânam per juncta cœlo juga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam tenuit, quod allatum est, advenas quærentes agrum ab Salyum gente oppugnari. Massilienses erant hi, navibus a Phocæâ profecti. Id Galli fortunæ suæ omen rati, adjuvêre, ut, quem primum in terram egressi occupaverant, locum patentibus silvis communirent. Ipsi per Taurinos saltusque invios Alpes transcenderunt: fusisque acie Tuscis haud procul Ticino flumine, cum, in quo consederant, agrum Insubrium appellari audîssent, cognominem Insubribus pago Æduorum; ibi, omen sequentes loci, condidêre urbem: Mediolanum appellârunt.

XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum, Elitovio duce, vestigia priorum secuta, eodem saltu, favente Belloveso, cum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt, (locos tenuêre Libui) considunt. Post hos Salluvii, prope antiquam gentem Lævos Ligures, incolentes circa Ticinum amnem. Penino deinde Boii Lingonesque transgressi, cum jam inter Padum atque Alpes omnia tenerentur, Pado ratibus trajecto, non Etruscos modo, sed etiam Umbros, agro pellunt: intra Apenninum tamen sese tenuêre. Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flumine usque ad Æsim fines habuêre. Hanc gentem Clusium, Romamque inde, venisse comperio: id parum certum est, solamne, an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adjutam. Clusini, novo bello exterriti, cum multitudinem, cum formas hominum invisitatas cernerent, et genus armorum; audirentque, sæpe ab iis, cis Padum ultraque, legiones Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis jus societatis amicitiæve erat, nisi

quod Veientes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misêre. De auxilio nihil impetratum: legati tres, M. Fabii Ambusti filii, missi, qui senatûs populique Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam injuriam accepissent, socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse: sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si posset; et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci, quam armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni præferoces legatos, Gallisque magis quam Romanis similes, habuisset: quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum: Etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium a Clusinis in re trepidâ sit imploratum: et, quoniam legatione adversus se maluerint, quam armis, tueri socios, ne se quidem pacem, quam illi afferant, adspernari, si Gallis, egentibus agro, quem latius possideant quam colant Clusini, partem finium concedant: aliter pacem impetrari non posse. Et responsum coram Romanis accipere velle: et, si negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent, quantum Galli virtute cæteros mortales præstarent. "Quodnam id jus esset, agrum a possessoribus petere, aut minari arma?" Romanis quærentibus, et, "quid in Etruriâ rei Gallis esset?" cum illi se in armis jus ferre, et omnia fortium virorum esse, ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad arma discurritur, et prœlium conseritur. Ibi, jam urgentibus Romanam urbem fatis, legati contra jus gentium arma capiunt: nec id clam esse potuit, cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ juventutis pugnarent: tantum eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fabius, evectus extra aciem equo, ducem Gallorum, ferociter in ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum hastâ,

occidit: spoliaque ejus legentem Galli agnovêre; perque totam aciem, Romanum legatum esse, signum datum est. Omissâ inde in Clusinos irâ, receptui canunt, minantes Romanis. Erant, qui extemplo Romam eundum censerent: vicêre seniores, ut legati prius mitterentur questum injurias, postulatumque, ut, pro jure gentium violato, Fabii dederentur. Legati Gallorum cum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum, et jus postulare barbari videbantur: sed, ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis viris, ambitio obstabat. Itaque, ne penes ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum rejiciunt; ubi tanto plus gratia atque opes valuêre, ut, quorum de pœnâ agebatur, tribuni militum consulari potestate in insequentem annum crearentur. Quo facto, haud secus quam dignum erat, infensi Galli, bellum propalam minantes, ad suos redeunt. Tribuni militum cum tribus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius quartum, Ser. Cornelius Maluginensis.

XXXVII. Cum tanta moles mali instaret, (adeo obcæcat animos Fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas, quæ adversus Fidenatem ac Veientem hostem aliosque finitimos populos, ultima experiens auxilia, dictatorem multis tempestatibus dixisset; ea tunc, invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum temeritate bellum contractum erat, summæ rerum præerant: delectumque nihilo accuratiorem, quam ad media bella haberi solitus erat, (extenuantes etiam famam belli) habebant. Interim Galli, postquam accepêre, ultro honorem habitum violatoribus juris humani, elusamque legationem suam esse, flagrantes irâ, cujus impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine iter ingrediuntur. Ad quorum prætereuntium raptim tumultum cum exterritæ

urbes ad arma concurrerent, fugaque agrestium fieret, Romam se ire, magno clamore significabant; quâcumque ibant, equis virisque longe ac late fuso agmine immensum obtinentes loci. Sed, antecedente famâ nuntiisque Clusinorum, deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam celeritas hostium tulit; quippe quibus, velut tumultuario exercitu raptim ducto, ægre ad undecimum lapidem occursum est, quâ flumen Allia, Crustuminis montibus prealto defluens alveo, haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. Jam omnia contra circaque hostium plena erant; et nata in vanos tumultus gens, truci cantu clamoribusque variis, horrendo cuncta compleverant sono.

XXXVIII. Ibi tribuni militum, non loco castris ante capto, non præmunito vallo, quo receptus esset, non Deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato, nec litato, instruunt aciem diductam in cornua, ne circumveniri multitudine hostium possent: nec tamen æquari frontes poterant, cum extenuando infirmam et vix cohærentem mediam aciem haberent. Paulum erat ab dexterâ editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque res, ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus fugientibus fuit: nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate hostium artem maxime timens, ratus ad id captum superiorem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum rectâ fronte concurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum darent, ad subsidiarios signa convertit; si eos loco depulisset, haud dubius, facilem in æquo campi tantum superanti multitudini victoriam fore: adeo non fortuna modo, sed ratio etiam, cum barbaris stabat. In alterâ acie nihil simile Romanis, non apud duces, non apud milites, erat: pavor fugaque occupaverat animos, et tanta hominum oblivio, ut multo major pars Veios, in hostium urbem, cum Tiberis arceret, quam recto itinere Romam ad conjuges ac liberos fugerent. Paululum subsidiarios tutatus est locus: in reliquâ acie

simul est clamor, proximis ab latere, ultimis ab tergo, auditus, ignotum hostem prius pæne quam viderent, non modo non tentato certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique fugerunt. Nec ulla cædes pugnantium fuit: terga cæsa suomet ipsorum certamine in turbâ impedientium fugam. Circa ripam Tiberis, quo armis abjectis totum sinistrum cornu defugit, magna strages facta est: multosque, imperitos nandi aut invalidos, graves loricis aliisque tegminibus, hausêre gurgites. Maxima tamen pars incolumis Veios perfugit; unde non modo præsidii quidquam, sed ne nuntius quidem cladis, Romam est missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes petiêre, et, ne clausis quidem portis urbis, in arcem confugerunt.

XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ tam repentinæ tenuit: et ipsi pavore defixi primum steterunt, velut ignari, quid accidisset: deinde insidias vereri; postremo cæsorum spolia legere, armorumque cumulos, ut mos eis est, coacervare. Tum demum, postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi, haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perveniunt: ubi cum prægressi equites, non portas clausas, non stationem pro portis excubare, non armatos esse in muris, retulissent; aliud priori simile miraculum eos sustinuit; noctemque veriti et ignotæ situm urbis, inter Romam atque Anienem consedêre, exploratoribus missis circa mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perditâ re consilia essent. Romani, cum pars major ex acie Veios petîsset, nemo superesse quemquam præter eos, qui Romam refugerant, crederet, complorati omnes, pariter vivi mortuique, totam prope urbem lamentis impleverunt. Privatos deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est: mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tempus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram,

ut identidem jam in urbem futuris videretur impetus; primo adventu, quo accesserant ad urbem (mansuros enim ad Alliam fuisse, nisi hoc consilii foret); deinde sub occasum solis, quia haud multum diei superegat, ante noctem rati se invasuros; tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pavoris inferrent. Postremo lux appropinquans exanimare: timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cum signa infesta portis sunt illata. Nequâquam tamen eâ nocte, neque insequenti die, similis illi, quæ ad Alliam tam pavide fugerat, civitas fuit. Nam cum defendi urbem posse, tam parvâ relictâ manu, spes nulla esset, placuit, cum conjugibus ac liberis, juventutem militarem senatûsque robur in arcem Capitoliumque concedere; armisque et frumento collatis, ex loco inde munito Deos hominesque et Romanum nomen defendere. Flaminem sacerdotesque Vestales sacra publica a cæde, ab incendiis procul auferre; nec ante deseri cultum eorum, quam non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes Deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris juventus superfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem jacturam esse seniorum, relictæ in urbe utique perituræ turbæ: et, quo id sequiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales consularesque simul se cum illis palam dicere obituros; nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam possent, oneraturos inopiam armatorum.

XL. Hæc inter seniores morti destinatos jactata solatia. Versæ inde adhortationes ad agmen juvenum, quos in Capitolium atque in arcem prosequebantur, commendantes virtuti eorum juventæque urbis per trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcumque reliqua esset, fortunam. Digredientibus, qui spem omnem atque opem secum ferebant, ab iis, qui captæ urbis non superesse statuerant exitio; cum ipsa res speciesque miserabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta, nunc hos nunc illos sequentium, rogitantiumque viros natosque, cui se fato

darent, nihil, quod humanis superesset malis, relinquebant. Magna pars tamen earum in arcem suos prosecutæ sunt, nec prohibente ullo, nec vocante; quia, quod utile obsessis ad minuendam imbellem multitudinem, id parum humanum erat. Alia, maxime plebis, turba, quam nec capere tam exiguus collis, nec alere in tantâ inopiâ frumenti poterat, ex urbe effusa, velut agmine jam uno, petiit Janiculum: inde pars per agros dilapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut consensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deploratis, exsequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Vestales, omissâ rerum suarum curâ, quæ sacrorum secum ferenda, quæ (quia vires ad omnia ferenda deerant) relinquenda essent, consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodiâ esset; optimum ducunt, condita in doliolis sacello proximo ædibus flaminis Quirinalis (ubi nunc despui religio est) defodere: cætera, inter se onere partito, ferunt viâ, quæ sublicio ponte ducit ad Janiculum. In eo clivo eas cum L. Albinius, de plebe Romanâ homo, conspexisset, plaustro conjugem ac liberos vehens inter cæteram turbam, quæ, inutilis bello, urbe excedebat; salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque rerum, irreligiosum ratus, sacerdotes publicos sacraque populi Romani pedibus ire, ferrique; se ac suos in vehiculo conspici; descendere uxorem ac pueros jussit; virgines sacraque in plaustrum imposuit; et Cære, quo iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romæ interim, satis jam omnibus, ut in tali re, ad tuendam arcem compositis, turba seniorum, domos regressa, adventum hostium obstinato ad mortem animo exspectabat. Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ pristinæ honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quæ augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, eâ vestiti medio ædium eburneis sellis sedêre. Sunt, qui M. Fabio pontifice maximo præfante carmen, devovisse eos se pro patriâ Quiritibusque Romanis, tradant.

Galli, et quia interpositâ nocte a contentione pugnæ remiserant animos, et quod nec in acie ancipiti usquam certaverant prœlio, nec tum impetu aut vi capiebant urbem, sine irâ, sine ardore animorum, ingressi postero die urbem patente Collinâ portâ, in forum perveniunt, circumferentes oculos ad templa Deûm, arcemque, solam belli speciem tenentem. Inde, modico relicto præsidio, (ne quis in dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret) dilapsi ad prædam vacuis occursu hominum viis, pars in proxima quæque tectorum agmine ruunt; pars ultima, velut ea demum intacta et referta prædâ, petunt: inde rursus ipsâ solitudine absterriti, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua foro loca conglobati redibant: ubi eos, plebis ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, major prope cunctatio tenebat aperta, quam clausa, invadendi: adeo haud secus quam venerabundi intuebantur in ædium vestibulis sedentes viros, præter ornatum habitumque humano augustiorem, majestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat, simillimos Diis. Ad eos, velut simulacra, versi cum starent, M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo, barbam suam (ut tum omnibus promissa erat) permulcenti, scipione eburneo in caput incusso iram movisse; atque ab eo initium cædis ortum; cæteros in sedibus suis trucidatos. Post principum cædem, nulli deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis injici ignes.

XLII. Cæterum, seu non omnibus delendæ urbis libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam incendia terroris causâ, si compelli ad deditionem caritate sedium suarum obsessi possent; et non omnia concremari tecta, ut, quodcumque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent; nequâquam perinde atque in captâ urbe primâ die aut passim aut late vagatus est ignis. Romani, ex arce plenam hostium urbem cernentes, vagosque per vias omnes cursus, cum aliâ atque aliâ parte nova aliqua clades oriretur, non mentibus solum

consipere, sed ne auribus quidem atque oculis satis constare poterant. Quocumque clamor hostium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ, et fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia, animos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a Fortunâ positi occidentis patriæ, nec ullius rerum suarum relicti, præterquam corporum, vindices; tanto ante alios miserandi magis, qui unquam obsessi sunt, quod interclusi a patriâ obsidebantur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tranquillior nox diem tam fœde actum excepit: lux deinde noctem inquietam insecuta est: nec ullum erat tempus, quod a novæ semper cladis alicujus spectaculo cessaret. Nihil tamen, tot onerati atque obruti malis, flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis æquata vidissent, quamvis inopem parvumque, quem tenebant, collem, libertati relictum, virtute defenderent; et jam, cum eadem quotidie acciderent, velut assueti malis, abalienaverant ab sensu rerum suarum animos; arma tantum ferrumque in dextris, velut solas reliquias spei suæ, intuentes.

XLIII. Galli quoque, per aliquot dies in tecta modo urbis nequidquam bello gesto, cum inter incendia ac ruinas captæ urbis nihil superesse, præter armatos hostes, viderent, nequidquam tot cladibus territos, nec flexuros ad deditionem animos, ni vis adhiberetur; experiri ultima, et impetum facere in arcem, statuunt. Primâ luce, signo dato, multitudo omnis in foro instruitur: inde, clamore sublato ac testudine factâ, subeunt: adversus quos Romani nihil temere nec trepide, ad omnes aditus stationibus firmatis, quâ signa ferri videbant, eâ robore virorum opposito scandere hostem sinunt; quo successerit magis in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. Medio fere clivo restitêre: atque inde ex loco superiore, qui prope suâ sponte in hostem inferebat, impetu facto, strage ac ruinâ fudêre Gallos; ut nunquam postea nec pars, nec universi tentaverint tale pugnæ genus. Omissâ

itaque spe per vim atque arma subeundi, obsidionem parant; cujus ad id tempus immemores, et, quod in urbe fuerat frumentum, incendiis urbis absumserant, et ex agris per ipsos dies raptum omne Veios erat. Igitur, exercitu diviso, partim per finitimos populos prædari placuit, partim obsidere arcem; ut obsidentibus frumentum populatores agrorum præberent. Proficiscentes Gallos ab Urbe, ad Romanam experiendam virtutem, Fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit; qui mœstior ibi fortunâ publicâ, quam suâ, cum Diis hominibusque accusandis senesceret, indignando mirandoque ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia bella fortius semper quam felicius gessissent; repente audit, Gallorum exercitum adventare, atque de eo pavidos Ardeates consultare: nec secus quam divino spiritu tactus, cum se in mediam concionem intulisset, abstinere suetus ante talibus conciliis;

XLIV. "Ardeates," inquit, "veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit, et fortuna hoc egit mea, nemo vestrûm conditionis meæ oblitum me huc processisse putet: sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepidâ præsidii, in medium conferre. Et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? Hac arte in patriâ steti; et, invictus bello, in pace ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est, et pro tantis pristinis populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis, (nec enim exprobranda apud memores sunt) gratiæ referendæ, et huic urbi decus ingens belli ex hoste communi pariendi. Quæ effuso agmine adventat, gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam firma dederit: eo in certamen omne plus terroris, quam virium, ferunt. Argumento sit clades Romana: patentem cepêre urbem; ex arce Capitolioque his exiguâ resistitur manu. Jam

obsidionis tædio victi abscedunt, vagique per agros palantur, cibo vinoque raptim hausto repleti. Ubi nox appetit, prope rivos aquarum, sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur, nunc ab secundis rebus magis etiam solito incauti. Si vobis in animo est tueri mœnia vestra, nec pati hæc omnia Galliam fieri, primâ vigiliâ capite arma frequentes: me sequimini ad cædem, non ad pugnam: nisi vinctos somno, velut pecudes, trucidandos tradidero, non recuso eumdem Ardeæ rerum mearum exitum, quem Romæ habui."

XLV. Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum neminem usquam eâ tempestate esse. Concione dimissâ, corpora curant, intenti, quam mox signum daretur: quo dato, primæ silentio noctis ad portas Camillo præsto fuêre. Egressi, haud procul urbe, sicut prædictum erat, castra Gallorum, intuta neglectaque ab omni parte nacti, clamore invadunt. Nusquam prœlium, omnibus locis cædes est: nuda corpora et soluta somno trucidantur: extremos tamen pavor cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset, ignaros, in fugam, et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. Magna pars, in agrum Antiatem delati, incursione ab oppidanis in palatos factâ, circumveniuntur. Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est; qui urbis, jam prope quadringentesimum annum vicinæ, oppressæ ab hoste invisitato inauditoque, adeo nihil miseriti sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique prædæ Veios etiam, præsidiumque et spem ultimam Romani nominis, in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites Romani, vagantes per agros et congregatos agmine, prædam præ se agentes; et castra cernebant haud procul Veiis posita. Inde primum miseratio sui, deinde indignitas, atque ex eâ ira animos cepit. "Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertissent, ludibrio esse clades suas?" Vix temperavêre animis, quin extemplo impetum facerent: compressique a Cædicio centurione, quem sibimet ipsi præfe-

cerant, rem in noctem sustinuêre. Tantum par Camillo defuit auctor; cætera eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta: quin etiam, ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequenti ex improviso majorem cædem edidêre; duplicique victoriâ ovantes Veios redeunt.

XLVI. Romæ interim plerumque obsidio segnis, et utrimque silentium esse: ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium evadere inter stationes posset; cum repente juvenis Romanus admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fabiæ: ad id faciendum C. Fabius Dorso, Gabino cinctu, sacra manibus gerens, cum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes egressus, nihil ad vocem cujusquam terroremve motus, in Quirinalem collem pervenit: ibique omnibus sollenniter peractis, eâdem revertens similiter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse Deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos redit, seu attonitis Gallis miraculo audaciæ, seu religione etiam motis, cujus haudquâquam negligens est gens. Veiis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires, crescebant; nec Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui a prœlio adverso aut clade captæ urbis palati fuerant, sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte prædæ essent. Maturum jam videbatur, repeti patriam, eripique ex hostium manibus; sed corpori valido caput deerat. Locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui ductu auspicioque ejus res prospere gesserant: et Cædicius negare, se commissurum, cur sibi aut Deorum aut hominum quisquam imperium finiret potius, quam ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, ab Ardeâ Camillum acciri; sed antea consulto senatu, qui Romæ esset: adeo regebat omnia pudor, discriminaque rerum prope perditis rebus servabant. Ingenti periculo

transeundum per hostium custodias erat: ad eam rem Pontius Cominius, impiger juvenis, operam pollicitus, incubans cortici, secundo Tiberi ad Urbem defertur: inde, quâ proximum fuit a ripâ, per præruptum, eoque neglectum hostium custodiæ, saxum in Capitolium evadit; et, ad magistratus ductus, mandata exercitûs edit. Accepto inde senatûs decreto, ut et, comitiis curiatis revocatus de exsilio, jussu populi Camillus dictator extemplo diceretur, militesque haberent imperatorem, quem vellent; eâdem degressus nuntius Veios contendit: missique Ardeam legati ad Camillum, Veios eum perduxêre: seu (quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardeâ, quam comperit legem latam; quod nec injussu populi mutari finibus posset, nec, nisi dictator dictus, auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est, dictatorque absens dictus.

XLVII. Dum hæc Veiis agebantur, interim arx Romæ Capitoliumque in ingenti periculo fuit: namque Galli, seu vestigio notato humano, quâ nuntius a Veiis pervenerat, seu suâ sponte animadverso ad Carmentis saxorum adscensu æquo, nocte sublustri, cum primo inermem, qui tentaret viam, præmisissent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innisi, sublevantesque invicem et trahentes alii alios, prout postularet locus; tanto silentio in summum evasêre, ut non custodes solum fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellêre, quibus, sacris Junoni, in summâ inopiâ cibi tamen abstinebatur: quæ res salutí fuit: namque clangore eorum alarumque crepitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir bello egregius, armis arreptis, simul ad arma cæteros ciens, vadit; et, dum cæteri trepidant, Gallum, qui jam in summo constiterat, umbone ictum deturbat. Cujus casus prolapsi cum proximos sterneret, trepidantes alios, armisque omissis saxa, quibus adhærebant, manibus amplexos, trucidat. Jamque et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes, ruinâque

tota prolapsa acies in præceps deferri. Sedato deinde tumultu, reliquum noctis (quantum in turbatis mentibus poterat, cum præteritum quoque periculum sollicitaret) quieti datum est. Luce ortâ, vocatis classico ad concilium militibus ad tribunos, cum et recte et perperam facto pretium deberetur; Manlius primum ob virtutem laudatus donatusque, non ab tribunis solum militum, sed consensu etiam militari: cui universi selibras farris et quartarios vini ad sedes ejus, quæ in arce erant, contulerunt: rem dictu parvam, cæterum inopia fecerat eam argumentum ingens caritatis, cum, se quisque victu suo fraudans, detractum corpori atque usibus necessariis ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles ejus loci, quâ fefellerat adscendens hostis, citati: et cum in omnes more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pronuntiâsset; consentiente clamore militum, in unum vigilem conjicientium culpam, deterritus, a cæteris abstinuit: reum haud dubium ejus noxæ, approbantibus cunctis, de saxo dejecit. Inde intentiores utrimque custodiæ esse; et apud Gallos, quia vulgatum erat, inter Veios Romamque nuntios commeare; et apud Romanos, ab nocturni periculi memoriâ.

XLVIII. Sed, ante omnia obsidionis bellique mala, fames utrumque exercitum urgebat; Gallos pestilentia etiam, cum loco jacente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido et vaporis pleno, cineremque, non pulverem modo, ferente, cum quid venti motum esset: quorum intolerantissima gens, humorique ac frigori assueta, cum æstu et angore vexata, vulgatis velut in pecua morbis, moreretur; jam pigritiâ singulos sepeliendi, promiscue acervatos cumulos hominum urebant; Bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum fecêre. Induciæ deinde cum Romanis factæ, et colloquia permissu imperatorum habita: in quibus cum identidem Galli famem objicerent, eâque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur, avertendæ ejus opinionis causâ, multis locis panis de Capitolio jactatus esse in hostium

stationes. Sed jam neque dissimulari neque ferri ultra fames poterat. Itaque, dum dictator delectum per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium a Veiis abducere exercitum jubet; parat, instruitque, quibus haud impar adoriatur hostes: interim Capitolinus exercitus, stationibus vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis, cum famem unam natura vinci non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret; postremo spe quoque jam, non solum cibo, deficiente, et, cum stationes procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis, vel dedi, vel redimi se, quâcumque pactione possent, jussit; jactantibus non obscure Gallis, haud magnâ mercede se adduci posse, ut obsidionem relinquant. Tum senatus habitus, tribunisque militum negotium datum, ut paciscerentur. Inde inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gallorum colloquio transacta res est; et mille pondo auri pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei, fœdissimæ per se, adjecta indignitas est: pondera ab Gallis allata iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi gladius: auditaque intoleranda Romanis vox, "Væ victis esse."

XLIX. Sed Diique et homines prohibuêre redemtos vivere Romanos: nam forte quâdam, prius quam infanda merces perficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso, dictator intervenit; auferrique aurum de medio, et Gallos submoveri jubet. Cum illi renitentes pactos dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse, quæ, postquam ipse dictator creatus esset, injussu suo ab inferioris juris magistratu facta esset: denuntiatque Gallis, ut se ad prœlium expediant. Suos in acervum conjicere sarcinas, et arma aptare, ferroque, non auro, recuperare patriam jubet, in conspectu habentes fana Deûm, et conjuges, et liberos, et solum patriæ deforme belli malis, et omnia, quæ defendi repetique et ulcisci fas sit.

Instruit deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis, et naturâ inæquali; et omnia, quæ arte belli secunda suis eligi præpararive poterant, providit. Galli, novâ re trepidi, arma capiunt, irâque magis, quam consilio, in Romanos incurrunt. Jam verterat fortuna, jam Deorum opes humanaque consilia rem Romanam adjuvabant. Igitur primo concursu haud majore momento fusi Galli sunt, quam ad Alliam vicerant. Justiore altero deinde proelio ad octavum lapidem Gabinâ viâ, quo se ex fugâ contulerant, ejusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit: castra capiuntur, et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperatâ ex hostibus patriâ, triumphans in Urbem redit; interque jocos militares, quos inconditos jaciunt, Romulus ac parens patriæ, conditorque alter urbis, haud vanis laudibus appellatur. Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie servavit, cum prohibuit migrari Veios, et tribunis rem intentius agentibus post incensam Urbem, et per se inclinatâ magis plebe ad id consilium: eaque causa fuit non abdicandæ post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rempublicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religionum cultor, quæ ad Deos immortales pertinebant, retulit; et senatûs-consultum facit, "Fana omnia, quod ea hostis possedisset, restituerentur, terminarentur, expiarenturque, expiatioque eorum in libris per duumviros quæreretur: cum Cæretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque ejus populi non interminatus honos Deûm immortalium esset: ludi Capitolini fierent, quod Jupiter Optimus Maximus suam sedem, atque arcem populi Romani, in re trepidâ tutatus esset: collegiumque ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent." Expiandæ etiam vocis nocturnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neglectaque esset, mentio

illata; jussumque templum in Novâ viâ Aio Locutio fieri. Aurum, quod Gallis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter trepidationem in Jovis cellam collatum, cum, in quæ referri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne judicatum, et sub Jovis sellâ poni jussum. Jam ante in eo religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset aurum, ex quo summa pactæ mercedis Gallis confieret, a matronis collatum acceperant, ut sacro auro abstineretur. Matronis gratiæ actæ, honosque additus, ut earum, sicut virorum, post mortem sollennis laudatio esset. Iis peractis, quæ ad Deos pertinebant, quæque per senatum agi poterant; tum demum, agitantibus tribunis plebem assiduis concionibus, ut, relictis ruinis, in urbem paratam, Veios, transmigrarent, in concionem, universo senatu prosequente, escendit, atque ita verba fecit:

LI. "Adeo mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud habuerim, quoad Ardeæ vixi, quam quod procul ab his certaminibus eram: et ob eadem hæc, non, si me senatûs-consulto populique jussu revocaretis, rediturus unquam fuerim. Nec nunc me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna perpulit: quippe, ut in suâ sede maneret patria, id agebatur; non ut ego utique in patriâ essem: et nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi hæc quoque pro patriâ dimicatio esset; cui deesse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. Quid enim repetimus? quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si recuperatam ipsi deserimus? et cum, victoribus Gallis, captâ totâ urbe, Capitolium tamen atque arcem Diique et homines Romani tenuerint, habitaverint; victoribus Romanis, recuperatâ urbe, arx quoque et Capitolium deseretur? et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna faciet, quam adversa fecit? Equidem, si nobis cum urbe simul positæ traditæque per manus religiones nullæ essent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus affuit Ro-

manis, ut omnem negligentiam divini cultûs exemtam hominibus putem. Intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res, vel adversas: invenietis omnia prospere evenisse sequentibus Deos, adversa spernentibus. Jam omnium primum Veiens bellum (per quot annos, quanto labore gestum!) non ante cepit finem, quam, monitu Deorum, aqua ex lacu Albano emissa est. Quid hæc tandem urbis nostræ clades nova? num ante exorta est, quam spreta vox cœlo emissa de adventu Gallorum? quam gentium jus ab legatis nostris violatum? quam a nobis, cum vindicari deberet, eâdem negligentiâ Deorum prætermissum? Igitur victi, captique ac redemti, tantum pœnarum Diis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. Adversæ deinde res admonuerunt religionum. Confugimus in Capitolium ad Deos, ad sedem Jovis Optimi Maximi: sacra in ruinâ rerum nostrarum alia terræ celavimus, alia, avecta in finitimas urbes, amovimus ab hostium oculis. Deorum cultum, deserti ab Diis hominibusque, tamen non intermisimus. Reddidêre igitur patriam, et victoriam, et antiquum belli decus amissum: et in hostes, qui cæci avaritiâ in pondere auri fœdus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et cædem.

LII. "Hæc culti neglectique numinis tanta monimenta in rebus humanis cernentes, ecquid sentitis, Quirites, quantum, vixdum e naufragiis prioris culpæ cladisque emergentes, paremus nefas? Urbem auspicato inauguratoque conditam habemus: nullus locus in eâ non religionum Deorumque est plenus: sacrificiis sollennibus non dies magis stati, quam loca sunt, in quibus fiant. Hos omnes Deos, publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? Quam par vestrum factum est, quod in obsidione nuper in egregio adolescente C. Fabio, non minore hostium admiratione, quam vestrâ, conspectum est; cum inter Gallica tela degressus ex arce sollenne Fabiæ gentis in colle Quirinali obiit? An gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti, publica sacra et Romanos Deos etiam in

pace deseri, placet? et pontifices flaminesque negligentiores publicarum religionum esse, quam privatus in sollenni gentis fuerit? Forsitan aliquis dicat, aut Veiis ea nos facturos, aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant: quorum neutrum fieri salvis cæremoniis potest: et, ne omnia generatim sacra omnesque percenseam Deos, in Jovis epulo num alibi, quam in Capitolio, pulvinar suscipi potest? Quid de æternis Vestæ ignibus, signoque, quod imperii pignus custodiâ ejus templi tenetur, loquar? quid de ancilibus vestris, Mars Gradive, tuque Quirine pater? hæc omnia in profano deseri placet sacra, æqualia urbi, quædam vetustiora origine urbis? Et videte, quid inter nos ac majores intersit. Illi sacra quædam in monte Albano Lavinioque nobis facienda tradiderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religiosum fuit: hinc sine piaculo in hostium urbem, Veios, transferemus? Recordamini, agitedum, quoties sacra instaurentur, quia aliquid ex patrio ritu negligentiâ casuve prætermissum est. Modo quæ res, post prodigium Albani lacûs, nisi instauratio sacrorum auspiciorumque renovatio, affectæ Veienti bello reipublicæ remedio fuit? At etiam, tamquam veterum religionum memores, et peregrinos Deos transtulimus Romam, et instituimus novos. Juno Regina, transvecta a Veiis, nuper in Aventino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique dedicata est die? Aio Locutio templum, propter cœlestem vocem exauditam in Novâ viâ, jussimus fieri: Capitolinos ludos sollennibus aliis addidimus; collegiumque ad id novum, auctore senatu, condidimus. Quid horum opus fuit suscipi, si unâ cum Gallis urbem Romanam relicturi fuimus? si non voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis? si ab hostibus metu retenti sumus? De sacris loquimur et de templis: quid tandem de sacerdotibus? Nonne in mentem venit, quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una illa sedes est, ex quâ eas nihil un-

quam, præterquam Urbs capta, movit. Flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est. Hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes, et Vestales tuæ te deserent, Vesta? et flamen peregre habitando in singulas noctes tantum sibi reique publicæ piaculi contrahet? Quid alia, quæ auspicato agimus omnia fere intra pomœrium, cui oblivioni, aut cui negligentiæ damus? Comitia curiata, quæ rem militarem continent; comitia centuriata, quibus consules tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi assolent, fieri possunt? Veiosne hæc transferemus? an, comitiorum causâ, populus tanto incommodo in desertam hanc ab Diis hominibusque urbem conveniet?

LIII. "Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque relinquere urbem, et ad integra omnia Veios migrare, nec hîc ædificando inopem plebem vexare. Hanc autem jactari magis causam, quam veram esse, (ut ego non dicam) apparere vobis, Quirites, puto; qui meministis, ante Gallorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante incolumi urbe, hanc eamdem rem actam esse, ut Veios transmigraremus. Et videte, quantum inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. Vos, etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum putatis: ego contra, (nec id mirati sitis prius, quam, quale sit, audieritis) etiamsi tunc migrandum fuisset, incolumi totâ Urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quippe tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc hæc migratio nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est: non enim reliquisse victores, sed amisisse victi, patriam videbimur. Hoc ad Alliam fuga, hoc capta Urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis imposuisse, ut desereremus penates nostros, exsiliumque ac fugam nobis ex eo loco consciscemus, quem tueri non possemus: et Galli evertere potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbuntur potuisse?

Quid restat, nisi ut, si jam novis copiis veniant, (constat enim vix credibilem multitudinem esse) et habitare in captâ ab se, desertâ a vobis, hac urbe velint, sinatis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, Æqui Volsciveve, faciant, ut commigrent Romam, velitisne illos Romanos, vos Veientes esse? an malitis hanc solitudinem vestram, quam urbem hostium, esse? non equidem video, quid magis nefas sit. Hæc scelera, quia piget ædificare, hæc dedecora pati parati estis? Si totâ urbe nullum melius ampliusve tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri, non in casis, ritu pastorum agrestiumque, habitare est satius inter sacra penatesque vestros, quam exsulatum publice ire? Majores nostri, convenæ pastoresque, cum in his locis nihil, præter silvas paludesque, esset, novam urbem tam brevi ædificârunt: nos, Capitolio, arce incolumi, stantibus templis Deorum, ædificare incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes nostræ deflagrâssent, hoc in publico incendio universi recusamus facere?

LIV. "Quid tandem? si fraude, si casu Veiis incendium ortum sit, ventoque (ut fieri potest) diffusa flamma magnam partem urbis absumat; Fidenas inde, aut Gabios, aliamve quam urbem, quæsituri sumus, quo transmigremus? Adeo nihil tenet solum patriæ, nec hæc terra, quam matrem appellamus; sed in superficie tignisque caritas nobis patriæ pendet? Equidem, fatebor vobis, etsi minus injuriæ vestræ, quam meæ calamitatis, meminisse juvat, cum abessem, quotiescumque patria in mentem veniret, hæc omnia occurrebant, colles, campique, et Tiberis, et assueta oculis regio, et hoc cœlum, sub quo natus educatusque essem: quæ vos, Quirites, nunc moveant potius caritate suâ, ut maneatis in sede vestrâ, quam postea, cum reliqueritis ea, macerent desiderio. Non sine causâ Dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur; mare vicinum ad

commoditates, nec expositum nimiâ propinquitate ad pericula classium externarum: regionum Italiæ medium, ad incrementum urbis natum unice locum. Argumento est ipsa magnitudo tam novæ urbis: trecentesimus sexagesimus quintus annus urbis, Quirites, agitur: inter tot veterrimos populos tamdiu bella geritis; cum interea, ne singulas loquar urbes, non conjuncti cum Æquis Volsci, tot tam valida oppida, non universa Etruria, tantum terrâ marique pollens, atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiæ, bello vobis par est. Quod cum ita sit, quæ (malum!) ratio est, expertis alia experiri, cum jam, ut virtus vestra transire alio possit, fortuna certe loci hujus transferri non possit? Hîc Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est, eo loco caput rerum summamque imperii fore: hîc, cum augurato liberaretur Capitolium, Juventas Terminusque, maximo gaudio patrum nostrorum, moveri se non passi: hîc Vestæ ignes, hîc ancilia cœlo demissa, hîc omnes propitii manentibus vobis Dii."

LV. Movisse eos Camillus cum aliâ oratione, tum eâ, quæ ad religiones pertinebat, maxime dicitur: sed rem dubiam decrévit vox opportuna emissa; quod, cum senatus post paulo de his rebus in curiâ Hostiliâ haberetur, cohorteque, ex præsidiis revertentes, forte agmine forum transirent, centurio in comitio exclamavit: "Signifer, statue signum: hîc manebimus optime:" quâ voce auditâ, et senatus, accipere se omen, ex curiâ egressus, conclamavit, et plebs circumfusa approbavit. Antiquatâ deinde lege, promiscue urbs ædificari cœpta. Tegula publice præbita est: saxi materiæque cædendæ, unde quisque vellet, jus factum; prædibus acceptis, eo anno ædificia perfecturos. Festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum, omisso sui alienique discrimine, in vacuo ædificant. Ea est causa, ut veteres cloacæ, primo per publicum ductæ, nunc privata passim subeant tecta; formaque Urbis sit occupatæ magis, quam divisæ, similis.

EPITOME LIBRI SEXTI.

Res adversus Volscos et Æquos et Prænestinos prospere gestas continet. Quatuor tribus additæ sunt, Stellatina, Sabatina, Tromentina, Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos ære alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine affectati regni damnatus, de saxo Tarpeio dejectus est: in cujus notam senatûs-consultum factum est, ne cui de Manliâ gente Marco cognomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgârunt, ut consules etiam ex plebe fierent, qui ex Patribus creabantur: eamque legem cum magnâ contentione, repugnantibus Patribus, cum iidem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. Lata est et altera lex, ne cui plus quingentis jugeribus agri liceret possidere.

T. LIVII PATAVINI

LIBER SEXTUS.

I. Quæ ab conditâ urbe Româ ad captam eamdem urbem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac dictatoribus, decemvirisque ac tribunis consularibus, gessêre, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui; res cum vetustate nimiâ obscuras, velut quæ magno ex intervallo loci vix cernuntur; tum quod parvæ et raræ per eadem tempora literæ fuêre, una custodia fidelis memoriæ rerum gestarum; et quod, etiam siquæ in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant monimentis, incensâ Urbe pleræque interiêre. Clariora deinceps certioraque ab secundâ origine, velut ab stirpibus lætius feraciusque renatæ urbis, gesta domi militiæque exponentur. Cæterum, quo primo adminiculo erecta erat, eodem innisa M. Furio principe stetit: neque eum abdicare se dictaturâ, nisi anno circumacto, passi sunt. Comitia in insequentem annum tribunos habere, quorum in magistratu capta Urbs esset, non placuit: res ad interregnum rediit. Cum civitas in opere ac labore assiduo reficiendæ urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magistratu abiit, ab C. Marcio tribuno plebis dicta dies est, quod legatus in Gallos, ad quos missus erat orator, contra jus gentium, pugnâsset: cui judicio eum mors, adeo opportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit. Interregnum initum. P. Cornelius Scipio interrex, et post eum M. Furius Camillus iterum. Is tribunos militum consulari po-

testate creat, L. Valerium Publicolam iterum, L. Virginium, P. Cornelium, A. Manlium, L. Æmilium, L. Postumium. Hi ex interregno cum extemplo magistratum inissent, nullâ de re prius, quam de religionibus, senatum consuluêre. In primis fœdera ac leges (erant autem eæ duodecim tabulæ et quædam regiæ leges) conquiri, quæ compararent, jusserunt: alia ex eis edita etiam in vulgus; quæ autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa. Tum de diebus religiosis agitari cœptum, dieque ante diem xv Calendas Sextiles, duplici clade insignem, (quo die ad Cremeram Fabii cæsi, quo deinde ad Alliam cum exitio Urbis fœde pugnatum) a posteriore clade Alliensem appellârunt, insignemque rei nulli publice privatimque agendæ fecerunt. Quidam, quod postridie Idus Quintiles non litâsset Sulpicius tribunus militum, neque inventâ pace Deûm, post diem tertium objectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie Idus rebus divinis supersederi jussum; inde, ut postridie Calendas quoque ac Nonas eadem religio esset, traditum putant.

II. Nec diu licuit quietis consilia erigendæ ex tam gravi casu reipublicæ secum agitare. Hinc Volsci, veteres hostes, ad exstinguendum nomen Romanum arma ceperant: hinc Etruriæ principum ex omnibus populis conjurationem de bello, ad fanum Voltumnæ factam, mercatores afferebant. Novus quoque terror accesserat defectione Latinorum Hernicorumque, qui, post pugnam ad lacum Regillum factam, per annos prope centum nunquam ambiguâ fide in amicitiam populi Romani fuerant. Itaque cum tanti undique terrores circumstarent, appareretque omnibus, non odio solum apud hostes, sed contentu etiam inter socios, nomen Romanum laborare; placuit eisdem auspiciis defendi rempublicam, quibus recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium Camillum. Is dictator C. Servilium Ahalam magistrum equitum dixit: ju-

stitioque indicto, delectum juniorum habuit, ita ut seniores quoque, quibus aliquid roboris superesset, in verba sua juratos centuriaret. Exercitum conscriptum armatumque trifariam divisit: partem unam in agro Veiente Etruriæ opposuit: alteram ante Urbem castra locare jussit: tribunus militum his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur, L. Æmilius præpositus: tertiam partem ipse ad Volscos duxit: nec procul ab Lanuvio ("Ad Mæcium" is locus dicitur) castra oppugnare est adortus. Quibus, ab contemtu (quod prope omnem deletam a Gallis Romanam juventutem crederent) ad bellum profectis, tantum Camillus auditus imperator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum congestis arboribus sepirent, ne quâ intrare ad munimenta hostis posset. Quod ubi animadvertit Camillus, ignem in objectam sepem conjici jussit: et forte erat vis magna venti versa in hostem: itaque non aperuit solum incendio viam, sed, flammis in castra tendentibus, vapore etiam ac fumo crepituque viridis materiæ flagrantis, ita consternavit hostes, ut minor moles superantibus vallum in castra Volscorum Romanis fuerit, quam transcendentibus sepem incendio absumtam fuerat. Fusis hostibus cæsisque, cum castra impetu cepisset dictator, prædam militi dedit, quo minus speratam, minime largitore duce, eo militi gratiorem. Persecutus deinde fugientes, cum omnem Volscum agrum depopulatus esset, ad deditionem Volscos septuagesimo demum anno subegit. Victor ex Volscis in Æquos transiit, et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad Bolas oppressit; nec castra modo, sed urbem etiam aggressus, impetu primo cepit.

III. Cum in eâ parte, in quâ caput rei Romanæ Camillus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror ingens ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, socios populi Romani, obsidebat; quorum legati, opem rebus affectis orantes, cum senatum adissent, decretum tulêre, ut dictator primo quoque

tempore auxilium Sutrinis ferret. Cujus spei moram cum pati fortuna obsessorum non potuisset, confectaque paucitas oppidanorum, opere, vigiliis, vulneribus, quæ semper eosdem urgebant, per pactionem urbe hostibus traditâ, inermes cum singulis emissi vestimentis, miserabili agmine penates relinquerent; eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano intervenit: cui cum se mœsta turba ad pedes provolvisset, principumque orationem, necessitate ultimâ expressam, fletus mulierum ac puerorum, qui exsilii comites trahebantur, excepisset; parcere lamentis Sutrinos jussit: Etruscis se luctum lacrymasque ferre. Sarcinas inde deponi, Sutrinosque ibi considere, modico præsidio relicto, arma secum militem ferre jubet. Ita expedito exercitu profectus ad Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus (ut fit) secundis invenit: nullam stationem ante mœnia, patentes portas, victorem vagum prædam ex hostium tectis egerentem. Iterum igitur eodem die Sutrium capitur: victores Etrusci passim trucidantur ab novo hoste; neque se conglobandi, coëundique in unum, aut arma capiendi, datur spatium. Cum pro se quisque tenderent ad portas, si quâ forte se in agros ejicere possent, clausas (id enim primum dictator imperaverat) portas inveniunt. Inde alii arma capere, alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare suos, ut prœlium inirent; quod accensum ab desperatione hostium fuisset; ni præcones, per urbem dimissi, poni arma, et parci inermi jussissent, nec præter armatos quemquam violari. Tum etiam, quibus animi in spe ultimâ obstinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitæ est, jactare passim arma, inermesque (quod tutius fortuna fecerat) se hosti offerre. Magna multitudo in custodias divisa: oppidum ante noctem redditum Sutrinis inviolatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi captum, sed traditum per conditiones fuerat.

IV. Camillus in Urbem triumphans rediit, trium

simul bellorum victor. Longe plurimos captivos ex Etruscis ante currum duxit: quibus sub hastâ venumdatis, tantum æris redactum est, ut, pretio pro auro matronis persoluto, ex eo, quod supererat, tres pateræ aureæ factæ sint; quas, cum titulo nominis Camilli, ante Capitolium incensum, in Jovis cellâ constat ante pedes Junonis positas fuisse. Eo anno in civitatem accepti, qui Veientium Capenatiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Romanos, agerque iis novis civibus assignatus. Revocati quoque in Urbem senatûs-consulto a Veiis, qui, ædificandi Romæ pigritiâ, occupatis ibi vacuis tectis, Veios se contulerant. Et primo fremitus fuit adspernantium imperium: dies deinde præstituta, capitalisque pœna, qui non remigrâsset Romam, ex ferocibus universis singulos, metu suo quemque, obedientes fecit. Et Roma cum frequentiâ crescere, tum tota simul exsurgere ædificiis: et republicâ impensas adjuvante, et ædilibus velut publicum exigentibus opus, et ipsis privatis (admonebat enim desiderium usûs) festinantibus ad effectum operis: intraque annum nova urbs stetit. Exitu anni comitia tribunorum militum consulari potestate habita: creati T. Quintius Cincinnatus, Q. Servilius Fidenas quintum, L. Julius Julus, L. Aquillius Corvus, L. Lucretius Tricipitinus, Ser. Sulpicius Rufus. Exercitum alterum in Æques, non ad bellum, (victos namque se fatebantur) sed ab odio ad pervastandos fines, ne quid ad nova consilia relinquerent virium, duxêre: alterum in agrum Tarquiniensem. Ibi oppida Etruscorum Cortuosa et Contenebra vi capta dirutaque. Ad Cortuosam nihil certaminis fuit: improviso adorti, primo clamore atque impetu cepêre: direptum oppidum atque incensum est. Contenebra paucos dies oppugnationem sustinuit; laborque continuus, non die non nocte remissus, subegit eos: cum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis in orbem succederet prœlio, oppidanos eosdem integro semper certamini paucitas

fessos objiceret; cessêre tandem, locusque invadendi urbem Romanis datus est. Publicari prædam tribunis placebat: sed imperium, quam consilium, segnius fuit: dum cunctantur, jam militum præda erat; nec, nisi per invidiam, adimi poterat. Eodem anno, ne privatis tantum operibus cresceret Urbs, Capitolium quoque saxo quadrato substructum est: opus vel in hac magnificentiâ Urbis conspiciendum.

V. Jam et tribuni plebis, civitate ædificando occupatâ, conciones suas frequentare legibus agrariis conabantur. Ostentabatur in spem Pomptinus ager, tum primum, post accisas a Camillo Volscorum res, possessionis haud ambiguæ. Criminabantur, multo eum infestiorem agrum ab nobilitate esse, quam a Volscis fuerit; ab illis enim tantum, quoad vires et arma habuerunt, incursiones eo factas: nobiles homines in possessionem agri publici grassari: nec, nisi, antequam omnia præcipiant, divisus sit, locum ibi plebi fore. Haud magno opere plebem moverant, et infrequentem in foro propter ædificandi curam, et eodem exhaustam impensis, eoque agri immemorem, ad quem instruendum vires non essent. In civitate plenâ religionum, tum etiam ab recenti clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia, res ad interregnum rediit. Interreges deinceps M. Manlius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius Potitus. Hic demum tribunorum militum consulari potestate comitia habuit. L. Papirium, C. Cornelium, C. Sergium, L. Æmilium iterum, L. Menenium, L. Valerium Publicolam tertium creat: hi ex interregno magistratum occepêre. Eo anno ædes Martis, Gallico bello vota, dedicata est a T. Quintio duumviro sacris faciundis. Tribus quatuor ex novis civibus additæ, Stellatina, Tromentina, Sabatina, Arniensis: eæque viginti quinque tribuum numerum explevêre.

VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis actum ad frequentiorem jam populum, mobi-

lioremque ad cupiditatem agri, quam fuerat. Et de Latino Hernicoque bello mentio facta in senatu, majoris belli curâ, quod Etruria in armis erat, dilata est. Res ad Camillum, tribunum militum consulari potestate, rediit: collegæ additi quinque, Ser. Cornelius Maluginensis, Q. Servilius Fidenas sextum, L. Quintius Cincinnatus, L. Horatius Pulvillus, P. Valerius. Principio anni aversæ curæ hominum sunt a bello Etrusco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen, repente illatum in Urbem, attulit, Antiates in armis esse, Latinorumque populos juventutem submisisse ad id bellum; eo abnuentes publicum fuisse consilium, quod non prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare, ubi vellent. Desierant jam ulla contemni bella: itaque senatus Diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: dictatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset: et collegæ fateri, regimen omnium rerum, ubi quid bellici terroris ingruat, in viro uno esse: sibique destinatum in animo esse, Camillo submittere imperium: nec quidquam de majestate suâ detractum credere, quod majestati ejus viri concessissent. Collaudatis ab senatu tribunis, et ipse Camillus, confusus animo, gratias egit. Ingens, inde ait, onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem jam quartum creâsset, magnum a senatu talibus de se judiciis ejus ordinis, maximum tam honoratorum collegarum obsequio injungi. Itaque si quid laboris vigiliarumque adjici possit, certantem secum ipsum annisurum, ut tanto de se consensu civitatis opinionem, quæ maxima sit, etiam constantem efficiat. Quod ad bellum atque Antiates attineat, plus ibi minarum quam periculi esse: se tamen, ut nihil timendi, sic nihil contemnendi, auctorem esse. Circumsederi urbem Romanam ab invidiâ et odio finitimorum: itaque et ducibus pluribus et exercitibus administrandam rempublicam esse. "Te," inquit, "P. Valeri, socium imperii consiliique, legiones mecum adversus Antiatem hostem ducere placet: te, Q. Servili, altero

exercitu instructo paratoque, in Urbe castra habere; intentum, sive Etruria se interim, ut nuper, sive nova hæc cura, Latini atque Hernici, moverint. Pro certo habeo, ita rem gesturum, ut patre, avo, teque ipso, ac sex tribunatibus dignum est. Tertius exercitus ex causariis senioribusque a L. Quintio scribatur, qui Urbi mœnibusque præsidio sit. L. Horatius arma, tela, frumentum, quæque belli alia tempora poscent, provideat. Te, Ser. Corneli, præsidem hujus publici consilii, custodem religionum, comitiorum, legum, rerum omnium urbanarum, collegæ facimus." Cunctis in partes muneris sui benigne pollicentibus operam, Valerius, socius imperii lectus, adjecit, M. Furium sibi pro dictatore, seque ei pro magistro equitum futurum. Proinde, quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello haberent. Se vero bene sperare, Patres, et de bello, et de pace universâque reipublicâ, erecti gaudio, fremunt: nec dictatore unquam opus fore reipublicæ, si tales viros in magistratu habeat, tam concordibus junctos animis, parere atque imperare juxta paratos, laudemque conferentes potius in medium, quam ex communi ad se trahentes.

VII. Justitio indicto, delectuque habito, Furius ac Valerius ad Satricum profecti; quo non Volscorum modo juventutem Antiates ex novâ sobole lectam, sed ingentem Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis diutinâ pace populis: itaque novus hostis veteri adjunctus commovit animos militis Romani. Quod ubi aciem jam instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt, turbatas militum mentes esse; segniter arma capta, cunctabundosque et resistentes egressos castris esse; quin voces quoque auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos; et ægre inermem tantam multitudinem, nedum armatam, sustineri posse; in equum insilit, et, ante signa obversus in aciem, ordines interequitans, "Quæ tristitia, milites, hæc, quæ insolita cunctatio est? Hostem, an me, an vos ignoratis? Hostis est quid aliud, quam perpetua

materia virtutis gloriæque vestræ? Vos contra, me duce, (ut Falerios Veiosque captos, et in captâ patriâ Gallorum legiones cæsas taceam) modo trigeminæ victoriæ triplicem triumphum ex his ipsis Volscis, et Æquis, et ex Etruriâ egistis. An me, quod non dictator vobis, sed tribunus, signum dedi, non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in vos desidero: et vos in me nihil, præter me ipsum, intueri decet: neque enim dictatura mihi unquam animos fecit, ut ne exsilium quidem ademit. Iidem igitur omnes sumus: et, cum eadem omnia in hoc bellum afferamus, quæ in priora attulimus, eumdem eventum belli exspectemus. Simul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, faciet. Vos vincetis, illi fugient."

VIII. Dato deinde signo, ex equo desilit, et proximum signiferum, manu arreptum, secum in hostem rapit; "Infer, miles," clamitans, "signum." Quod ubi vidêre ipsum Camillum, jam ad munera corporis senectâ invalidum, vadentem in hostes, procurrunt pariter omnes, clamore sublato, "Sequere imperatorem," pro se quisque clamantes. Emissum etiam signum Camilli jussu in hostium aciem ferunt; idque ut repeteretur, concitatos antesignanos. Ibi primum pulsum Antiatem, terroremque non in primam tantum aciem, sed etiam ad subsidiarios perlatum: nec vis tantum militum movebat, excitata præsentiâ ducis, sed quod Volscorum animis nihil terribilius erat, quam ipsius Camilli forte oblata species. Ita, quocumque se intulisset, victoriam secum haud dubiam trahebat. Maxime id evidens fuit, cum, in lævum cornu, prope jam pulsum, arrepto repente equo cum scuto pedestri, advectus, conspectu suo prœlium restituit, ostentans vincentem cæteram aciem. Jam inclinata res erat; sed turbâ hostium et fuga impediebatur, et longâ cæde conficienda multitudo tanta fesso militi erat; cum repente ingentibus procellis fusus imber certam magis victoriam, quam prœlium, diremit. Signo deinde re-

ceptui dato, nox insecuta, quietis Romanis, perfecit bellum. Latini namque et Hernici, relictis Volscis, domos profecti sunt, malis consiliis pares adepti eventus. Volsci, ubi se desertos ab eis vidêre, quorum fiduciâ rebellaverant, relictis castris, mœnibus Satrici se includunt: quos primo Camillus vallo circumdare, et aggere atque operibus oppugnare est adortus. Quæ postquam nullâ eruptione impediri videt; minus esse animi ratus in hoste, quam ut in eo tam lentæ spei victoriam exspectaret, cohortatus milites, ne, tamquam Veios oppugnantes, in opere longinquo sese tererent; victoriam in manibus esse; ingenti militum alacritate mœnia undique aggressus, scalis oppidum cepit. Volsci, abjectis armis, sese dediderunt.

IX. Cæterum animus ducis rei majori, Antio, imminebat: id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi belli. Sed quia, nisi magno apparatu, tormentis machinisque, tam valida urbs capi non poterat; relicto ad exercitum collegâ, Romam est profectus, ut senatum ad excidendum Antium hortaretur. Inter sermonem ejus, (credo, rem Antiatem diuturniorem manere, Diis cordi fuisse) legati ab Nepete ac Sutrio, auxilium adversus Etruscos petentes, veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii memorantes. Eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit: namque cum ea loca opposita Etruriæ, et velut claustra inde portæque essent; et illis occupandi ea, cum quid novi molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura erat. Igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut, omisso Antio, bellum Etruscum susciperet. Legiones urbanæ, quibus Quintius præfuerat, ei decernuntur. Quamquam expertum exercitum assuetumque imperio, qui in Volscis erat, mallet, nihil recusavit: Valerium tantummodo imperii socium depoposcit. Quintius Horatiusque successores Valerio in Volscis missi. Profecti ab urbe Sutrium Furius et Valerius partem oppidi jam captam ab Etruscis invenêre; ex parte alterâ, interseptis itineribus, ægre

oppidanos vim hostium ab se arcentes. Cum Romani auxilii adventus, tum Camilli nomen celeberrimum apud hostes sociosque, et in præsentia rem inclinatam sustinuit, et spatium ad opem ferendam dedit. Itaque, diviso exercitu, Camillus collegam, eam in partem circumductis copiis, quam hostes tenebant, mœnia aggredi jubet, non tantâ spe scalis capi urbem posse, quam ut, aversis eo hostibus, et oppidanis jam pugnando fessis, laxaretur labor, et ipse spatium intrandi sine certamine mœnia haberet. Quod cum simul utrimque factum esset, anceps que terror Etruscos circumstaret, et mœnia summâ vi oppugnari, et intra mœnia esse hostem viderent; portâ se, quæ una forte non obsidebatur, trepidi uno agmine ejecêre. Magna cædes fugientium et in urbe et per agros est facta: plures a Furianis intra mœnia cæsi: Valeriani expeditiores ad persequendos fuêre; nec ante noctem, quæ conspectum ademit, finem cædendi fecêre. Sutrio recepto restitutoque sociis, Nepete exercitus ductus, quod per deditionem acceptum jam totum Etrusci habebant.

X. Videbatur plus in eâ urbe recipiendâ laboris fore; non in eo solum, quod tota hostium erat, sed etiam quod, parte Nepesinorum prodente civitatem, facta erat deditio. Mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se ab Etruscis, fidemque, quam implorâssent ab Romanis, ipsi præstarent. Unde cum responsum allatum esset, nihil suæ potestatis esse, Etruscos mœnia custodiasque portarum tenere; primo populationibus agri terror est oppidanis admotus; deinde, postquam deditionis quam societatis fides sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro collatis, ductus ad mœnia exercitus, completisque fossis scalæ admotæ, et clamore primo impetuque oppidum capitur. Nepesinis inde edictum, ut arma ponant; parcique jussum inermi. Etrusci pariter armati atque inermes cæsi. Nepesinorum quoque auctores deditionis securi percussi: innoxiæ multitu-

dini redditæ res, oppidumque cum præsidio relictum. Ita, duabus sociis urbibus ex hoste receptis, victorem exercitum tribuni cum magnâ gloriâ Romam reduxerunt. Eodem anno ab Latinis Hernicisque res repetitæ, quæsitumque, cur per eos annos militem ex instituto non dedissent? Responsum frequenti utriusque gentis concilio est, nec culpam in eo publicam, nec consilium fuisse, quod suæ juventutis aliqui apud Volscos militaverint: eos tamen ipsos pravi consilii pœnam habere, nec quemquam ex his reducem esse. Militis autem non dati causam terrorem assiduum a Volscis fuisse; quam pestem adhærentem lateri suo, tot super alia aliis bellis, exhauriri nequisse. Quæ relata Patribus magis tempus, quam causam, non visa belli habere.

XI. Insequenti anno, A. Manlio, P. Cornelio, T. et L. Quintiis Capitolinis, L. Papirio Cursore iterum, C. Sergio iterum, tribunis consulari potestate, grave bellum foris, gravior domi seditio exorta: bellum a Volscis, adjunctâ Latinorum atque Hernicorum defectione; seditio, unde minime timeri potuit, a patriciæ gentis viro et inclytæ famæ, M. Manlio Capitolino; qui, nimius animi, cum alios principes sperneret, uni invideret, eximio simul honoribus atque virtutibus, M. Furio; ægre ferebat, solum eum in magistratibus, solum apud exercitus esse; tantum jam eminere, ut iisdem auspiciis creatos, non pro collegis, sed pro ministris habeat; cum interim, si quis vere æstimare velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata esset: et ille, inter aurum accipiendum et spem pacis solutis animis, Gallos aggressus sit; ipse armatos capientesque arcem depulerit: illius gloriæ pars virilis apud omnes milites sit, qui simul vicerint; suæ victoriæ neminem omnium mortalium socium esse. His opinionibus inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et impotens, postquam inter Patres non, quantum æquum

censebat, excellere suas opes animadvertit; primum omnium ex Patribus popularis factus, cum plebeiis magistratibus consilia communicare; criminando Patres, alliciendo ad se plebem, jam aurâ, non consilio, ferri, famæque magnæ malle quam bonæ esse: et, non contentus agrariis legibus, quæ materia semper tribunis plebis seditionum fuisset, fidem moliri cœpit: acriores quippe æris alieni stimulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent: et erat æris alieni magna vis, re damnosissimâ etiam divitibus, ædificando contracta. Bellum itaque Volscum, grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum defectione, in speciem causæ jactatum, ut major potestas quæreretur. Sed nova consilia Manlii magis compulêre senatum ad dictatorem creandum. Creatus A. Cornelius Cossus magistrum equitum dixit T. Quintium Capitolinum.

XII. Dictator, etsi majorem dimicationem propositam domi quam foris cernebat; tamen, seu quia celeritate ad bellum opus erat, seu victoriâ triumphoque dictaturæ ipsi vires se additurum ratus, delectu habito, in agrum Pomptinum, quo a Volscis exercitum indictum audierat, pergit. Non dubito, præter satietatem, tot jam libris assidua bella cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum, (quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum auctores miraculo fuit) unde toties victis Volscis et Æquis suffecerint milites: quod cum ab antiquis tacitum prætermissumque sit; cujus tandem ego rei, præter opinionem, quæ sua cuique conjectanti esse potest, auctor sim? Simile veri est, aut intervallis bellorum, sicut nunc in delectibus fit Romanis, aliâ atque aliâ sobole juniorum ad bella instauranda toties usos esse; aut non ex iisdem semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem semper gens bellum intulerit; aut innumerabilem multitudinem liberorum capitum in eis fuisse locis, quæ nunc, vix seminario

exiguo militum relicto, servitia Romana ab solitudine vindicant. Ingens certe, (quod inter omnes auctores convenit) quamquam nuper Camilli ductu atque auspicio accisæ res erant, Volscorum exercitus fuit; ad hoc, Latini Hernicique accesserant, et Circeiensium quidam, et coloni etiam a Velitris Romani. Dictator, castris eo die positis, postero cum auspicato prodisset, hostiâque cæsâ pacem Deûm adorâsset, lætus ad milites, jam arma ad propositum pugnæ signum, sicut edictum erat, luce primâ capientes, processit. "Nostra victoria est, milites," inquit, "si quid Dii vatesque eorum in futurum vident: itaque, ut decet certæ spei plenos, et cum imparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis, gladiis tantum dextras armemus: ne procurri quidem ab acie velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum hostium excipere. Ubi illi vana injecerint missilia, et effusi stantibus vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem unicuique, Deos esse, qui Romanum adjuvent; Deos, qui secundis avibus in prœlium miserint. Tu, T. Quinti, equitem intentus ad primum initium moti certaminis teneas: ubi hærere jam aciem collato pede videris, tum terrorem equestrem occupatis alio pavore infer: invectusque ordines pugnantium dissipa." Sic eques, sic pedes, ut præceperat, pugnant: nec dux legiones, nec fortuna fefellit ducem.

XIII. Multitudo hostium, nulli rei, præterquam numero, freta, et oculis utramque metiens aciem, temere prœlium iniit; temere omisit: clamore tantum missilibusque telis et primo pugnæ impetu ferox, gladios et collatum pedem, et vultum hostis ardore animi micantem, ferre non potuit. Impulsa frons prima, et trepidatio subsidiis illata; et suum terrorem intulit eques: rupti inde multis locis ordines, motæque omnia, et fluctuanti similis acies erat. Deinde, postquam, cadentibus primis, jam ad se quisque perventurâm cædem cernebat, terga vertunt. Instare Romanus; et, donec armati confertique abibant, pe-

ditum labor in persequendo fuit: postquam jactari arma passim, fugâque per agros spargi aciem hostium animadversum est; tum equitum turmæ emissæ, dato signo, ne, in singulorum morando cæde, spatium ad evadendum interim multitudini darent: satis esse, missilibus ac terrore impedire cursum, obequitandoque agmen teneri, dum assequi pedes et justâ cæde conficere hostem posset. Fugæ sequendique non ante noctem finis fuit: capta quoque ac direpta eodem die castra Volscorum; prædaque omnis, præter libera corpora, militi concessa est. Pars maxima captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit; nec hominum de plebe, ut credi posset mercede militâsse, sed principes quidam juventutis inventi, manifesta fides, publicâ ope Volscos hostes adjutos. Circeiensium quoque quidam cogniti, et coloni a Velitris: Romamque omnes missi percontantibus primoribus Patrum eadem, quæ dictatori, defectionem sui quisque populi, haud perplexe indicavêre.

XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat, minime dubius, bellum cum his populis Patres jussuros; cum major domi exorta moles coëgit acciri Romam eum, gliscente in dies seditione, quam solito magis metuendam auctor faciebat: non enim jam orationes modo M. Manlii, sed facta, popularia in speciem. tumultuosa eadem, quâ mente fierent, intuenda erant. Centurionem, nobilem militaribus factis, judicatum pecuniæ cum duci vidisset, medio foro cum catervâ suâ accurrit, et manum injecit: vociferatusque de superbiâ Patrum, ac crudelitate fœneratorum, et miseriis plebis, virtutibus ejus viri fortunâque; "Tum vero ego," inquit, "nequidquam hac dextrâ Capitolium arcemque servaverim, si civem commilitonemque meum, tamquam Gallis victoribus captum, in servitutem ac vincula duci videam." Inde rem creditori palam populo solvit, librâque et ære liberatum emittit, Deos atque homines obtestantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis Romanæ, gra-

tiam referant. Acceptus extemplo in tumultuosam turbam, et ipse tumultum augebat, cicatrices acceptas Veienti, Gallico, aliisque deinceps bellis, ostentans. Se militantem, se restituentem eversos penates, multiplici jam sorte exsolutâ, mergentibus semper sortem usuris, obrutum fœnore esse: videre lucem, forum, civium ora, M. Manlii operâ: omnia parentum beneficia ab illo se habere: illi devovere corporis vitæque ac sanguinis quod supersit. Quodcumque sibi cum patriâ, penatibus publicis ac privatis, juris fuerit, id cum uno homine esse. His vocibus instincta plebes cum jam unius hominis esset, addita alia commotioris ad omnia turbanda consilii res. Fundum in Veienti, caput patrimonii, subjecit præconi: "Ne quem vestrûm," inquit, "Quirites, donec quidquam in re meâ supererit, judicatum addictumve duci patiar." Id vero ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas secuturi vindicem libertatis viderentur. Ad hoc, domi, concionantis in modum, sermones pleni criminum in Patres; inter quos, cum, omisso discrimine, vera an vana jaceret, thesauros Gallici auri occultari a Patribus jecit: nec jam possidendis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque publicam avertant: ea res si palam fiat, exsolvi plebem ære alieno posse. Quæ ubi objecta spes est, enimvero indignum facinus videri, cum conferendum ad redimendam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo collationem factam; idem aurum, ex hostibus captum, in pancorum prædam cessisse. Itaque exsequebantur quærendo, ubi tantæ rei furtum occultaretur; differenteque, et tempore suo se indicaturum dicente, cæteris omissis, eo versæ erant omnium curæ; apparebatque, nec veri indicii gratiam mediam, nec falsi offensionem fore.

XV. Ita suspensis rebus, dictator, accitus ab exercitu, in Urbem venit. Postero die senatu habito, cum, satis periclitatus voluntates hominum, discedere senatum ab se vetuisset, stipatus eâ multitudine,

sellâ in comitio positâ, viatorem ad M. Manlium misit; qui, dictatoris jussu vocatus, cum signum suis dedisset, adesse certamen, agmine ingenti ad tribunal venit. Hinc senatus, hinc plebs, suum quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. Tum dictator, silentio facto, "Utinam," inquit, "mihi Patribusque Romanis ita de cæteris rebus cum plebe conveniat, quemadmodum, quod ad te attinet, eamque rem, quam de te sum quæsiturus, conventurum satis confido. Spem factam a te civitati video, fide incolumi, ex thesauris Gallicis, quos primores Patrum occultent, creditum solvi posse. Cui ego rei tantum abest ut impedimento sim, ut, contra, te, M. Manli, adhorter, liberes fœnore plebem Romanam; et istos, incubantes publicis thesauris, ex prædâ clandestinâ evolvas. Quod nisi facis, sive quod et ipse in parte prædæ sis, sive quia vanum indicium est, in vincula te duci jubebo; nec diutius patiar a te multitudinem fallaci spe concitari." Ad ea Manlius, nec se fefellisse, ait, non adversus Volscos toties hostes, quoties Patribus expediat, nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis criminibus in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam, dictatorem creatum esse. Jam, omisso bello, quod simulatum sit, in se impetum fieri: jam dictatorem profiteri patrocinium fœneratorum adversus plebem: jam sibi ex favore multitudinis crimen et perniciem quæri. "Offendit," inquit, "te, A. Corneli, vosque, Patres conscripti, circumfusa turba lateri meo? Quin eam diducitis a me singuli vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives vestros, prohibendo judicatos addictosque duci, ex eo, quod affluit opibus vestris, sustinendo necessitates aliorum? Sed quid ego vos, de vestro impendatis, hortor? Sortem aliam ferte: de capite deducite, quod usuris pernumeratum est: jam nihilo mea turba, quam ullius, conspectior erit. 'At enim, quid ita solus ego civium curam ago?' nihilo magis, quod respondeam, habeo, quam si

quæras, quid ita solus Capitolium arcemque servaverim. Et tum universis, quam potui, opem tuli, et nunc singulis feram. Nam quod ad thesauros Gallicos attinet, rem, suâpte naturâ facilem, difficilem interrogatio facit: cur enim quæritis, quod scitis? cur, quod in sinu vestro est, excuti jubetis potius, quam ponatis, nisi aliqua fraus subest? Quo magis argui præstigias jubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis observantibus etiam oculos. Itaque non ego, vobis ut indicem prædas vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium proferatis."

XVI. Cum mittere ambages dictator juberet, et aut peragere verum indicium cogeret, aut fateri facinus insimulati falso crimine senatûs, oblatæque vani furti invidiæ; negantem, arbitrio inimicorum se locuturum, in vincula duci jussit. Arreptus a viatore, "Jupiter," inquit, "Optime Maxime, Junoque Regina, ac Minerva, cæterique Dii Deæque, qui Capitolium arcemque incolitis, siccine vestrum militem ac præsidem sinitis vexari ab inimicis? Hæc dextra, quâ Gallos fudi a delubris vestris, jam in vinculis et catenis erit?" Nullius nec oculi nec aures indignitatem ferebant: sed invicta sibi quædam patientissima justi imperii civitas fecerat: nec, adversus dictatoriam vim, aut tribuni plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant. Conjecto in carcerem Manlio, satis constat, magnam partem plebis vestem mutâsse, multos mortales capillum ac barbam promisisse, obversatamque vestibulo carceris mœstam turbam. Dictator de Volscis triumphavit: invidiæque magis triumphus, quam gloriæ, fuit: quippe domi, non militiæ, partum eum; actumque de cive, non de hoste, fremebant: unum defuisse tantum superbiæ, quod non M. Manlius ante currum sit ductus. Jamque haud procul seditione res erat; cujus leniendæ causâ, postulante nullo, largitor voluntarius repente senatus factus, Satricum coloniam duo millia civium Romanorum deduci jussit: bina jugera et semisses

agri assignati. Quod cum et parvum et paucis datum, et mercedem esse prodendi M. Manlii interpretarentur; remedio irritatur seditio: et jam magis insignis et sordibus et facie reorum turba Manliana erat; amotusque, post triumphum abdicatione dictaturæ, terror et linguam et animos liberaverat hominum.

XVII. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium multitudini, "quod defensores suos semper in præcipitem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine periculi destituat. Sic Sp. Cassium, in agros plebem vocantem, sic Sp. Mælium, ab ore civium famem suis impensis propulsantem, oppressos; sic M. Manlium, mersam et obrutam fœnore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahentem, proditum inimicis. Saginare plebem populares suos, ut jugulentur. Hoccine patiendum fuisse, si ad nutum dictatoris non responderit vir consularis? Fingerent mentitum ante, atque ideo non habuisse, quod tum responderet: cui servo unquam mendacii pœnam vincula fuisse? Non obversatam esse memoriam noctis illius, quæ pæne ultima atque æterna nomini Romano fuerit? non speciem agminis Gallorum, per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manlii, qualem eum armatum, plenum sudoris ac sanguinis, ipso pæne Jove erepto ex hostium manibus, vidissent? Selibrisne farris gratiam servatori patriæ relatam? et quem prope cœlestem, cognomine certe Capitolino Jovi parem, fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris, obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? Adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis uni esse?" Jam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur; cum, remisso eo quod erepturi erant, ex senatûs-consulto Manlius vinculis liberatur: quo facto non seditio finita, sed dux seditioni datus est. Per eosdem dies Latinis et Hernicis, simul colonis Circeiensibus et a Velitris, purgantibus se Volsci

crimine belli, captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita; tristiora colonis, quod cives Romani patriæ oppugnandæ nefanda consilia inissent. Non negatum itaque tantum de captivis; sed (in quo ab sociis tamen temperaverant) denuntiatum senatûs verbis, facesserent propere ex Urbe, ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis jus, externo non civi comparatum, tegeret.

XVIII. Recrudescente Manlianâ seditione, sub exitu anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate ex Patribus Ser. Cornelius Maluginensis tertium, P. Valerius Potitus iterum, M. Furius Camillus, Ser. Sulpicius Rufus iterum, C. Papirius Crassus, T. Quintius Cincinnatus secundum. Cujus principio anni et Patribus et plebi peropportune externa pax data; plebi, quod, non avocata delectu, spem cepit, dum tam potentem haberet ducem, fœnoris expugnandi; Patribus, ne quo externo terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis. Igitur, cum pars utraque acrior aliquanto coorta esset, in propinquum certamen aderat et Manlius. Advocatâ domum plebe, cum principibus novandarum rerum interdiu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animorum irarumque, quam antea fuerat. Iram accenderat ignominia recens in animo ad contumeliam inexperto: spiritus dabat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in Sp. Mælio Cincinnatus Quintius fecisset; et vinculorum suorum invidiam non dictator modo abdicando dictaturam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset. His simul inflatus exacerbatusque, jam per se accensos incitabat plebis animos: "Quousque tandem ignorabitis vires vestras, quas natura ne belluas quidem ignorare voluit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios habeatis. Si singuli singulos aggressuri essetis, tamen acrius crederem vos pro libertate, quam illos pro dominatione, certaturos. Quot

enim clientes circa singulos fuistis patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. Ostendite modo bellum; pacem habebitis. Videant vos paratos ad vim; jus ipsi remittent. Audendum est aliquid universis, aut omnia singulis patienda. Quousque me circumspectabitis? Ego quidem nulli vestrûm deero: ne fortuna mea desit, videte. Ipse vindex vester, ubi visum inimicis est, nullus repente fui: et vidistis in vincula duci universi eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. Quid sperem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassii Mæliique exspectem? Bene facitis, quod abominamini: Dii prohibebunt hæc: sed nunquam propter me de cœlo descendent. Vobis dent mentem, oportet, ut prohibeatis: sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris hostibus, a superbis defenderem civibus. Tam parvus animus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus inimicos satis sit; nec ullum, nisi quâtenus imperari vobis sinatis, certamen adversus Patres nôritis? Nec hoc naturâ insitum vobis est, sed usu possidemini. Cur enim adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare illis æquum censeatis? quia consuêstis cum eis pro imperio certare, adversus hos tentare magis, quam tueri, libertatem. Tamen qualescumque duces habuistis, qualescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque petîstis, obtinuistis, seu vi, seu fortunâ vestrâ. Tempus est, etiam majora conari. Experimini modo et vestram felicitatem, et me (ut spero) feliciter expertum: minore negotio, qui imperet Patribus, imponetis, quam, qui resisterent imperantibus, imposuistis. Solo æquandæ sunt dictaturæ consulatusque, ut caput attollere Romana plebes possit. Proinde adeste; prohibete jus de pecuniis dici: ego me patronum profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen induit. Vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad obtinenda ea, quæ vultis." Inde de regno agendi ortum initium dicitur:

sed nec cum quibus, nec quem ad finem consilia pervenerint, sat planum traditur.

XIX. At in parte alterâ senatus de secessione, in domum privatam, plebis, forte etiam in arce positam, et imminenti mole libertati, agitat. Magna pars vociferantur, Servilio Ahalâ opus esse, qui non, in vincula duci jubendo, irritet publicum hostem, sed unius jacturâ civis finiat intestinum bellum. Decurritur ad leniorem verbis sententiam, vim tamen eamdem habentem, "Ut videant magistratus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manlii respublica detrimenti capiat." Tum tribuni consulari potestate, tribunique plebei (nam et, quia eumdem et suæ potestatis, quem libertatis omnium, finem cernebant, Patrum auctoritati se dediderant) hi tum omnes, quid opus facto sit, consultant. Cum præter vim et cædem nihil cuiquam occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appareret; tum M. Mænius et Q. Publilius tribuni plebis, "Quid Patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse adversus unum pestiferum civem debet? Quid cum plebe aggredimur eum, quem per ipsam plebem tutius aggredi est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? Diem dicere ei nobis in animo est: nihil minus populare quam regnum est. Simul multitudo illa non secum certari viderint, et ex advocatis judices facti erunt, et accusatores de plebe, patricium reum intuebuntur, et regni crimen in medio; nulli magis, quam libertati favebunt suæ."

XX. Approbantibus cunctis, diem Manlio dicunt: quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique postquam sordidatum reum viderunt; nec cum eo non modo Patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut affines, postremo ne fratres quidem, A. et T. Manlios: quod ad eum diem nunquam usu venisset, ut in tanto discrimine non et proximi vestem mutarent: Ap. Claudio in vincula ducto, C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse: consensu opprimi popularem virum, quod

primus a Patribus ad plebem defecisset. Cum dies venit, quæ, præter cœtus multitudinis seditiosasque voces, et largitionem et fallax indicium, pertinentia proprie ad regni crimen, ab accusatoribus objecta sint reo, apud neminem auctorem invenio: nec dubito haud parva fuisse, cum damnandi mora plebi non in causâ, sed in loco, fuerit. Illud notandum videtur, ut sciant homines, quæ et quanta decora fœda cupiditas regni non ingrata solum, sed invisa etiam, reddiderit. Homines prope quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fœnore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset. Ad hæc, decora quoque belli non commemorâsse tantum, sed protulisse etiam conspicienda; spolia hostium cæsorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta; in quibus insignes duas murales coronas, civicas octo: ad hæc, servatos ex hostibus cives produxisse; inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum; et cum ea quoque, quæ bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnificâ, facta dictis æquando, memorâsset, nudâsse pectus insigne cicatricibus bello acceptis; et identidem, Capitolium spectans, Jovem Deosque alios devocâsse ad auxilium fortunarum suarum: precatusque esse, ut, quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent: et orâsse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad Deos immortales versi, de se judicarent. In Campo Martio cum centuriatim populus citaretur, et reus, ad Capitolium manus tendens, ab hominibus ad Deos preces avertisset; apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberâssent ab tanti memoriâ decoris, nunquam fore in præoccupatis beneficio animis vero crimini locum. Ita prodictâ die, in Pœtelinum lucum extra portam Nomentanam, unde conspectus in Capitolium non esset, concilium populi indictum est. Ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste ju-

dicium, invisumque etiam judicibus, factum. Sunt qui per duumviros, qui de perduellione anquirerent, creatos, auctores sint damnatum. Tribuni de saxo Tarpeio dejecerunt: locusque idem in uno homine et eximiæ gloriæ monimentum et pœnæ ultimæ fuit. Adjectæ mortuo notæ sunt: publica una; quod, cum domus ejus fuisset, ubi nunc ædes atque officina Monetæ est, latum ad populum est, ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret: gentilicia altera; quod gentis Manliæ decreto cautum est, ne quis deinde Marcus Manlius vocaretur. Hunc exitum habuit vir, nisi in liberâ civitate natus esset, memorabilis. Populum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per se ipsas recordantem virtutes, desiderium ejus tenuit. Pestilentia etiam brevi consecuta, nullis occurrentibus tantæ cladis causis, ex Manliano supplicio magnæ parti videri orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris: nec Diis cordi fuisse pœnam ejus oblatam prope oculis suis, a quo sua templa erepta e manibus hostium essent.

XXI. Pestilentiam inopia frugum, et vulgatam utriusque mali famam anno insequente multiplex bellum excepit, L. Valerio quartum, A. Manlio tertium, Ser. Sulpicio tertium, L. Lucretio, L. Æmilio tertium, M. Trebonio, tribunis militum consulari potestate. Hostes novi, præter Volscos velut sorte quâdam prope in æternum exercendo Romano militi datos, Circeiosque et Velitras colonias jamdiu molientes defectionem, et suspectum Latium, Lanuvini etiam, quæ fidelissima urbs fuerat, subito exorti. Id Patres rati contemtu accidere, quod Veliternis civibus suis tamdiu impunita defectio esset, decreverunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur de bello eis indicendo: ad quam militiam quo paratior plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo, et triumviros Nepete coloniæ deducendæ creaverunt. Tum, ut bellum juberent, latum ad populum est; et, nequidquam dissuadentibus tribunis plebis, omnes tribus

bellum jusserunt. Apparatum eo anno bellum est; exercitus propter pestilentiam non eductus: eaque cunctatio colonis spatium dederat deprecandi senatum; et magna hominum pars eo, ut legatio supplex Romam mitteretur, inclinabat: ni privato (ut fit) periculo publicum implicitum esset, auctoresque defectionis ab Romanis, metu ne, soli crimini subjecti, piacula iræ Romanorum dederentur, avertissent colonias a consiliis pacis. Neque in senatu solum per eos legatio impedita est, sed magna pars plebis incitata, ut prædatum in agrum Romanum exirent. Hæc nova injuria exturbavit omnem spem pacis. De Prænestinorum quoque defectione eo anno primum fama exorta: arguentibusque eos Tusculanis, et Gabinis, et Lavicanis, quorum in fines incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, appareret.

XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii, novi tribuni militum consulari potestate, Velitras legiones duxêre; quatuor collegis Ser. Cornelio Maluginense quartum, Q. Servilio, Ser. Sulpicio, L. Æmilio quartum, tribunis ad præsidium Urbis, et si qui ex Etruriâ novi motus nuntiarentur, (omnia enim inde suspecta erant) relictis. Ad Velitras adversus majora pæne auxilia Prænestinorum, quam ipsam colonorum multitudinem, secundo prœlio pugnatum est; ita ut propinquitas urbis hosti et causa maturioris fugæ, et unum ex fugâ receptaculum esset. Oppidi oppugnatione tribuni abstinuêre; quia et anceps erat, nec in perniciem coloniæ pugnandum censebant. Literæ Romam ad senatum cum victoriæ nuntiis, acriores in Prænestinum, quam in Veliternum hostem, missæ. Itaque ex senatûs-consulto populique jussu bellum Prænestinis indictum: qui, conjuncti Volscis, anno insequente Satricum, coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam, vi expugnârunt, fœdeque in captis exercuêre victoriam. Eam rem ægre passi Romani, M. Furium Camillum septimum tribunum

militum creavêre; additi collegæ A. et L. Postumii Regillenses, ac L. Furius, cum L. Lucretio et M. Fabio Ambusto. Volscum bellum M. Furio extra ordinem decretum: adjutor ex tribunis sorte L. Furius datur; non tam e republicâ, quam ut collegæ materia ad omnem laudem esset; et publice, quod rem temeritate ejus prolapsam restituit; et privatim, quod ex errore gratiam potius ejus sibi, quam suam gloriam, petiit. Exactæ jam ætatis Camillus erat, comitiisque jurare parato in verba excusandæ valetudini solita consensus populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore vigebat, virebatque integris sensibus, et civiles jam res haud magnopere obeuntem bella excitabant. Quatuor legionibus quaternûm millium scriptis, exercitu indicto ad portam Esquilinam in posterum diem, ad Satricum profectus. Ibi eum expugnatores coloniæ haudquâquam perculsi, fidentes militum numero, quo aliquantum præstabant, opperiebantur: postquam appropinquare Romanos senserunt, extemplo in aciem procedunt, nihil dilaturi, quin periculum summæ rerum facerent: ita paucitati hostium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confiderent, profuturas esse.

XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat, et in altero duce: nec præsentis dimicationis fortunam ulla res, præterquam unius viri consilium atque imperium, morabatur; qui occasionem juvandarum ratione virium trahendo bello quærebat. Eo magis hostis instare; nec jam pro castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in medium campi, et, vallo prope hostium signa inferendo, superbam fiduciam virium ostentare. Id ægre patiebatur Romanus miles; multo ægrius alter ex tribunis militum L. Furius, ferox cum ætate et ingenio, tum multitudinis, ex incertissimo sumentis animos, spe inflatus. Hic per se jam milites incitatos insuper instigabat, elevando, quâ unâ poterat, ætate auctoritatem collegæ: "Juvenibus bella data," dictitans, "et cum

corporibus vigere et deflorescere animos; cunctatorem ex acerrimo bellatore factum; et, qui adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit solitus, eum residem intra vallum tempus terere: quid accessurum suis, decessurumve hostium viribus sperantem? quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruendis locum? frigere ac torpere senis consilia. Sed Camillo cum vitæ satis, tum gloriæ esse: quid attinere, cum mortali corpore uno, civitatis, quam immortalem esse deceat, pati consenescere vires?" His sermonibus tota in se averterat castra: et, cum omnibus locis posceretur pugna, "Sustinere," inquit, "M. Furi, non possumus impetum militum: et hostis, cujus animos cunctando auximus, jam minime tolerandâ superbiâ insultat. Cede unus omnibus, et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas." Ad ea Camillus: "Quæ bella suo unius auspicio gesta ad eam diem essent, negare in eis neque se, neque populum Romanum, aut consilii sui, aut fortunæ poenituisse: nunc scire, se collegam habere jure imperioque parem, vigore ætatis præstantem. Itaque se, quod ad exercitum attineat, regere consuêsse, non regi: collegæ imperium se non posse impedire. Diis bene juvantibus, ageret, quod e republicâ duceret. Ætati suæ se veniam etiam petere, ne in primâ acie esset: quæ senis munia in bello sint, iis se non defuturum. Id a Diis immortalibus precari, ne qui casus suum consilium laudabile efficiat." Nec ab hominibus salutaris sententia, nec a Diis tam piæ preces auditæ sunt: primam aciem auctor pugnæ instruit, subsidia Camillus firmat, validamque stationem pro castris opponit: ipse edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii constitit.

XXIV. Simul primo concursu concrepuêre arma, hostis dolo, non metu, pedem retulit. Lenis ab tergo clivus erat inter aciem et castra: et, quod multitudo suppeditabat, aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque reliquerant, quæ inter commis-

sum jam certamen, ubi vallo appropinquâsset hostis, erumperent. Romanus, cedentem hostem effuse sequendo, in locum iniquum pertractus, opportunus huic eruptioni fuit. Versus itaque in victorem terror, et novo hoste, et supinâ valle, Romanam inclinavit aciem. Instant Volsci recentes, qui e castris impetum fecerant; integrant et illi pugnam, qui simulatâ cesserant fugâ. Jam non recipiebat se Romanus miles; sed, immemor recentis ferociæ veterisque decoris, terga passim dabat, atque effuso cursu castra repetebat; cum Camillus, subjectus a circumstantibus in equum, et raptim subsidiis oppositis, "Hæc est," inquit, "milites, pugna, quam poposcistis? Quis homo, quis Deus est, quem accusare possitis? vestra illa temeritas, vestra ignavia hæc est. Secuti alium ducem, sequimini nunc Camillum; et, quod ductu meo soletis, vincite. Quid vallum et castra spectatis? neminem vestrûm illa, nisi victorem, receptura sunt." Pudor primo tenuit effusos: inde, ut circumagi signa, obvertique aciem viderunt in hostem, et dux, præterquam quod tot insignis triumphis, etiam ætate venerabilis, inter prima signa (ubi plurimus labor periculumque erat) se offerebat, increpare singuli se quisque et alios, et adhortatio invicem totam alacri clamore pervasit aciem. Neque alter tribunus rei defuit: sed, missus a collegâ restituente peditum aciem ad equites, non castigando, (ad quam rem leviorem auctorem eum culpæ societas fecerat) sed, ab imperio totus ad preces versus, orare singulos universosque, ut se, reum fortunæ ejus diei, crimine eximerent. "Abnuente ac prohibente collegâ, temeritatis me omnium potius socium, quam unius prudentiæ, dedi. Camillus in utrâque vestrâ fortunâ suam gloriam videt: ego, ni restituitur pugna, (quod miserrimum est) fortunam cum omnibus, infamiam solus sentiam." Optimum visum est, in fluctuantem aciem tradi equos, et pedestri pugnâ invadere hostem. Eunt insignes armis animisque, quâ premi parte maxi-

me peditum copias vident. Nihil, neque apud duces, neque apud milites, remittitur a summo certamine animi. Sensit ergo eventus virtutis emisse opem; et Volsci, quâ modo simulato metu cesserant, eâ in veram fugam effusi, magna pars et in ipso certamine, et post in fugâ cæsi: cæteri in castris, quæ capta eodem impetu sunt, plures tamen capti, quam occisi.

XXV. Ubi, in recensendis captivis, cum Tusculani aliquot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducuntur, percontantibusque fassi, publico consilio se militâsse. Cujus tam vicini belli metu Camillus motus, extemplo se Romam captivos ducturum, ait, ne Patres ignari sint, Tusculanos ab societate descîsse: castris exercituique interim, si videatur, præsit collega. Documento unus dies fuerat, ne sua consilia melioribus præferret: nec tamen aut ipsi, aut in exercitu cuiquam, satis placato animo Camillus laturus culpam ejus videbatur, quâ data in tam præcipitem casum respublica esset; et cum in exercitu, tum Romæ constans omnium fama erat, cum variâ fortunâ in Volscis gesta res esset, adversæ pugnæ fugæque in L. Furio culpam, secundæ decus omne penes M. Furium esse. Introductis in senatum captivis, cum bello persequendos Tusculanos Patres censuissent, Camilloque id bellum mandâssent; adjutorem sibi ad eam rem unum petit: permissoque, ut ex collegis optaret, quem vellet, contra spem omnium L. Furium optavit: quâ moderatione animi cum collegæ levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem peperit. Nec fuit cum Tusculanis bellum: pace constanti vim Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. Intrantibus fines Romanis, non demigratum ex propinquis itineris locis, non cultus agrorum intermissus: patentibus portis urbis, togati obviam frequentes imperatoribus processêre: commeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris devehitur. Camillus, castris ante portas positis, eademne forma pacis, quæ

in agris ostentaretur, etiam intra mœnia esset, scire cupiens; ingressus urbem, ubi patentes januas, et tabernis apertis proposita omnia in medio vidit, intentosque opifices suo quemque operi, et ludos literarum strepere discentium vocibus, ac repletas semitas, inter vulgus aliud, puerorum et mulierum huc atque illuc euntium, quâ quemque suorum usuum causæ ferrent: nihil usquam, non pavidis modo, sed ne mirantibus quidem simile; circumspiciebat omnia, inquirens oculis, ubinam bellum fuisset: adeo nec amotæ rei usquam, nec oblatæ ad tempus vestigium ullum erat: sed ita omnia constanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata videri posset.

XXVI. Victus igitur patientiâ hostium, senatum eorum vocari jussit. "Soli adhuc," inquit, "Tusculani, vera arma verasque vires, quibus ab irâ Romanorum vestra tutaremini, invenistis. Ite Romam ad senatum: æstimabunt Patres, utrum plus ante pœnæ, an nunc veniæ meriti sitis. Non præcipiam gratiam publici beneficii: deprecandi potestatem a me habueritis; precibus eventum vestris senatus, quem videbitur, dabit." Postquam Romam Tusculani venerunt, senatusque paulo ante fidelium sociorum mœstus in vestibulo curiæ est conspectus, moti extemplo Patres, vocari eos jam tum hospitaliter magis, quam hostiliter, jussêre. Dictator Tusculanus ita verba fecit: "Quibus bellum indixistis, intulistisque, Patres conscripti, sicut nunc videtis nos stantes in vestibulo curiæ vestræ, ita armati paratique obviam imperatoribus legionibusque vestris processimus. Hic noster, hic plebis nostræ habitus fuit, eritque semper, nisi si quando a vobis, proque vobis, arma acceperimus. Gratias agimus et ducibus vestris et exercitibus, quod oculis magis quam auribus crediderunt; et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. Pacem quam nos præstitimus, eam a vobis petimus: bellum eo, sicubi est, avertatis, precamur. In nos quid arma polleant vestra, si patiendo experiendum est, inermes

experiemur. Hæc mens nostra est; Dii immortales faciant, tam felix, quam pia. Quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixistis; etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet; tamen, etiamsi vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evidenter pœnituerit, tutum censemus. Peccetur in vos, dum digni sitis, quibus ita satisfiat." Tantum fere verborum ab Tusculanis factum. Pacem in præsentia, nec ita multo post civitatem etiam, impetraverunt. Ab Tusculo legiones reductæ.

XXVII. Camillus, consilio et virtute in Volsco bello, felicitate in Tusculanâ expeditione, utrobique singulari adversus collegam patientiâ et moderatione insignis, magistratu abiit; creatis tribunis militaribus in insequentem annum, L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium, et C. Sergio tertium, L. Menenio secundum, Sp. Papirio, Ser. Cornelio Maluginense. Censoribus quoque eguit annus, maxime propter incertam famam æris alieni; aggravantibus summam etiam invidiæ ejus tribunis plebis, cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam fortunâ debentium laborare creditum videri expediebat. Creati censores C. Sulpicius Camerinus, Sp. Postumius Regillensis: cœptaque jam res, morte Postumii (quia collegam suffici censori religio erat) interpellata est. Igitur cum Sulpicius abdicâsset se magistratu, censores alii, vitio creati, non gesserunt magistratum: tertios creari (velut Diis non accipientibus in eum annum censuram) religiosum fuit. Eam vero ludificationem plebis tribuni ferendam negabant. Fugere senatum testes, tabulas publicas, censûs cujusque, quia nolint conspici summam æris alieni, quæ indicatura sit, demersam partem a parte civitatis: cum interim obæratam plebem objectari aliis atque aliis hostibus. Passim jam sine ullo discrimine bella quæri: ab Antio Satricum, ab Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis, Hernicis, Prænestinis jam intentari arma; civium magis quam hostium odio;

ut in armis terant plebem, nec respirare in Urbe, aut per otium libertatis meminisse sinant, aut consistere in concione, ubi aliquando audiant vocem tribuniciam, de levando fœnore et fine aliarum injuriarum agentem. Quod si sit animus plebi memor patrum libertatis, se nec addici quemquam civem Romanum ob creditam pecuniam passuros, neque delectum haberi; donec, inspecto ære alieno, initâque ratione minuendi ejus, sciat unusquisque, quid sui, quid alieni sit: supersit sibi liberum corpus, an id quoque nervo debeatur. Merces seditionis proposita confestim seditionem excitavit: nam et addicebantur multi, et ad Prænestini famam belli novas legiones scribendas Patres censuerant: quæ utraque simul auxilio tribunicio et consensu plebis impediri cœpta: nam neque duci addictos tribuni sinebant, neque juniores nomina dabant. Cum Patribus minor præsens cura creditæ pecuniæ juris exsequendi, quam delectûs, esset; quippe jam a Præneste profectos hostes in agro Gabino consedisse nuntiabatur; interim tribunos plebis fama ea ipsa irritaverat magis ad susceptum certamen, quam deterruerat: neque aliud ad seditionem exstinguendam in Urbe, quam prope illatum mœnibus ipsis bellum, valuit.

XXVIII. Nam, cum esset Prænestinis nuntiatum, nullum exercitum conscriptum Romæ, nullum ducem certum esse, Patres ac plebem in semetipsos versos; occasionem rati duces eorum, raptim agmine acto, pervastatis protinus agris, ad portam Collinam signa intulêre. Ingens in Urbe trepidatio fuit: conclamatum "ad arma," concursumque in muros atque portas est: tandemque, ab seditione ad bellum versi, dictatorem T. Quintium Cincinnatum creavêre. Is magistrum equitum A. Sempronium Atratinum dixit. Quod ubi auditum est, (tantus ejus magistratûs terror erat) simul hostes a mœnibus recessêre, et juniores Romani ad edictum sine retractatione convenêre. Dum conscribitur Romæ exercitus, castra interim

hostium haud procul Alliâ flumine posita: inde agrum late populantes, fatalem se urbi Romanæ locum cepisse, inter se jactabant: similem pavorem inde ac fugam fore, ac bello Gallico fuerit. Etenim, si diem, contactum religione, insignemque nomine ejus loci, timeant Romani, quanto magis Alliensi die Alliam ipsam, monimentum tantæ cladis, reformidaturos? Species profecto his ibi truces Gallorum, sonumque vocis, in oculis atque in auribus fore. Has inanium rerum inanes ipsas volventes cogitationes, fortunæ loci delegaverant spes suas. Romani contra, Ubicumque esset Latinus hostis, satis scire, eum esse, quem, ad Regillum lacum devictum, centum annorum pace obnoxiâ tenuerint. Locum, insignem memoriâ cladis, irritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit nefasta victoriæ suæ. Quin ipsi sibi Galli si offerantur illo loco, se ita pugnaturos, ut Romæ pugnaverint in repetendâ patriâ, ut postero die ad Gabios; tunc, cum effecerint, ne quis hostis, qui mœnia Romana intrâsset, nuntium secundæ adversæque fortunæ domum perferret.

XXIX. His utrimque animis ad Alliam ventum est. Dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant instructi intentique, "Videsne tu," inquit, "A. Semproni, loci fortunâ illos fretos ad Alliam constitisse? nec illis Dii immortales certioris quidquam fiduciæ, majorisve quod sit auxilii, dederint. At tu, fretus armis animisque, concitatis equis invade mediam aciem: ego cum legionibus in turbatos trepidantesque inferam signa. Adeste, Dii testes fœderis, et expetite pœnas, debitas simul vobis violatis, nobisque per vestrum numen deceptis." Non equitem, non peditem sustinuêre Prænestini: primo impetu ac clamore dissipati ordines sunt. Dein, postquam nullo loco constabat acies, terga vertunt; consternatique, et præter castra etiam sua pavore prælati, non prius se ab effuso cursu sistunt, quam in conspectu Præneste fuit. Ibi

ex fugâ dissipati, locum, quem tumultuario opere communirent, capiunt; ne, si intra mœnia se recepissent, extemplo ureretur ager, depopulatisque omnibus, obsidio urbi inferretur. Sed, postquam, direptis ad Alliam castris, victor Romanus aderat, id quoque munimentum relictum: et, vix mœnia tuta rati, oppido se Præneste includunt. Octo præterea oppida erant sub ditione Prænestinorum: ad ea circumlatum bellum: deinceps que, haud magno certamine captis, Velitras exercitus ductus: eæ quoque expugnatæ. Tum ad caput belli Præneste ventum. Id non vi, sed per deditionem, receptum est. T. Quintius, semel acie victor, binis castris hostium, novem oppidis vi captis, Præneste in deditionem accepto, Romam revertit: triumphansque signum, Præneste devectum, Jovis Imperatoris in Capitolium tulit. Dedicatum est inter cellam Jovis ac Minervæ; tabulaque sub eo fixa, monimentum rerum gestarum, his ferme incisa literis fuit: "Jupiter atque Divi omnes hoc dederunt, ut T. Quintius dictator oppida novem caperet." Die vicesimo, quam creatus erat, dictaturâ se abdicavit.

XXX. Comitia inde habita tribunorum militum consulari potestate; quibus æquatus patriciorum plebeiorumque numerus. Ex Patribus creati P. et C. Manlii, cum L. Julio: plebes C. Sextilium, M. Albinium, L. Antistium dedit. Manliis, quod genere plebeios, gratiâ Julium anteibant, Volsci provincia, sine sorte, sine comparatione, extra ordinem data: cujus et ipsos postmodo et Patres, qui dederant, pœnituit. Inexplorato pabulatum cohortes misêre; quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum esset, dum, præsidio ut essent, citati feruntur, (ne auctore quidem asservato, qui eos, hostis Latinus pro milite Romano, frustratus erat) ipsi in insidias præcipitavêre. Ibi dum iniquo loco solâ virtute militum restantes cæduntur, cæduntque, castra interim Romana, jacentia in campo, ab alterâ parte hostes invasêre. Ab

ducibus utrobique proditæ temeritate atque inscitiâ res: quidquid superfuit fortunæ populi Romani, id militum etiam sine rectore stabilis virtus tutata est. Quæ ubi Romam sunt relata, primum dictatorem dici placebat: deinde, postquam quietæ res ex Volscis afferebantur, et apparuit, nescire eos victoriâ et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces: otiumque inde, quantum a Volscis, fuit: id modo extremo anno tumultuatum, quod Prænestini, concitatis Latinorum populis, rebellârunt. Eodem anno Setiam, ipsis querentibus penuriam hominum, novi coloni adscripti. Rebusque haud prosperis bello, domestica quies, quam tribunorum militum ex plebe gratia majestasque inter suos obtinuit, solatium fuit.

XXXI. Insequentis anni principia statim seditione ingenti arsêre, tribunis militum consulari potestate Sp. Furio, Q. Servilio secundum, C. Licinio, P. Cœlio, M. Horatio, L. Geganio. Erat autem et materia et causa seditionis æs alienum: cujus nocendi gratiâ Sp. Servilius Priscus, Q. Cœlius Siculus, censores facti, ne rem agerent, bello impediti sunt: namque trepidi nuntii primo, fuga deinde ex agris, legiones Volscorum ingressas fines, popularique passim Romanum agrum, attulêre. In quâ trepidatione tantum abfuit, ut civilia certamina terror externus cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia impediendo delectui esset; donec conditiones impositæ Patribus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret, aut jus de pecuniâ creditâ diceret. Eo laxamento plebi sumto, mora delectui non est facta. Legionibus novis scriptis, placuit, duos exercitus in agrum Volscum legionibus divisis duci. Sp. Furius, M. Horatius dextrorsus maritimam oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius lævâ ad montes Ecetram pergunt. Neutrâ parte hostis obvius fuit. Populatio itaque non illi vagæ similis, quam Volscus latrocinii more, discordiâ hostium fretus, et virtutem metuens, per trepidationem raptim fecerat; sed ab

justo exercitu justâ irâ facta, spatio quoque temporis gravior. Quippe a Volscis, timentibus, ne interim exercitus ab Româ exiret, incursiones in extrema finium factæ erant: Romano contra etiam in hostico morandi causa erat, ut hostem ad certamen eliceret. Itaque, omnibus passim tectis agrorum, vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore frugiferâ, non satis in spem frugum relictis, omni, quæ extra mœnia fuit, hominum pecudumque prædâ abactâ, Romam utrimque exercitus reducti.

XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus dato, postquam quietæ res ab hostibus erant, celebrari de integro jurisdictio; et tantum abesse spes veteris levandi fœnoris, ut tributo novum fœnus contraheretur in murum, a censoribus locatum saxo quadrato faciendum: cui succumbere oneri coacta plebes; quia, quem delectum impedirent, non habebant tribuni plebis. Tribunos etiam militares patricios omnes, coacta principum opibus, fecit, L. Æmilium, P. Valerium quartum, C. Veturium, Ser. Sulpicium, L. et C. Quintios Cincinnatos. Iisdem opibus obtinuêre, ut adversus Latinos Volscosque, qui conjunctis legionibus ad Satricum castra habebant, nullo impediente, omnibus junioribus sacramento adactis, tres exercitus scriberent: unum ad præsidium Urbis; alterum, qui, si qui alibi motus exstitisset, ad subita belli mitti posset; tertium, longe validissimum, P. Valerius et L. Æmilius ad Satricum duxêre: ubi cum aciem instructam hostium loco æquo invenissent, extemplo pugnatum: et, ut nondum satis claram victoriam, sic prosperæ spei pugnam imber ingentibus procellis fusus diremit. Postero die iterata pugna: et aliquamdiu æquâ virtute fortunâque Latinæ maxime legiones, longâ societate militiam Romanam edoctæ, restabant. Eques immissus ordines turbavit; turbatis signa peditum illata; quantumque Romana se invexit acies, tantum hostes gradu demoti: et, ut semel inclinavit pugna, jam intolerabilis Romana vis erat. Fusi

hostes cum Satricum, quod duo millia inde aberat, non castra, peterent, ab equitatu maxime cæsi: castra capta direptaque. Ab Satrico nocte, quæ prœlio proxima fuit, fugæ simili agmine petunt Antium; et cum Romanus exercitus prope vestigiis sequeretur, plus tamen timor, quam ira, celeritatis habuit. Prius itaque mœnia intravêre hostes, quam Romanus extrema agminis carpere aut morari posset. Inde aliquot dies vastando agro absumti, nec Romanis satis instructis apparatu bellico ad mœnia aggrediendæ, nec illis ad subeundum pugnæ casum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta; cum Antiates, victi malis subactique bello, in quo et nati erant, et consenuerant, deditionem spectarent; Latinos, ex diutinâ pace, nova defectio recentibus adhuc animis ferociores ad perseverandum in bello faceret. Finis certaminis fuit, postquam utrisque apparuit, nihil per alteros stare, quo minus incepta persequerentur. Latini profecti, a societate pacis, ut rebantur, inhonestæ sese vindicaverunt. Antiates, incommodis arbitris salutarium consiliorum remotis, urbem agrosque Romanis dedunt. Ira et rabies Latinorum, quia nec Romanos bello lædere, nec Volscos in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem, quæ receptaculum primum eis adversæ pugnæ fuerat, igni concremarent: nec aliud tectum ejus superfuit urbis, (cum faces pariter sacris profanisque injicerent) quam Matris Matutæ templum. Inde eos nec sua religio, nec verecundia Deûm arcuisse dicitur, sed vox horrenda, edita templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul delubris amovissent. Incensos eâ rabie impetus Tusculum tulit, ob iram, quod deserto communi concilio Latinorum, non in societatem modo Romanam, sed etiam in civitatem, se dedissent. Patentibus portis cum improviso incidissent, primo clamore oppidum præter arcem captum est: in arcem oppidani refugêre cum conjugibus ac liberis, nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu sena-

tum facerent, misêre. Haud segnius, quam fide populi Romani dignum fuit, exercitus Tusculum ductus. L. Quintius et Ser. Sulpicius, tribuni militum, duxêre. Clausas portas Tusculi, Latinosque simul obsidentium atque obsessorum animo hinc mœnia Tusculi tueri vident, illinc arcem oppugnare; terrere unâ ac pavere. Adventus Romanorum mutaverat utriusque partis animos. Tusculanos ex ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope certâ fiduciâ mox capiendæ arcis, quoniam oppido potirentur, in exiguam de se ipsis spem verterat. Tollitur ex arce clamor ab Tusculanis: excipitur aliquanto majore ab exercitu Romano. Utrimque urgentur Latini: nec impetus Tusculanorum, decurrentium ex superiore loco, sustinent; nec Romanos, subeuntes mœnia molientesque obices portarum, arcere possunt. Scalis prius mœnia capta; inde effracta claustra portarum: et cum anceps hostis et a fronte et a tergo urgeret; nec ad pugnam ulla vis, nec ad fugam loci quidquam superesset; in medio cæsi ad unum omnes. Recuperato ab hostibus Tusculo, exercitus Romam est reductus.

XXXIV. Quanto magis prosperis eo anno bellis tranquilla omnia foris erant, tanto in Urbe vis Patrum in dies miseriæque plebis crescebant; cum eo ipso, quod necesse erat solvi, facultas solvendi impediretur. Itaque, cum jam ex re nihil dari posset, famâ et corpore, judicati atque addicti, creditoribus satisfaciebant; pœnaque in vicem fidei cesserat. Adeo ergo obnoxios submiserant animos non infimi solum, sed principes etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod tantâ vi, ut liceret, tetenderant; sed ne ad plebeios quidem magistratus capessendos petendosque ulli viro acri experientique animus esset; possessionemque honoris, usurpati modo a plebe per paucos annos, recuperâsse in perpetuum Patres viderentur. Ne id nimis lætum parti alteri esset, parva (ut plerumque solet) rem ingentem moliendi causa intervenit. M. Fabii Ambusti, potentia

viri, cum inter sui corporis homines, tum etiam ad plebem, quod haudquâquam inter id genus contemtor ejus habebatur, filiæ duæ nuptæ, Ser. Sulpicio major, minor C. Licinio Stoloni erat, illustri quidem viro, tamen plebeio: eaque ipsa affinitas haud spreta gratiam Fabio ad vulgum quæsierat. Forte ita incidit, ut, in Ser. Sulpicii tribuni militum domo sorores Fabiæ cum inter se (ut fit) sermonibus tempus tererent, lictor Sulpicii, cum is de foro se domum reciperet, forem (ut mos est) virgâ percuteret. Cum ad id, moris ejus insueta, expavisset minor Fabia, risui sorori fuit, miranti ignorare id sororem. Cæterum is risus stimulos parvis mobili rebus animo muliebri subdidit: frequentiâ quoque prosequentium, rogantiumque, "numquid vellet?" credo, fortunatum matrimonium ei sororis visum; suique ipsam, malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri vult, pœnituisse. Confusam eam ex recenti morsu animi cum pater forte vidisset, percontatus, "Sati'n' salvæ?" avertentem causam doloris (quippe nec satis piam adversus sororem, nec admodum in virum honorificam) elicuit comiter sciscitando, ut fateretur, eam esse causam doloris, quod juncta impari esset, nupta in domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. Consolans inde filiam Ambustus bonum animum habere jussit; eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud sororem videat. Inde consilia inire cum genero cœpit, adhibito L. Sextio, strenuo adolescente, et cujus spei nihil præter genus patricium deesset.

XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum propter ingentem vim æris alieni; cujus levamen mali plebes, nisi suis in summo imperio locatis, nullum speraret. Accingendum ad eam cogitationem esse: conando agendoque jam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro annitantur, pervenire ad summa, et Patribus æquari, tam honore, quam virtute, possent. In præsentia tribunos plebis fieri placuit, quo in magistratu sibimet ipsi viam ad cæteros honores aperi-

rent: creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavêre leges omnes adversus opes patriciorum, et pro commodis plebis: unam de ære alieno, ut, deducto eo de capite, quod usuris pernumeratum esset, id, quod superesset, triennio æquis portionibus persolveretur: alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta jugera agri possideret: tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent, consulumque utique alter ex plebe crearetur: cuncta ingentia, et quæ sine certamine maximo obtineri non possent. Omnium igitur simul rerum, quarum immodica cupido inter mortales est, agri, pecuniæ, honorum, discrimine proposito, conterriti Patres cum trepidâssent, publicis privatisque consiliis nullo remedio alio, præter expertam multis jam ante certaminibus intercessionem, invento, collegas adversus tribunicias rogationes comparaverunt; qui, ubi tribus ad suffragium ineundum citari a Licinio Sextioque viderunt, stipati Patrum præsidiis, nec recitari rogationes, nec sollenne quidquam aliud ad sciscendum plebi fieri passi sunt. Jamque frustra sæpe concilio advocato, cum pro antiquatis rogationes essent; "Bene habet," inquit Sextius: "quandoquidem tantum intercessionem pollere placet, isto ipso telo tutabimur plebem. Agitedum, comitia indicite, Patres, tribunis militum creandis: faxo, ne juvet vox ista, '*Veto*,' quâ nunc concinentes collegas nostros tam læti auditis." Haud irritæ cecidêre minæ: comitia, præter ædilium tribunorumque plebis, nulla sunt habita. Licinius Sextiusque, tribuni plebis refecti, nullos curules magistratus creari passi sunt: eaque solitudo magistratuum, et plebe reficiente duos tribunos, et his comitia tribunorum militum tollentibus, per quinquennium Urbem tenuit.

XXXVI. Alia bella opportune quievêre: Veliterni coloni, gestientes otio, quod nullus exercitus Romanus esset, et agrum Romanum aliquoties incursavêre, et Tusculum oppugnare adorti sunt: eaque res, Tusculanis veteribus sociis, novis civibus, opem

orantibus, verecundiâ maxime non Patres modo, sed etiam plebem, movit. Remittentibus tribunis plebis, comitia per interregem sunt habita; creatique tribuni militum L. Furius, A. Manlius, Ser. Sulpicius, Ser. Cornelius, P. et C. Valerii, haudquâquam tam obedientem in delectu, quam in comitiis, plebem habuêre: ingentique contentione exercitu scripto, profecti, non ab Tusculo modo submovêre hostem, sed intra suamet ipsum mœnia compulêre: obsidebanturque haud paulo vi majore Velitræ, quam Tusculum obsessum fuerat: nec tamen ab eis, a quibus obsideri cœptæ erant, expugnari potuêre. Ante novi creati sunt tribuni militum, Q. Servilius, C. Veturius, A. et M. Cornelii, Q. Quintius, M. Fabius. Nihil ne ab his quidem tribunis ad Velitras memorabile factum. In majore discrimine domi res vertebantur: nam, præter Sextium Liciniumque latores legum, jam octavum tribunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum, Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum suasorem se haud dubium ferebat: et, cum octo ex collegio tribunorum plebis primo intercessores legum fuissent, quinque soli erant: et (ut ferme solent, qui a suis desciscunt) capti, et stupentes animi, vocibus alienis id modo, quod domi præceptum erat, intercessioni suæ prætendebant: "Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse: in adventum militum comitia differri debere, ut universa plebes de suis commodis suffragium ferret." Sextius Liciniusque, cum parte collegarum, et uno ex tribunis militum Fabio, artifices jam tot annorum usu tractandi animos plebis, primores Patrum productos interrogando de singulis, quæ ferebantur ad populum, fatigabant: "Auderentne postulare, ut, cum bina jugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta jugera habere liceret? Ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio homini vix ad tectum necessarium, aut locum sepulturæ, suus pateret ager? An placeret, fœnore circumventam plebem potius, quam sorte creditum solvat, corpus in

nervum ac supplicia dare: et gregatim quotidie de foro addictos duci, et repleri vinctis nobiles domos? et, ubicumque patricius habitet, ibi carcerem privatum esse?"

XXXVII. Hæc indigna miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos, majore audientium indignatione, quam suâ, increpuissent: "atqui nec agros occupandi modum, nec fœnore trucidandi plebem, alium Patribus unquam fore," affirmabant, "nisi alterum ex plebe consulem, custodem suæ libertatis, plebes fecisset. Contemni jam tribunos plebis, quippe quæ potestas jam suam ipsa vim frangat intercedendo. Non posse æquo jure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxilium tantum sit. Nisi imperio communicato, nunquam plebem in parte pari reipublicæ fore: nec esse, quod quisquam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consularibus habeatur: nisi alterum consulem utique ex plebe fieri necesse sit, neminem fore. An jam memoriâ exîsse, cum tribunos militum idcirco potius, quam consules, creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus honos, quatuor et quadraginta annis neminem ex plebe tribunum militum creatum esse? [Qui crederent,] duobusne in locis suâ voluntate impertituros plebi honorem, qui octona loca tribunis militum creandis occupare soliti sint? et ad consulatum viam fieri passuros, qui tribunatum septum tam diu habuerint? Lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat; et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad quem plebi sit aditus; quoniam, in certamine relictus, præmium semper potentioris futurus sit. Nec jam posse dici id, quod antea jactare soliti sint, non esse in plebeiis idoneos viros ad curules magistratus. Numquid enim socordius aut segnius rempublicam administrari post P. Licinii Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit, quam per eos annos gesta sit, quibus præter patricios nemo tribunus militum fuerit? quin contra patricios aliquot damnatos post tribunatum, neminem

plebeium. Quæstores quoque, sicut tribunos militum, paucis ante annis ex plebe cœptos creari: nec ullius eorum populum Romanum pœnituisse. Consulatum superesse plebeiis: eam esse arcem libertatis, id columen: si eo perventum sit, tum populum Romanum vere exactos ex Urbe reges, et stabilem libertatem suam existimaturum. Quippe ex illâ die in plebem ventura omnia, quibus patricii excellant, imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilitatem, magna ipsis fruenda, majora liberis relinquenda." Hujus generis orationes ubi accipi vidêre; novam rogationem promulgant, ut pro duumviris sacris faciendis decemviri creentur; ita ut pars ex plebe, pars ex Patribus fiat; omniumque earum rogationum comitia in adventum ejus exercitûs differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumactus est annus, quam a Velitris reducerentur legiones: ita suspensa de legibus res ad novos tribunos militum dilata: nam plebis tribunos eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes reficiebat. Tribuni militum creati T. Quintius, Ser. Cornelius, Ser. Sulpicius, Sp. Servilius, L. Papirius, L. Veturius. Principio statim anni ad ultimam dimicationem de legibus ventum: et, cum tribus vocarentur, nec intercessio collegarum latoribus obstaret, trepidi Patres ad duo ultima auxilia, summum imperium summumque ad civem, decurrunt. Dictatorem dici placet: dicitur M. Furius Camillus, qui magistrum equitum L. Æmilium cooptat. Legum quoque latores adversus tantum apparatum adversariorum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant; concilioque plebis indicto, tribus ad suffragium vocant. Cum dictator, stipatus agmine patriciorum, plenus iræ minarumque consedisset, atque ageretur res solito primum certamine inter se tribunorum plebei, ferentium legem intercedentiumque, et, quanto jure potentior intercessio erat, tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et, "Uti rogas," primæ tribus

dicerent; tum Camillus, "Quandoquidem," inquit, "Quirites, jam vos tribunicia libido, non potestas, regit, et intercessionem, secessione quondam plebis partam, vobis eâdem vi facitis irritam, quâ peperistis; non reipublicæ magis universæ, quam vestrâ causâ, dictator intercessioni adero; eversumque vestrum auxilium imperio tutabor. Itaque, si C. Licinius et L. Sextius intercessioni collegarum cedunt; nihil patricium magistratum inseram concilio plebis: si adversus intercessionem, tamquam captæ civitati leges imponere tendent, vim tribuniciam a se ipsâ dissolvi non patiar." Adversus ea cum contemtim tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent, tum percitus irâ Camillus lictores, qui de medio plebem emoverent, misit: et addidit minas, si pergerent, sacramento omnes juniores adacturum, exercitumque extemplo ex Urbe educturum. Terrorem ingentem incusserat plebi; ducibus plebis accendit magis certamine animos, quam minuit: sed, re neutro inclinatâ, magistratu se abdicavit; seu quia vitio creatus erat, ut scripsêre quidam; seu quia tribuni plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut, si M. Furius pro dictatore quid egisset, quingentûm millium ei multa esset. Sed auspiciis magis, quam novi exempli rogatione, deterritum ut potius credam, cum ipsius viri facit ingenium, tum quod ei suffectus est extemplo P. Manlius dictator: quem quid creari attinebat ad id certamen, quò M. Furius victus esset? et quod eumdem M. Furium dictatorem insequens annus habuit, haud sine pudore certe fractum priore anno in se imperium repetiturum: simul quod eo tempore, quo promulgatum de multâ ejus traditur, aut et huic rogationi, quâ se in ordinem cogi videbat, obsistere potuit; aut ne illas quidem, propter quas et hæc lata erat, impedire: et, quoad, usque ad memoriam nostram, tribuniciis consularibusque certatum viribus est, dictaturæ semper altius fastigium fuit.

XXXIX. Inter priorem dictaturam abdicatam novamque a Manlio initam, ab tribunis, velut per inter-

regnum, concilio plebis habito, apparuit, quæ ex promulgatis plebi, quæ latoribus, gratiora essent: nam de fœnore atque agro rogationes jubebant, de plebeio consulatu antiquabant: et perfecta utraque res esset, ni tribuni se in omnia simul consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dictator rem in causam plebis inclinavit, C. Licinio, qui tribunus militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. Id ægre Patres passos accipio; dictatorem propinquâ cognatione Licinii se apud Patres excusare solitum, simul negantem, magistri equitum majus, quam tribuni consularis, imperium esse. Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creandorum indicta comitia essent, ita se gerere, ut, negando jam sibi velle continuari honorem, acerrime accenderent ad id, quod dissimulando petebant, plebem: "Nonum se annum jam velut in aciem adversus optimates maximo privatim periculo, nullo publice emolumento stare: consenuisse jam secum et rogationes promulgatas, et vim omnem tribuniciæ potestatis. Primo intercessione collegarum in leges suas pugnatum esse: deinde ablegatione juventutis ad Veliternum bellum: postremo dictatorium fulmen in se intentatum. Jam nec collegas, nec bellum, nec dictatorem obstare; quippe qui etiam omen plebeio consuli, magistro equitum ex plebe dicendo, dederit: se ipsam plebem et commoda morari sua. Liberam Urbem ac forum a creditoribus, liberos agros ab injustis possessoribus extemplo, si velit, habere posse. Quæ munera quando tandem satis grato animo æstimaturos, si, inter accipiendas de suis commodis rogationes, spem honoris latoribus earum incidant? Non esse modestiæ populi Romani id postulare, ut ipse fœnore levetur, et in agrum injuriâ possessum a potentibus inducatur; per quos ea consecutus sit, senes tribunicios non sine honore tantum, sed etiam sine spe honoris, relinquat. Proinde ipsi primum statuerent apud animos, quid vellent: deinde comitiis tribuniciis declararent voluntatem. Si conjunctim

ferri ab se promulgatas rogationes vellent, esse, quod eosdem reficerent tribunos plebis; perlaturos enim, quæ promulgaverint: sin, quod cuique privatim opus sit, id modo accipi velint; opus esse nihil invidiosâ continuatione honoris; nec se tribunatum, nec illos ea, quæ promulgata sint, habituros."

XL. Adversus tam obstinatam orationem tribunorum, cum, præ indignitate rerum, stupor silentiumque inde cæteros Patrum defixisset; Ap. Claudius Crassus, nepos decemviri, dicitur (odio magis irâque, quam spe) ad dissuadendum processisse, et locutus in hanc fere sententiam esse: "Neque novum, neque inopinatum mihi sit, Quirites, si, quod unum familiæ nostræ semper objectum est ab seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam: Claudiæ genti jam inde ab initio nil antiquius in republicâ Patrum majestate fuisse; semper plebis commodis adversatos esse. Quorum alterum neque nego, neque inficias eo, nos, ex quo adsciti sumus simul in civitatem et Patres, enixe operam dedisse, ut per nos aucta potius, quam imminuta, majestas earum gentium, inter quas nos esse voluistis, dici vere posset. Illud alterum pro me majoribusque meis contendere ausim, Quirites, (nisi, quæ pro universâ republicâ fiant, ea plebi, tamquam aliam incolenti urbem, adversa quis putet) nihil nos, neque privatos, neque in magistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes fecisse: nec ullum factum dictumve nostrum contra utilitatem vestram (etsi quædam contra voluntatem fuerint) vere referri posse. An hoc, si Claudiæ familiæ non sim, nec ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritium quilibet, qui modo me duobus ingenuis ortum, et vivere in liberâ civitate sciam, reticere possim? L. illum Sextium et C. Licinium, perpetuos (si Diis placet) tribunos, tantum licentiæ novem annis, quibus regnant, sumsisse, ut vobis negent potestatem liberam suffragii, non in comitiis, non in legibus jubendis, se permissuros esse? 'Sub conditione,' inquit, 'nos reficietis

decimum tribunos.' Quid est aliud dicere, 'quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede magnâ non accipiamus.' Sed quæ tandem ista merces est, quâ vos semper tribunos plebis habeamus? 'ut rogationes,' inquit, 'nostras, seu placent, seu displicent, seu utiles, seu inutiles sunt, omnes conjunctim accipiatis.' Obsecro vos, Tarquinii tribuni plebis, putate me ex mediâ concione unum civem succlamare: 'Bonâ veniâ vestrâ liceat ex his rogationibus legere, quas salubres nobis censemus esse; antiquare alias.' 'Non,' inquit, 'licebit.' Tu de fœnore atque agris, quod ad vos omnes pertinet, jubeas; et hoc portenti non fiat in urbe Romanâ, uti L. Sextium atque hunc C. Licinium consules, quod indignaris, quod abominaris, videas? 'Aut omnia accipe: aut nihil fero.' Ut si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo; et aut abstinere eo, quod vitale sit, jubeat, aut mortiferum vitali admisceat. Ergo, si esset libera hæc civitas, non tibi frequentes succlamâssent? 'Abi hinc cum tribunatibus ac rogationibus tuis. Quid? si tu non tuleris, quod commodum est populo accipere, nemo erit, qui ferat illud?' Si quis patricius, si quis (quod illi volunt invidiosius esse) Claudius diceret, 'Aut omnia accipite, aut nihil fero;' quis vestrûm, Quirites, ferret? Nunquamne vos res potius, quam auctores, spectabitis? sed omnia semper, quæ magistratus ille dicet, secundis auribus, quæ ab nostrûm quo dicentur, adversis accipietis? At (hercule) sermo est minime civilis. Quid? Rogatio qualis est, quam a vobis antiquatam indignantur? Sermoni, Quirites, simillima. 'Consules,' inquit, 'rogo, ne vobis, quos velitis, facere liceat.' An aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri consulem jubet; nec duos patricios creandi potestatem vobis permittit? Si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, cum Porsena Janiculum insedit; quale Gallicum modo, cum, præter Capitolium atque arcem, omnia hæc hostium erant, et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex Pa-

tribus L. ille Sextius peteret; possetisne ferre, Sextium haud pro dubio consulem esse, Camillum de repulsâ dimicare? Hoccine est in commune honores vocare, ut duos plebeios fieri consules liceat, duos patricios non liceat? et alterum ex plebe creari necesse sit, utrumque ex Patribus præterire liceat? Quænam ista societas, quænam consortio est? Parum est, si, cujus pars tua nulla adhuc fuit, in partem ejus venis, nisi partem petendo totum traxeris? 'Timeo,' inquit, 'ne, si duos licebit creari patricios, neminem creetis plebeium.' Quid est dicere aliud, 'quia indignos vestrâ voluntate creaturi non estis, necessitatem vobis creandi, quos non vultis, imponam?' Quid sequitur, nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duobus patriciis unus petierit plebeius, et lege se, non suffragio, creatum dicat?

XLI. "Quomodo extorqueant, non quomodo petant honores, quærunt: et ita maxima sunt adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant; et occasionibus potius, quam virtute, petere honores malunt. Est aliquis, qui se inspici, æstimari fastidiat; qui certos sibi uni honores inter dimicantes competitores æquum censeat esse; qui se arbitrio vestro eximat; qui vestra necessaria suffragia pro voluntariis, et serva pro liberis faciat. Omitto Licinium Sextiumque, quorum annos in perpetuâ potestate, tamquam regum in Capitolio, numeratis: quis est hodie in civitate tam humilis, cui non via ad consulatum facilior per istius legis occasionem, quam nobis ac liberis nostris, fiat? si quidem nos, ne cum volueritis quidem, creare interdum poteritis; istos, etiam si nolueritis, necesse sit. De indignitate satis dictum est (etenim dignitas ad homines pertinet): quid de religionibus atque auspiciis, quæ propria Deorum immortalium contemtio atque injuria est, loquar? Auspiciis hanc urbem conditam esse, auspiciis bello ac pace, domi militiæque, omnia geri, quis est, qui ignoret? Penes quos igitur sunt auspicia more majorum? nempe, penes Patres:

nam plebeius quidem magistratus nullus auspicato creatur. Nobis adeo propria sunt auspicia, ut non solum, quos populus creat patricios magistratus, non aliter, quam auspicato, creet: sed nos quoque ipsi, sine suffragio populi, auspicato interregem prodamus, et privatim auspicia habeamus, quæ isti ne in magistratibus quidem habent. Quid igitur aliud, quam tollit ex civitate auspicia, qui, plebeios consules creando, a Patribus, qui soli ea habere possunt, aufert? Eludant nunc licet religiones. Quid enim est, si pulli non pascentur? si ex caveâ tardius exierint? si occinuerit avis? Parva sunt hæc: sed, parva ista non contemnendo, majores nostri maximam hanc rem fecerunt. Nunc nos, tamquam jam nihil pace Deorum opus sit, omnes cærimonias polluimus. Vulgo ergo pontifices, augures, sacrificuli reges creentur: cuilibet apicem dialem, dummodo homo sit, imponamus: tradamus ancilia, penetralia, Deos, Deorumque curam, quibus nefas est. Non leges auspicato ferantur, non magistratus creentur: nec centuriatis nec curiatis comitiis Patres auctores fiant. Sextius et Licinius, tamquam Romulus ac Tatius, in urbe Romanâ regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono dant. Tanta dulcedo est ex alienis fortunis prædandi: nec in mentem venit, alterâ lege solitudines vastas in agris fieri pellendo finibus dominos; alterâ fidem abrogari, cum quâ omnis humana societas tollitur. Omnium rerum causâ vobis antiquandas censeo istas rogationes. Quod faxitis, Deos velim fortunare."

XLII. Oratio Appii ad id modo valuit, ut tempus rogationum jubendarum proferretur. Refecti decimum iidem tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex parte de plebe creandis legem pertulêre. Creati quinque Patrum, quinque plebis: graduque eo jam via facta ad consulatum videbatur. Hac victoriâ contenta plebes cessit Patribus, ut, in præsentia consulum mentione omissâ, tribuni militum crearentur:

creati A. et M. Cornelii iterum, M. Geganius, P. Manlius, L. Veturius, P. Valerius sextum. Cum, præter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exitûs, quam dubii, quietæ externæ res Romanis essent; fama repens belli Gallici allata, perpulit civitatem, ut M. Furius dictator quintum diceretur: is T. Quintium Pennum magistrum equitum dixit. Bellatum cum Gallis eo anno circa Anienem flumen, auctor est Claudius; inclytamque in ponte pugnam, quâ T. Manlius Gallum, cum quo provocatus manus conseruit, in conspectu duorum exercituum cæsum torque spoliavit, tum pugnatam. Pluribus auctoribus magis adducor, ut credam, decem haud minus post annos ea acta: hoc autem anno in Albano agro cum Gallis, dictatore M. Furio, signa collata. Nec dubia, nec difficilis Romanis (quamquam ingentem Galli terrorem memoriâ pristinæ cladis attulerant) victoria fuit. Multa millia barbarorum in acie, multa captis castris cæsa: palati alii Apuliam maxime petentes, cum fugâ se longinquâ, tum quod passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab hoste [sese] tutati sunt. Dictatori, consensu Patrum plebisque, triumphus decretus. Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi seditio excepit: et per ingentia certamina dictator senatusque victus, ut rogationes tribuniciæ acciperentur; et comitia consulum adversâ nobilitate habita, quibus L. Sextius de plebe primus consul factus. Et ne is quidem finis certaminum fuit: quia patricii se auctores futuros negabant, prope secessionem plebis res, terribilesque alias minas civilium certaminum, venit: cum tamen per dictatorem conditionibus sedatæ discordiæ sunt; concessumque ab nobilitate plebi de consule plebeio: a plebe nobilitati de prætore uno, qui jus in Urbe diceret, ex Patribus creando. Ita ab diutinâ irâ tandem in concordiam redactis ordinibus, cum dignam eam rem senatus censeret esse, meritoque id, si quando unquam alias, Deum immortalium causâ libenter factu-

ros fore, ut ludi maximi fierent, et dies unus ad triduum adjiceretur; recusantibus id munus ædilibus plebis, conclamatum a patriciis est juvenibus, se id honoris Deûm immortalium causâ libenter acturos, ut ædiles fierent. Quibus cum ab universis gratiæ actæ essent, factum senatûs-consultum, ut duo viros ædiles ex Patribus dictator populum rogaret; Patres auctores omnibus ejus anni comitiis fierent.

TOMI PRIMI FINIS.

Excudit S. Hamilton, Weybridge, Surrey.

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY
REFERENCE DEPARTMENT

This book is under no circumstances to be taken from the Building